

Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

...Ne varki diğer Türk boylarında olduğu gibi, Uygurlar arasında da İslâmiyetin nasıl yayıldığı, bu yönde girişilen çetin mücadele ve çekilen sıkıntılar hakkında hem kendi, hemde yabancı tarihçiler tarafından hiç bir ciddi çalışma yapılmamıştır.

Daha açık bir ifade ile Kara Hanlı Gazi Hükümdar'larının parlak kılıçlarının uçları ile yazdıkları mübârek "UYGUR İSLAM DESTANI" henüz yazılmamıştır.

Bunda isimlerini burada saymak istemediğimiz kendi tarihçilerimizin de büyük bir ihmali, "Hayır !" vebâli söz konusudur. Onlar; Uygurlar'ın yarım yamalak sadece siyasi tarihi üzerinde durmuşlar ve Uygurlar'ı Manihaizm ve Budizm'in adeta çok güçlü bir şampiyonları olarak göstermede lüzumsuz bir yarışa girmişler ve Uygur İslâm Destanı'nı ağızlarına bile almamışlardır.

Türk tarihçileri böyle yaparken kadîm Uygurlar'ın bugünkü asıl vatan bekçileri olan Doğu Türkistan Uygur Türklüğü'nü hatırlamak lüzumunu dahi duymamışlardır..

Bu bedbaht bir keyfiyet değilse ya nedir?

Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet

Prof.Dr.Zekeriya Kitapcı

Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet

Prof. Dr. Zekeriya Kitapcı

DOĞU TÜRKİSTAN
ve
UYGUR TÜRKLERİ
ARASINDA İSLÂMİYET

Tanrı Dağlarının Eteklerinde Yükselen
İlk Tekbir ve Ezan Sesleri

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI

YEDİKUBBE YAYINLARI: 2
••
Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet
••
1. Baskı : Ocak, 2004
••
ISBN: 975 - 92203 - 0 - X
••
Genel Yayın Yönetmeni
Ertuğrul G. KİTAPÇI
••
Yazışma Adresi:
Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
K. Karabekir Cad. Hoca Hasan Sk. No: 15/407
Tel: 0332, 350 82 96 Meram - KONYA
••
www.zkitapci.com
bilgi@zkitapci.com
••

Dizgi
DİZGİ EVİ
Tel: 0332, 351 66 41
•
Kapak Tasarım
GRAFİT-O
•
Pre-Press - Baskı - Cilt
SEBAT OFSET MATBAACILIK
Tel: 0332, 342 01 53 Fax: 0332, 342 37 80
www.sebat.com sebat@sebat.com

DOĞU TÜRKİSTAN ve UYGUR TÜRKLERİ ARASINDA İSLÂMİYET

Tanrı Dağlarının Eteklerinde Yükselen İlk Tekbir ve Ezan Sesleri

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI
Ph. D. Karaçi Üniversitesi PAKİSTAN
Assot. Prof. Jas Üniversitesi; NİJERYA

İTHAF

"Bu naciz eserimi koca bir ömrü Doğu Türkistan ve Uygur davasına vakfeden, bir vatan hasreti içinde gözlerini kapayan büyük mücahid, büyük vatanperver İsa Yusuf Alptekin'e ve onun açtığı bu çileli yolda yürüyen asil dava arkadaşlarına ve bu mücadele bayrağını dünyanın dört bir yanında şerefle dalgalandırmaya çalışan bugünkü yüce temsilcilerine sonsuz bir gururla ithaf ediyorum".

Prof. Dr. Zekeriya KİTAPCI

ÖNSÖZ

Uygur Müslümanlığının Tarih Objektifinde Genel Bir Değerlendirilmesi

Uygurlar nasıl müslüman oldu? Uygur İslâm Destanı nasıl oluştu? Şu bir gerçektirki; diğer bir kısım Türk boylarında olduğu gibi, Uygurlar arasında da ***İslâm Dininin yayılması*** ve medeni ***Uygurlar***'ın bu büyük İslâm kültür ve medeniyetindeki yeri üzerinde şimdiye kadar hiç bir ciddi çalışma yapılmamış ve neticede bu sorulara da henüz tatmin edici hiç bir cevap verilmemiştir.

Değil bu önemli konular, ***Uygurların*** siyâsi tarihleri hakkından yapılan araştırma ve yayınlar bile tatmin edici olmaktan uzaktır. Uygur siyâsi tarihinin bir çok meseleleri bizim bu eserimizde de işaret edildiği gibi, henüz çözülmemiş, Uygur siyâsî tarihinin bir çok temel taşı hâlâ yerli yerine oturtulamamıştır.

Üstelik bu yarım yamalak araştırmalarda konunun ***İslâm Dini ve Medeniyeti*** yönü tamamen ihmâl edilerek, onlar nerede ise ***Buda dini*** ve kültürünün asıl temsilcileri olarak gösterilmeye çalışılmış ve bundan bazı tarihçilerimiz âdeta gurur duyacak bir hâle gelmişlerdir. Onlar böyle yapmakla neylersinizki medeni ve müslüman Uygurlara çok büyük bir haksızlık yaptıklarının henüz farkında bile olmamışlardır.

Oysa ***Uygurlar*** müslüman olmuşlardır. Ne varki onların İslâm hidâyetine giden yolda, diğer Türk boylarından farklı olarak çok ilginç, inadına kanlı ve çok çetin mücâdeleleri olmuş ve asıl ***"Uygur İslâm Destanı"*** da bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Bilindiği gibi, **Uygurlarda**, diğer Türk boyları gibi tarihte

devlet kurma şerefine ulaşan en medeni Türk boylarından biridir. Kökü tarihin derinliklerinden kopup gelen ve Oğuz boylarına kadar uzanan bu Türk boyları özellikle ***Dokuz Oğuzlar,*** büyük **Gök-Türk İmparatorluğu**nun, bir kısım iç kargaşalıklar sonucu yıkılmasından sonra tarih sahnesine çıkmışlar ve bugünkü iç Moğolistan, daha ziyade Orhon nehri boyları veya Ötükende çok büyük bir devlet kurmuşlar ve dolayısıyla kendi nesillerinin bu günlere kadar gelmelerini sağlamışlardır.

Artık bundan böyle Ötüken; mukaddes ülkenin mukaddes Kağanları; ***"Gün Tengride Ulug Bulmış"*** veya ***"Ay Tengride Kut bulmış"*** gibi **"İlahi ünvan"**larla anılacaklardı.

Bunlar; bir manada diğer Türk boylarında olduğu gibi, Uygurlarında büyük ölçüde ***Gök Tanrı,*** yani bir diğer ifâde ile ***Tek Tanrı***'ya çok berrak bir şekilde inandıklarını ve Uygur Kağanlarının güç ve kuvvetlerini bir ilâhî varlıktan aldıklarını, böylece O; ***Yüce Varlık***'ın yeryüzünde tek temsilcisi olduklarını ve Ona inandıklarını gösterirki bu gerçektende konumuz açısından tesbit edilmesi gereken bir husustur.

Ne ilginçtirki, **Uygurların** bu güzel yönlerine rağmen onları diğer Türk boylarından farklı kılan bir diğer önemli yönleri daha vardır. O da Uygurların, özellik aristokrat Uygur tabakalarının, İslâmiyetten önce ***Gök Tanrı*** dinini büyük ölçüde terk etmeleri, her zaman yeni bir din arayışı içinde olmaları ve bir çok ***"din"*** hatta ***"alfâbe"*** değiştirmiş olmalarıdır. Bu hem ***Ötüken,*** hem de ***Turfan Uygurları*** için geçerli bir hükümdür. Uygurların Allahın hidâyetine giden yolda ve Hak dini aramada çok garib bir maceraları vardır.

Yeni Uygur Kağanları önceleri ***Manihaizmin*** tesiri altında kalmışlar ve bunu, bir devlet dini olarak kabul etmişler ve ***Mani dinini*** çok kalabalık Uygur boyları için milli bir din olmasını istemişlerdir. Onların bu manasız ısrarları ve Manihaizmi yüce bir din olarak benimsemeleri netice itibarı ile iyi ata binen, özellikle iyi ok atan Türk Uygur Boylarını dejenere etmek, onların milli ve manevi değerlerini çökertmekten öte hiç bir işe yaramamıştır.

Ata dinini terk eden ve ***Manihaizme*** giren bedbaht Uygurların kapısını çok geçmeden bu defa ***Budizm*** çalmış; beyaz elbiseler giyen, sözüm ona bu bezgin, yorgun ve bitkin Mani râhiplerinin yerini bu defa kırmızı pelerinli ***Buda rûhanileri*** almıştır. Uygur kağanları bu defa Budanın köhne akideleri ile Uygur Türk boylarına yeni bir nefes vermek istiyorlardı. Bu ise Uygurlar için inanç anarşisine giden yolu bütünüyle açmış ve beklenen dini huzur ve barış bir türlü temin edilememiştir.

Zira ***Buda dini*** de; İslâmi kaynaklarda ***"Zındıklık"*** netice itibarı ile Uygur topluluklarının milli manevî değerlerini yıkmada, Manihaizmden hiç te farklı olmamıştır. Türk'ün milli karakteri olan askerlik ruhu ve destanlar yaratan kahramanlık duygularını dumura uğratan Buda dini, kısa zamanda kendine inanan Uygur topluluklarını pısırık, hiç bir iddiası olmıyan uyuşuk bir kitle hâline getirmiştir.

Uygur'ların, Allah hidâyetine giden yolda bu defa karşılarına ***İslâm Dini*** çıkmış ve onlar İslâm dininin yeni, zinde, iman hakikatları, bir diğer ifâde ile ***"Kuran"*** ve ***"Ezan"*** sesi ile karşı karşıya gelmişlerdir. Evet, Ceyhun havzasından Türk yurtlarına giren; ***"Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Türk şehirlerinde güçlü bir varlık hâline gelen ve kısa zamanda ***Tanrı dağlarının*** eteklerine ulaşan İslâm dini, gerek Manihaizm, gerekse Budizmin tortu niteliğindeki inançlarına, Uygurlar arasında yaşama şansı vermemiş ve bu karanlık topraklar, İslâm hidâyet güneşinin aydınlattığı bereketli, aydınlık bir ülke olmuştur.

İslâm Dini her ne kadar bu ilk hamle yıllarında ***Ötüken***'e

ulaşmışsa da o asıl mücadelesini ***Ötüken Uygurları*** arasında değil, özellikle ***Turfan Uygurları*** arasında vermiş ve bu topraklarda **Hz. Peygamber**'in ilk nübüvvet yıllarında olduğu gibi; imanla küfrün, hidayetle dalaletin, hakla batılın, zulmetle nurun kıyamete kadar olan mücadelesinde bir ***"ilâhi destan"*** devri yaşamıştır.

Evet, mukaddes Ötüken, bugünkü iç Moğolistanda ilk ***"Türk Uygur Devletini"*** kuran ve tarihlere genellikle ***Dokuz Oğuz Türk Boyları*** olarak geçen bu yarı göçebe Türk boyları, ***Kırgız felâketinden*** sonra ***Turfan, Koçu, Beş Balık*** bölgelerine gelmişler ve Tanrı dağlarının gölgesinin düştüğü bu geniş topraklarda, Türkün devlet kurma dehasını bir kere daha kanıtlamışlar ve burada tarihin altın sayfalarına geçen yeni bir ***Uygur Türk Devleti*** daha kurmuşlardır.

Önceleri ***Mani*** dinine giren, sonraları ***Budizme*** geçen ve en sonunda ***İslâmiyeti*** diğer Türk boyları gibi milli bir din, bir yaşayış tarzı, bir kültür yüceliği ve bir büyük medeniyet yolu olarak seçen ve kabul eden ***Turfan Uygurları,*** bu dinlerin verdikleri ortak değerler, hele hele İslam dininin verdiği yeni bir ruh ve dinamizmle Orta Asya Türklüğünün "Hayır!" belki de bütün Asya kavimlerini kendi devirlerinde en medeni temsilcileri olmuşlardır.

Matbayı belki ilk defa onlar icad etmişler, ***çivi yazısının*** dışında yeni bir ***"alfâbe"*** benimsemişler, böylece kendi İslami değer ve kültürel zenginliklerini geliştirmişlerdir. ***Yeni alfâbe,*** Turfan Uygur devletinin resmî muhaberat yazısı olduğu gibi, yine bu alfâbe ile bir çok dini metinler yazılmış, ayrıca Türk'ün devlet kurma geleneği ve felsefesinin ilk İslâmî ürünü olan ***"Kudatgu Bilik"*** te, yine bu yeni Uygur alfâbesi ile yazılmıştır. Böylece bu medeni Uygurlar bir zaman sonra istiklâllerini kaybettikleri halde, daha sonra gelen Türk Boyları, meselâ ***Moğolların*** akıl hocaları olmuşlar, onların devlet kadrolarında çok önemli görevler almışlardır.

Ne varki, Turfan Uygurlarının müslüman olmaları hiç de kolay olmamıştır. **Mahmûd el-Kaşgarî** onları ***"en katı kafirler"*** olarak saymıştır ki bu, çok doğru bir tesbit olmalıdır. Zirâ, İslâm dininin Uygurlar arasındaki bu ilk mücâdele yılları bize onun, ***Hz. Peygamberle Kureyş*** ululları arasında geçen çetin, kanlı mücâdele, yâni ***"Medine devrini"*** hatırlatmaktadır.

Nevarki Uygurları "iman" ululuğuna götüren bu mücâdele de; **Hz. Peygamber**'in mübarek yerini, Türkün Allahın hidâyetine giden yolda ulu atası olan ***Abdü'l-Kerim*** **Satuk Buğra Han** ve ***"Sahabe"***'nin yerini ise, onun âdetâ bir sahabe neslini andıran cihad erleri almışlar ve ***Uygur kâfirlerine*** karşı ***"cihâd"*** görevini bilfiil onlar yüklenmişlerdir.

Böylesine çetin bir mücadeleden sonra ***Uygurlarda*** ister istemez kendilerini bu ***"Yeni Din"***'in ilâhi cazibesine kaptırmışlar, zorla da olsa müslüman olmuşlar, fakat zorlu, güçlü, nâzik, medeni, müslüman olmuşlardır. Öyle ya, Allahın dininin aziz olmasını, kendileri için herşeyin üstünde çok yüce bir gaye olarak kabul eden ***Karahanlı Gazi Hakanları*** "Hayır!" Allahın hidayetine giden yolda Türk milletinin ulu ataları, yalın kılınç bu en katı kâfir Uygurların karşısına dikilmişler ve onları bütün güçleri ile müslüman olmaya çağırmışlar ve bunda büyük ölçüde muvaffak olmuşlardır.

Böylece İslâm Tarihinde, Orta Asya bozkırlarında bir eşi ve benzeri olmayan çok kanlı bir dini mücadele, bir ***"ilahi destan"*** devri veya bir büyük ***"İslâm İnkılâbı"***'da başlamış oluyordu. Zira, Uygurlar arasında meydana gelen bu büyük İslâm inkılâbının gerçekleştiği devirlere çok yakın bir zamanda yaşayan ve bu topraklarda gelişen ilk İslâm kültür ve medeniyetinin en önde gelen temsilcileri arasında zikredeceğimiz

büyük devlet adamı, büyük bilgin **Yusuf Has Hâcib** ve Türk dili ve edebiyâtının kendi asrında en büyük mimarı olan **Mahmud el-Kaşgari**'nin o dev eserini okuyanlar, bu çetin mücâdele ve İslâm inkılâbının ne kadar zor şartlar altında cereyan ettiğini hayretler içinde göreceklerdir.

Yusuf Has Hâcip, büyük Kara Hanlı devlet adamı (doğ. 1019) ***Kudatgu Bilik*** adındaki kıymetli eserinde, ***Kara Hanlılarla Uygurlar*** arasındaki bu çok katı iman-küfür mücâdelesine bütün varlığı ile sâhip çıkmış, onların başarılı olmaları için çırpınıp durmuş, onlara büyük hedefler göstermiş dini bütün bir müslümandır.

Hele hele **Kaşgarî;** Uygur İslân inkılabını tarihe maletmiş ve bu günlere kadar gelmesinde çok büyük hizmetleri olmuş bir Türk bilginidir. O; ***Divanü'l-Luğat et-Türk*** adını verdiği kıymetli eserinde bu ilâhi destanın halkın maşeri vicdanına yansıyan yönü, daha açık bir ifâde ile onların bir gönül coşkusunu andıran şiirlerini belki denizden bir damla olarak zikretmiş ve bizlere bir irfân hazinesi bırakarak göçüp gitmiştir.

Ne varki Uygurlar arasında İslâmiyetin yayılmasına asıl öncülük edenler, bu ilâhi destanın asıl kahramanları, eli bayraklı cihad erleri, buna gönül veren O, Tanrı yolunun nur yüzlü rehberleri, Türk İslam tarihine pek fazla bir malzeme bırakmadan kendi uhrevi âlemlerine çekilip gitmişlerdir.

Öyle tahmin ediyoruz ki **Kaşgarlı Mahmud** (öl. 1030) kıymetli eseri olan ***Divanü'l Lüğat et-Türk'ü*** yazdığı sıralarda Uygurlar arasında İslamlaşma süreci de çoktan kendini tamamlamış oluyordu. Kaşgari bu kanlı mücadelenin halkın maşeri algısına malolmuş şiirleri, hem Kara Hanlı cihad erleri, ve hem de müslüman Uygurlardan dinlemiş ve kıymetli eserinde, birazda Arap dil bilginlerine özenerek onları edebi

"şevâhid" yani, metin bilgisi olarak zikretmiş ve böylece farkında olmaksızın bu büyük İslâm inkılâbının boyutlarını ortaya koymuştur.

Artık asıl bu kanlı mücadelelerden sonradır ki; bugünkü ***"Doğu Türkistan Uygur Yurtları"*** Çin Seddine kadar yayılan bu geniş topraklar, ***İslam dini*** sâyesinde bu ***"çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, güzel görünüşlü",*** * ***medeni Uygurların kutsal bir vatanı olmuştur.*** Bu mübarek topraklar asıl bundan sonradır ki, onların dirisi ve ölüsünü, o kuytu bağrında saklayarak bu günlere kadar getirmiş ve yarınlara, kıyamete kadar da götürecektir. Zira, İslâm dini onların geçmişte olduğu gibi bu günde "millet sevgisi" ve ***"vatan perverlik"***lerinin de yegâne kaynağıdır.

Gerçekte, ***Uygur Türkleri;*** onların tarihi, sosyal ve siyâsi yapıları, medeni yaşayışları hakkında bu gün, dünya çapında baş döndürücü çalışmalar yapılmakta, bir çok kitap ve bir o kadar da ciddi araştırma ve makaleler yayınlanmaktadır.

Ne varki, diğer Türk boylarında olduğu gibi, Uygurlar arasında da İslamiyetin nasıl yayıldığı, bu yönde girişilen çetin mücadele ve çekilen sıkıntılar hakkında hem kendi, hem de yabancı tarihçiler tarafından hiçbir ciddi çalışma yapılmamıştır. Daha açık bir ifade ile ***Kara Hanlı*** gâzî hükümdarlarının parlak kılınçlarının uçları ile yazdıkları mübârek ***"Uygur İslam Destanı"*** henüz yazılmamıştır.

Bunda isimlerini burada saymak istemediğimiz kendi tarihçilerimizinde büyük bir ihmâli söz konusudur. Onlar, Uygurların, sâdece siyâsî tarihi, medenî yönleri ile meşgul olmuşlar ve Uygurları; ***Manihaizm*** ve ***Budizmin*** âdeta çok güçlü bir şampiyonları olarak göstermede lüzumsuz bir yarışa girmişler ve böyle yaparkende onların bugünkü asıl vatan bekçileri olan ***"Doğu Türkistan Uygur Türklüğünü"*** hatırlamak lü-

* Hz. Peygamberin Türkler hakkındaki hadislerinin ifâdesidir.

zumunu bile duymamışlardır. Bize göre bu, bedbaht bir keyfiyettir.

Diğer taraftan Uygurların müslümanlığı konusunda yazılanlar ise, ne yazık ki; kitap sayfaları arasına sıkıştırılmış, üstelik bu büyük *"İlâhî inkılâbı"* izah etmekten uzak bir kısım yüzeysel görüş, bir kaç tutarsız cümle ve gerektiğinde sadece bir kaç paragraftan ibâret subjektif açıklamalardır. Ne varki onlar bu yüzeysel görüşlerinde ***Uygurların*** ancak XV. asırda müslüman olduklarını iddia etmişlerdir ki bu inanılacak bir durum değil, bundan da öte bir tarih sefâletidir.

İşte bizim bu mütevâzi araştırmamızda ilk defa ***"Uygurların müslümanlığı"*** üzerinde durulmuş, başta ***Divânü'l-Lugât et-Türk*** ve ***Kudatgu Bilik*** olmak üzere temel millî ve İslâmî kaynaklarını bu konudaki rivâyetleri titiz bir şekilde ele alınmış ve ***Uygur İslâm İnkılâbı*** ilk defa, hemde bütün canlılığı ile okuyucuların gözleri önüne serilmiştir. Böylece Uygurların İslâmi geçmişi bir bütün olarak ortaya konulduğu gibi, Uygur Türk tarih ve medeniyetinin oturduğu zeminde, bütünüyle aydınlatılmak istenilmiştir.

Bu araştırmamızda bununla da yetinilmemiş ve Uygur siyâsî tarihinin bazı temel taşları yerli yerine oturtulmak istenilmiştir. Bundan maksadımız **Temim b. Bahr el-Mutavvaî, Ebû Dülef Misar b. Mühelhil** ve **Wang Yende** gibi ***Arap*** ve ***Çinli*** gezginlerin muhtelif devirlerde Uygur yurtlarına yapmış oldukları seyâhat ve bununla ilgili ***"gezi notları"***dır.

Bu araştırmamızda söz konusu gezginlerin seyâhat ve gezi notları ele alınmış ve onların ilk defa ***"Uygur İslâm realitesi"*** açısından genel bir değerlendirmesi yapılmış ve çok ilginç bazı neticeler elde edilmiştir. Böylece Uygur Türk tarihinin bir çok meseleleri aydınlatılmış ve temel taşları da yerli yerine oturtulmuştur.

Yine bu mütevâzi çalışmalarımızla, bir gerçek bütünüyle bir kere daha ortaya çıkmıştır. O da; diğer Türk boyları için olduğu gibi, ***Uygur Türk Boyları***'nın müslüman olmaları da tam bir ***"hidâyet fırtınası"*** bundan da öte, gerçek manada bir ***"İlâhî Destanı"***dır. Bu destan; ***Kara Hanlılarla Uygurlar arasında başlayan bir dalalet ve hidayet mücâdelesinde ortaya çıkmış, Uygur ve Kara Hanlı Türklerinin maşeri vicdanlarında şekillenmiş, bir imanî coşku ve bir şiir seli hâlinde senelerce ilden ile, dilden dile anlatılmış ve insanların gönlünde bir ılık iman nefesi gibi akmış ve bu geniş topraklarda bir bahar yeli, bir deli rüzgar gibi esmiş ve onlara senelerce bir ruh yüceliği ve iman tazeliği vermiştir.***

Uygur İslâm Destanının klasik manada dört kıtalık şiirler halinde dile getirildiği ve çok uzun olduğu anlaşılmaktadır. Ne varki **Sartuk Buğra Han** ve onun şahsında ***Kara Hanlıların*** İslâma yönelişlerini anlatan ***"Satuk Buğra Han Destanı"*** sadece anlatılmakla kalmamış bir ***"Tezkere"*** hâlinde yazılmış ve bugünlere kadar gelmiştir. Ne varki Uygur İslâm destanı böyle olmamıştır.

Belki kendi devrinin en heyecanlı destanlarından biri olan bu destan, gerek o altın nesil, gerekse parlak kılınçları ve mübarek kanları ile onu yaratan gâzi kahramanların, kendi manevi alemlerine çekilip gitmeleri ve zamanla, bu destan isyan denizinde boğulup gitmiştir. Ancak Uygur İslâm destanından belki denizden bir damla misâli, büyük Türk düşünürü, Türk milliyetçisi **Mahmud el-Kaşgarinin** bize naklettiği dörtlük kıtalar kalmıştırki bu kıtalar bile bize ***Uygur İslâm Destanı***'nın ihtişamı hakkında çok önemli fikirler vermektedir.

Mâmâfih biz bu çalışmamızda işte böylesine önemli bir konu üzerinde durduk. Önce ***Uygurların*** müslüman oluşunu gün yüzüne çıkarmaya çalıştık. Bu cümleden olmak üzere temel

islâmî kaynakların bu konulardaki rivâyetlerini büyük bir sabır ve çok yoğun bir titizlikle değerlendirdik, bu yönde yapılmış araştırmaları inadla gözden geçirdik, siyâsî Uygur tarihçileriin bir çok konularda olduğu gibi bu konularda da ne kadar yetersiz olduklarını ortaya koyduk. Böylece Uygurların müslüman olmaları ile ilgili bu nâciz ve kendi sahasındaki tek eser ortaya çıkmış oldu. Bu bir manada çarpıtılmış bir Uygur tarihinin bir çok temel taşlarının yerli yerine oturtulması idi.

Biz bu araştırmamızla bir şey daha yaptık. O da, Uygurlar arasında İslâmiyetin yayılması değil, henüz yazılmamış ***"Uygur İslâm Destanı"*** bir diğer ifâde ile şekli manada olmasa bile, gerçek manada onu; hem de bütün canlılığı ile ortaya koyduk. Bu; bütün ilmî hayatı ve akademik çalışmalarını ***Orta-Asya*** ve ***Turan Yurdu*** olayları ve ***Türk-İslâm*** çizgisine sarfetmiş bir ***"Müellif"*** için ulaşabileceği çok büyük bir mutluluk olmalıdır.

Öyle temenni ediyoruzki Uygur İslâm destanını yaratan o gâzi kahramanların bu günkü şerefli torunları, Uygur vatanperverleri, yazarlar, şairler ve edipler, hele hele bizim bu nâciz eserimizden sonra, ona yönelecekler ve Uygur İslâm destanı bir edebi eser, bir roman olarak yeniden kaleme alacaklardır.

Diğer taraftan Uygurların müslümanlığı sâdece bir ***"İlâhî Destan"*** değil, bundan da öte; bu geniş topraklar ve coğrafi bölgeleri müslüman Uygur Türklerine ebedi bir ***"Vatan yapma"*** mücâdelesidir. Uygurların bu çetin mücâdeleleri sâyesinde, İslâm dini; bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca bir çok din ve kültürlerin merkezi olan bu topraklardan, ***Manihaizm, Budizm, Mecûsilik*** ve ***Hıristiyanlık*** gibi eski ***Ârî ve Sâmî*** dinlerini bu topraklardan sürüp çıkarmış, Uygurların kalb ve gönüllerini, onların tortu niteliğindeki öğretilerinden temizlemiştir. Böylece bu topraklar; altı, üstü, ovaları, dağları taşları, yaylaları, kuşları

ile İslâm'ın özyurdu ve kıyâmete kadar sürüp gidecek olan Uygur Türk varlığının mübârek bir ***"vatanı"*** olmuştur.

Bütün bu hayırlı gelişmeler sebebiyledirki; bu günkü yağız çehreli, yiğit yapılı **UYGUR TÜRKLERİ;** o şanlı ecdadlarının kahraman torunları; tam on asır önce sahip oldukları bu yurtlarını yine İslâmın verdiği celâdetle taşıyla toprağı ile korumuşlar, bu toprakları mübârek kanları ile yoğurmuşlar bir çok cami, mescid, medrese, han, hamam kervansaraylar yapmışlar, kendi dil, kültür, sanat ve edebiyat eserleri ile süslemişler ve mübârek bir vatan coğrafyası haline getirmişlerdir.

Artık bu uçsuz bucaksız doğu Asya steplerinde, yedi kat göklerin sahibine ulaşmak üzere ve bir ilâhî uğultu halinde ***"Tekbir", "Ezan"*** ve ***"Kuran"*** sesleri yükselmişti. İşte bu yiğit insanlar, bundan böyle hem islâmın ebed müddet yurdu olan bu topraklar, hem de bu topraklarda yükselen bu ***"Ezan", "Tekbir"*** ve ***"Kuran"*** seslerinin sarsılmaz bekçileri olacaklardı. Öyle inanıyoruzki onların bu bekçiliği ***"Türk Dünyası"*** her türlü şartlar altında ve ***"Turan Yurdu"*** adına kıyamete kadar devam edecektir.

KONYA, 2003 **Prof. Dr. Zekeriya KİTAPÇI**

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

İKİNCİ BÖLÜM

İslâm Hidâyetine Giden Yolda
Turfan Uygurları Arasında
MANİHAİZM ve BUDİZM

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURFAN
UYGUR TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. EBÛ DÜLEF MİSAR B. MÜHELHİL
Türk Yurtlarında Bir Arap Gezgini

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖTÜKEN
UYGUR TÜRK BOYLARI
ARASINDA İSLÂMİYET

"Sen Ey Ulu Kağan!

Ejderhalı tahtta kollarını gererek otur. Ama, vezir yönetimde deniz ve dağ kadar özel bir yetkiye sahip olmalı.

Devlet idâresinde kanunlar ve âmirlere itaat edilmeli. İlâhî merhamet ve inâyete güvenilmelidir.

İşte bizim erkân-ı devletten istediğimiz bunlardır!"

I.
ÖTÜKEN UYGURLARI
YENİ TÜRK UYGUR DEVLETİNİN KURULUŞU

Uygurlar'ın Tarih Sahnesine Çıkışı:

Gerçekte ***Uygurlar;*** İslâm hidayet câzibesine kendini kaptıran ve yaşadıkları topraklarda büyük bir var olma mücadalesi veren ve millî varlıklarını bu günlere kadar getiren en büyük Türk boylarından biridir. Onların kökü de diğer bir çok Türk boyları gibi milli destanlarımızın en büyük kahramanlarından biri ve yarı peygamber yaradılışlı **Oğuz Kağan**'a kadar dayanmaktadır[1].

Önceleri ***Hunlar,*** daha sonra ***Gök Türklerle*** birlikte olan bu çok kalabalık Uygur boyları, sonraları Orta Asya bozkırlarında kurulan bu büyük Gök Türk İmparatorluğunun asıl vârisi olmuşlar, bundan da öte bir büyük devlet kurarak insanlık tarihinde derin izler bırakmışlardır (744)[2]. Devletin aslî unsurları ***"Dokuz Oğuz"*** ve ***On Uygur"*** boyları idi[3].

Yeni Uygur Devletinin kurucusu, kendi asıl adı bir yana, bundan böyle Türk devlet geleneğine göre yarı dini bir unvan

---

1 Togan, Z.V., **Oğuz Destanı,** İstanbul, 1982, s. 20, "Oğuz, kâfirlerle yaptığı bu savaşlardan sonra, atından inince altın evin kurulmasını buyurdu ve orada kendi taraftarları ve dostları ile bir toy yaptı. Kendine yardım etmek üzere iltihak etmiş olan bir kavme ***"Uygur"*** adını verdi. Türk dilinde "izinden giden uyan demektir." Uygur kelimesinin etimolojik yapısı hakkında bkz. Hatipoğlu, V., **Türk Tarihinin Başlangıcı,** Türkoloji Dergisi, VIII. 1979, s. 45-51, Ögel, B., **Uygurların Menşe Efsanesi,** DTCF. Dergisi, 1948, VI. 1-2, Togan V., **Umûmi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981, s. 147.

2 İzgi, Ö., **Uygurların Siyâsi ve Kültürel Tarihi,** Ankara, 1987, s. II vd. Rasonyi, L., **Tarihte Türklük,** Ankara, 1988, s. 104.

3 Hamilton, **J., Toquz-Oğuz et On Uygur,** Journal Asiatique, 1962, s. 39-40.

sahibi olan *"Kutlu Bilge Kül Kağan"* unvanı ile anılacaktı[4]. Ona, Uygur Kağanlık tahtına oturmadan önce muhteşem bir cülüs merâsimi yapılmış ve halk namına şöyle denilmiştir;

"Sen Ey Ulu Kağan! Ejderhalı tahtta kollarını gererek otur, ama vezir yönetimde deniz ve dağ kadar özel bir yetkiye sâhip olmalı. Devlet idâresinde kanunlar ve âmirlere itaat edilmeli, ilâhi merhamet ve inâyete güvenilmelidir. İşte bizim erkân-ı devletten istediğimiz bunlardır"[5].

Diğer Türk Kağanları, meselâ ***Gök Türklerde*** olduğu gibi, Uygur Kağanlarının da egemenliği ilâhî, diğer bir ifâde ile onlar; bu yüce kudretin, yani ***Ulu Tanrının*** yer yüzündeki tek temsilcileri idi. Bu bakımdan Uygur Kağanlarına da kutsal kağanlık tahtına oturduklarında; ***"Gün Tengride Kut Bolmış"*** veya ***"Ay Tengride Kut Bolmış"*** gibi ilâhî unvanlar verilmiş ve böylece onların egemenlik ve hâkimiyetlerinin bir ilâhî kaynağa dayandığı vurgulanmıştır. Nitekim **Kutlu Bilge Kül Kağan** öldükten sonra onun anısına oğlu tarafından diktirilmiş olan "Şine-Usu" yazıtında: ***"..gök yer emretti, Gök*** (Tanrı) ***tutuverdi."*** denilmiştir[6].

Yeni devletin başkenti, büyük Uygur Kağanının asıl ordugâhının civarında ve Karakurum'a yakın bir yerde yeni bir şehir olarak kurulan[7] ***Kara Balgasun*** veya ***Ordu Balık*** idi. Devletin ana unsurlarını daha ziyade İslâmî kaynaklarda ***"Dokuz Oğuzlar"*** olarak bilinen kalabalık Türk boyları teşkil ediyordu. Daha sonraları bunlara,***"Üç Oğuzlar"*** denilen **Karluklar** ve **Basmıllarda** katılmış ve böylece yeni devlet çok daha güçlü ve bir manada federal bir devlet hâline gelmiştir[8].

4 İzgi, Ö., a.g.e., s. 14, Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara, 1997, s. 23.
5 Gumilöv, L.N., **Eski Türkler,** İstanbul, 1999, s. 515.
6 Orkun, H.N., **Eski Türk Yazıtları,** Ankara, 1987, s. 168 vd.
7 Barthold, W., **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** Ankara, 1975, s. 60.

Gerçekte ***Karluklar,*** Yeni Uygur federe devletinin en sadık en güvenilir temel dinamiklerinden birini oluşturuyorlardı. Bu bakımdan onların hükümdarı da Uygur devlet idâresinde çok önemli bir yer olan ***"Sol Yabgu"*** makamına getirilmişti[9]. ***Karluklar*** 840 yılı yani; Uygurlar, Kırgızlara mağlup oluncaya kadar resmen, Uygur devletine bağlılıklarını devam ettirmişler ve yeni Uygur Türk devletine çok büyük hizmetlerde bulunmuşlardır.

Temel İslamî kaynaklardan biri olan ***Hudûdu'l-Âlemde*** bizlere, ***Dokuz Oğuz,*** bir diğer ifâde ile yeni Uygur ülkesi ve onların özellikleri hakkında şu önemli bilgiler verilmektedir;***"Doğuda Çin Ülkesi, güneyde Tibet ve Karluk ülkesinin bazı kısımları, kuzeyi boyunca yine Kırgız ülkesi ile komşudurlar. Dokuz Oğuz ülkesi, Türk ülkelerinin en büyüğü ve en genişidir. Dokuz Oğuzlar, nüfus bakımından da en kalabalık Türk ülkesidir. Eski zamanda, bütün Türkistan hükümdarları Dokuz Oğuzlardan çıkmıştır. Dokuz Oğuzlar cengâver bir kavim idiler. Çok sayıda silahları vardı. Bunlar yazları ve kışları otlak araziler boyunca, uygun iklimler seçerek bir yerden bir yere göç ederler"***[10]. **Bunlar;** *"Çin, Tibet, Karluklar, Oğuzlar, Peçenekler, Türgişler, Ezgişler, Kıpçaklar ve Kırgızlar'la komşudurlar"*[11].

8 Geniş bilgi için bkz. Çandaroğlu, G., **Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kağanlığı,** İstanbul, 1972, Mackerras, C., **The Uighur Empire** 744-840, **According to the T'ang Diynastic Histories,** Canberra, 1978, Eberhard, W., **Çin'in Şimal Koşulları,** Ankara, 1942, Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** Ankara, 1988, s. 348-366.
9 Günay, Ü., Güngör, H., **Türklerin Dini Tarihi,** İstanbul, 1997, s. 128, R.A., İA., VI, s. 351, 406.
10 **Hududu'l-Âlem,** nşr. V. Minorsky, London, 1937, s. 92.
11 İbnü'l-Fakih, **Kitabü'l-Büldan,** nşr, De Goeje, Leyden, 1885, s. 329.

Yeni Uygur Devletinin Şehirleri; Kara Balgasun;

İç Moğolistan ve Orhon boylarında yani, Ötükende kurulan bu yeni devletin başkenti ***Kara Balgasun*** idi. Bunun yanı sıra ***Yukarı Nuşcan*** veya ***Yukarı Barshan, Bahvan*** ve ***Koçu*** (Kuca, Kuşan) yeni Uygur devletinin çok önemli şehirleri arasında bulunuyordu. Bu şehirler aynı zamanda bir eyâlet merkezi olup asıl Uygur Kağanını temsil eden bir Han veya Hakan tarafından idâre ediliyordu.

Fakat bu eyâlet merkezlerinin en gelişmiş olanı Uygur devletinin aynı zamanda başkenti olan ***Kara Balgasun*** idi. Daha ziyade ***"Ordu Balık"*** olarak biliniyordu. Daha önceleri küçük bir yerleşim birimi olan Kara Balgasun, Uygurların başkenti olduktan sonra, mamur, mureffeh, son derece güzel bir şehir olmuş ve o, Hanlar şehri anlamına ***"Han Balık"*** olarak anılmıştır[12]. Maniheizm burada köklü bir şekilde yerleştikten sonra burası, sâdece siyasî değil, yarı teokratik Uygur Devletinin güçlü bir dini merkezi hâline gelmiş ve bu böyle Uygurların yıkılışa kadar devam etmiştir.

Kara Balgasun, Uygurlar'ın diğer taraftan en büyük ticaret şehirlerinden birisi idi. Şehir doğuya doğru akan büyük bir nehir üzerine kurulmuştu[13]. Şehrin mermerden yapılmış dükkanları olan bir çok çarşı ve ticâret hâneleri vardı. Etrafı sağlam surlarla çevrilmişti. Şehre demirden yapılmış oniki kapıdan giriliyordu[14]. Bu kapıları yalın kılınç Türk askerleri

12 İdrîsî, **Nuzhetü'l-Müştak,** s. 510, Krş. Şeşen, R., **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri,** Ankara, 1985, s. 97.
13 İdrîsî, **Nüzhetü'l-Müştak,** s. 510.
14 İbn Hurdad bih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** nşr, De Goeje, Leyden, 1967, s. 30, el-Hamevi, **Mu'cemü'l-Büldan,** Beyrut, 1955, II, s. 24.

koruyorlardı[15]. İslâm Coğrafyacıları burasının adını ***Cinankes*** olarak zikretmişlerdir[16].

Yukarı Nuşcan;

Yeni Uygur Devleti'nin çok önemli eyâlet merkezlerinden bir diğeri ise ***Yukarı Nuşcan*** veya ***Barshan*** idi. Burası **Kudâme b. Ca'fer** den öğrendiğimize göre; *"Semerkant'tan 60 fersah (250 km) uzaklıkta Şaş (Taşkent) ve Fergana tarafındadır. Bolluk bereketli bir şehirdir. Kendisine bağlı dört büyük, beşte küçük şehri olan bir eyâlet merkezi idi. Bu belde halkının çoğu mecûsidirler. Içlerinde zındık (Mani dininde) olanlarda vardır. Şehir halkının hepsi Türktür. Türkler arasında bunlardan daha muharip kişiler yoktur. Bunlar kendilerinden 10 kişiyi, Karluklardan 100 kişiye müsâvi görür. Uygur Kağanını temsil eden bir Türk Hakanının idâresi altında idi"*[17]. *Idrîsi'ye göre; "Türk ülkelerinin en güçlü korunan bir şehridir. Ayrıca şehrin iç ve dış olmak üzere iki müstahkem suru vardır. Bu havâlide oturan Türklerin çoğu ihtiyaçlarını almak için bu şehri gelirler"*[18].

Barshan'ın bizim için çok önemli bir yönü daha vardır. O da, Türk dilinin kendi devrinde en büyük mimarı olan **Mahmud el-Kaşgarî**'nin babasının Barshanlı olmasıdır. Kaşgarî'ye göre Barshan bir rivâyete göre Afrâsiyâb'ın oğlunun adı, diğer bir rivâyete göre ise Uygur Kağanının "Seyis"inin adıdır[19].

15 Kudame b. Cafer, **Kitabü'l-Haraç,** nşr, De Goeje, Leyden, 1967, s. 261.
16 **Hududu'l-Âlem,** s. 92.
17 Kudame b. Cafer, s. 261.
18 İdrîsî, s. 510.
19 Barthold, W., a.g.e., s. 127.

Bahvan;

Uygur Kağanlığının önemli eyâlet merkezlerinden birisi de ***Bahvan*** şehridir. ***Han Balıktan*** kuzeye doğru 12 günlük bir mesafede kurulmuştur. İdrîsîden öğrendiğimize göre; *"Bu şehir Dokuz oğuzlara bağlıdır. Burada Dokuz Oğuz Kağan sülâlesinden bir Hakan oturur. Bu Hakanın askerleri, muhafızları, kaleleri ve âmilleri vardır. Bahvan şehrinin müstahkem bir suru bulunur. Burada demirden, her türlü nadir eşyanın yapıldığı dükkan ve çarşılar yer alır. Bu çarşılarda çeşitli çalgı âletleri, toprak kaplar vs. yapılır. Bu şehir dahi doğuya akan bir nehrin kıyısında kurulmuştur. Bu şehrin etrafında tarlalar ve Türklerin otlakları, ayrıca onların etrafında konup göçtükleri çaylar vardır"*[20].

Bu muhtevada bizim burada zikredebileceğimiz bir diğer Uygur şehri ise, ***Koça*** veya ***Kuca,*** Kuşan'dır. el-Hamevîye göre; *"Türk ülkelerinin en uzağında bir şehirdir. Buranın meliki ve sahibi Dokuz Oğuz Kağanı olup, şehir onu temsil eden bir Hakan tarafından idâre edilmektedir. Burasının halkı insanların en kahramanı, hükümdarları ise çevre hükümdarlarının en büyüğüdür"*[21].

Moyon Çor ve Yeni Uygur Devleti;

Uygurların bir büyük devlet olarak Türk tarihindeki şerefli yerlerini almaları için çok büyük hizmetleri olan **Kül Bilge Kağan**'ın 747. yılında ölümü üzerine onun yerine daha sonra oğlu **Moyon Çor** ***"Kağan"*** olmuştur (749-759). Onun ilâhî unvanı; ***"Tengride Bolmış İl İtmiş Bilge Kağan"*** idi* O; Uygurların çok güçlü bir devlet hâline gelmelerinde çok büyük başarılar göstermiştir.

---

20 İdrîsî, s. 512.
21 el-Hamevi, IV, s. 489.
* "Gökte Doğmuş, Memleket İdâre Etmiş Bilge Kağan".

Zirâ Yeni Uygur Kağanı; kuzeyde ***Kırgızlar,*** batıda ***Karluklar*** ve onlara yardım eden ***Türgeşler, Basmıllar*** ve ***Çinlilerle*** savaşmış, hâkimiyetini Yenisey nehri kaynakları Çu, Talas havalisi, İç-Asya ve Karulen nehri kıyılarına kadar yaymış, oğullarını ***"Yabgu" ve Şad"*** tayin etmiş ve böylece Ötüken Uygur Devletini çağdaş güçlü bir Türk devleti hâline getirmiştir.

İslâm Coğrafyacıları Ne Diyor?

Mâmafih **Kül Bilge Kağan** tarafından ***Doğu Türkistan***'da kurulmuş olan bu yeni ***Uygur Devleti*** kısa zamanda büyük mesâfeler kaydetmiştir. O kadar ki Moyon Çor'a kadar gelen ve çokta uzun olmayan bu süre zarfında Uygurlar sâdece sınırlarını genişletmekle kalmamışlardır. Bu arada Uygurlar arasında devlet geleneği tesis etmiş, örf ve âdetler geçerli olmuş ve Uygur devleti geleneksel köklü bir Türk devleti olmuştur.

İslâmî kaynaklarda özellikle İslâm coğrafyacılarının eserlerinde konunun bu yönünü açıklayan çok güzel rivâyetler bulunmaktadır. Meselâ bunlardan Şerefüz-Zaman Tâhir ***el-Mervezi*** (XI.) Tabayı'u'l-Hayevan adındaki kıymetli eserinde, Türk boyları hakkındaki çok geniş değerlendirmeler yapmış; ***Tokuz Oğuzlar, Uygurlar*** ve ***Dokuzoğuz Hakanı*** (Uygur) hakkında bizlere çok kıymetli bilgileri vermektedir. O eserinin bir yerinde aynen şöyle demektedir;

«الترك أمة عظيمة كثيرة الأجناس والأنواع كثيرة القبائل والأفخاذ ومنهم ساكن البلاد والقرى ومنهم ساكن البراري والمفاوز ومن قبائلهم العظيمة الغزية وهم اثنا عشر قبيلة يسمى بعضهم التغزغز وبعضهم اي عر (ايغر) وبعضهم ا و ح عر (أوج أيغر) وملكهم يسمى تغز خاقان وله جنود كثيرة... ولهم رسوم حسنة في السياسات وبعضهم ساكن المدن وبعضهم ساكن البراري والصحارى أصحاب الخيام والخركاهات.»

"Türkler pek çok cinslere kabilelere, oymaklara ayrılan büyük bir millettir. Bir kısmı şehirerde ve köylerde, bir kısmı bozkırlarda ve çöllerde otururlar. Türklerin büyük kabilelerinden biri Oğuzlardır. Oğuzlar on iki kabileye ayrılırlar. Bir kısmına Tokuz Oğuz, bir kısmına Uygur ve diğer bir kısmına Üç Uygur denir. Hükümdarlarına ise; Tokuz (Oğuz) *Hakanı denir.*

Dokuz (Oğuz) *Hakanı'nın çok büyük bir ordusu vardır. Onların hükümdarlarının eskiden bir muhafızı, dörtyüz cariyesi* (hizmetcisi) *vardı. Bu muhafızlar hergün hükümdarlarla üç defa yemek yerler. Yemekten sonra üçer, üçer içki içerlerdi. Hakanları ancak senede halk arasına çıkardı.*

Oğuzlar'ın siyâset hususunda uyguladıkları güzel örf, âdet ve kanunları vardır. Bir kısmı şehirlerde ve evlerde, bir kısmı kırlarda ve sahralarda, çadırlarda ve hangâhlarda otururlar"[22].

Diğer büyük İslâm coğrafyacılardan biri olan *Gerdezi* ise eserinde bu Uygur; *Dokuzoğuz Hakanı* hakkında şunları söylemektedir;

22 el-Mervezi, Şeref ez-Zaman, **Tabâi' el-Hayevan,** nşr, V. Minorsky, London, 1924, s. 18.

"O; Tahtına oturunca herkes Onun önüne yaya olarak gelirler, yolda onun önünü açarlar. Şehrin reislerinden biri onun önünde yürüyerek taşkınlıkları önlemeye çalışır.

Tokuz Oğuz Hakanı Mani mezhebindedir. Fakat ülkesinin şehirlerinde putperestler, senevîler (düalistler) Şamanistler ve Budistler de bulunur. Ayrıca Dokuz Oğuz Hakanının dokuz veziri vardır. Bunlar; eğer bir kişi hırsızlık suçundan yakalanmışsa, onun ayakları ve kollarını bağlarlar ve ayrıca şehrin ortasında 200 sopa vurdururlar. Daha sonra Dellâl:

"Herkes buna baksın! Bunun yaptığını kimse yapmasın!" diye bağırır.

Bir kişi, bir bâkire ile zinâ yaparsa o adama 300 sopa vururlar, ondan bin kısrak, gümüş bir kadeh ve 50 deve ceza alırlar. Eğer bir adam bir adamı öldürürse onu ezecek derecede büyük fidye ödemeye mecbur ederler.

Ayrıca Dokuz Oğuz (Uygur) Hakanı duvarları alçak (ve fakat muhkem) bir sarayda oturur. Bu saray keçe ile döşenmiştir. Keçenin üzerine müslümanların mefrûşatı serilmiş, onunda üzerine Çindibası örtüler yazılmıştır.*

Dokuz Oğuzların hepsi kırlarda, çadırlarda ve hargâhlarda otururlar. Bunların Hakanlarının elbisesi Çin dibası ve ipektir. Halk ise, ipekli ve pamuklu ham bezler giyerler.

Elbiseleri harmanî, yenleri geniş ve etekleri uzundur. Hakanlarının kemerleri zinetlidir. Meclisinde insanlar (büyük şölenler için toplanınca) başına tâç giyer, O tahtına oturunca 30.000 zırhlı ve mızraklı süvari onunla beraber otur ur"[23].

* Bu ifâdeler Ötüken Uygurlarının daha ilk devirlerden itibâren Türkistanlı müslüman tâcirlerle ticâret yaptıklarını göstermektedir Z.K.

23 Gerdezi, **Zeynü'l-Ahbar,** nşr. A.H. Habibi, Tahran, 1347, s. 267.

Talas Savaşı ve Çarpıtılan Bir Tarih Olayının Gerçek Yüzü;

Fakat **Moyon Çor** devrinin *Uygurları, Çinlilerin* karşısında çok daha etkin bir devlet hâline getirmesine rağmen, asıl amacının dışında saptırılmış bir büyük olayı daha vardır. O da, *Çinlilerle* müslüman *Arapların Atlahta* (Talas civarında bir yer) yapılan büyük meydan savaşı veya Türk tarihindeki adıyla *"Talas Zaferi"*dir (751).

Ne yazık ki bu zafer; aradan asırlar geçtikten sonra kendi tarihçilerimiz tarafından çarpıtılmış ve Türklerin müslüman olmaları gibi bir *"İlâhî Destan'ın"* yozlaştırılması için kullanılmış ve neticede bizim daha ziyade *"Talas Nazariyesi"* dediğimiz bir tarih sefâleti ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan Talas Savaşı ve onun tarihi neticeleri üzerinde burada yeteri kadar durulmasında yarar vardır. Şöyleki;

Gerçekte Emevîler'in kanlı bir ihtilâl sonucu yıkılması, *Aşağı Türkistanda* (İslâmi kaynaklarda Mâveraü'n-Nehr) meydana gelen otorite boşluğu ve bu bölgede beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan *"İslâm Realitesi"*, Emevi akınları sonucu Türklerin Çin'e karşı direnmelerinin yıkılması, mahalli Türk beylerinin birbirleri ile olan çetin ihtilâfları ve bunun gibi daha nice, nice sebebler *Çin*'in uzun zamandır İç-Asya üzerindeki sinsi emellerinin bir kere daha uyanması ve *"Talas Harbi"*nin doğmasına sebeb olmuştur.

Bunun zâhiri sebebi *Fergane Türk* beyi ile, müslüman Arapların Şaş dedikleri *Taşkent Türk* beyi ve bir Gök-Türk aristokratı olan *Bagatur Tudun*'un aralarının olması ve bundan korkan Fergâne beyinin Çin'in *Tang Hanedanından* yardım istemesi idi. Ne varki bu beklenmedik gelişmeler; uzun zamandır Orta-Asya işlerine müdâhale etmek ve bu bölgedeki Türk beyleri üzerinde nüfuzunu artırmak ve Müslüman Arapları Çin'e karşı bir tehlike olmaktan çıkarmak ve Gök

Türklerin bir devamı gibi görünen Taşkent Türk beyliğini ortadan kaldırmak için hırslanıp duran Çinli idâreciler için çok güzel bir fırsat olmuştur. Böylece onlar *Ötüken Uygurlarına* da siyâsî bir ders vermiş olacaklardı.

Bu cümleden olmak üzere Tang Hanedanının *Kuça* askeri vâlisi **Kao Sien Çi,** merkezden aldığı bir talimat gereği çok büyük bir kuvvetle derhal **Bagatur Tudun**'un üzerine yürümüş, Taşkent Türk beyliğine çok ağır bir darbe vurduğu gibi Bagatur Tudun'un başını kesmiş ve bir zafer nişanesi olarak bunu, Çin sarayına göndermiştir[24]. Oysa bu, zavallı askeri mâceradan başka bir şey değildi.

Taşkent Türk Beyinin Oğlunun Yeni Arayışları;

Taşkent Türk Hanı **Bagatur Tudun**'un bu şekilde Çinliler tarafından öldürülmesi ve hele, hele kesik başının Çin'e gönderilmesi, başta onun oğlu olmak üzere çevre Türk beylerini ayağa kaldırmış, Çinliler ve onların bu yayılma politikalarına karşı müşterek bir askeri hareket yapmanın yollarını aramaya zorlamıştır.

Onlar bir taraftan *Karlukları* yardıma çağırırken[25] diğer taraftan Abbasi ihtilâlinin güçlü lideri **Ebü Müslim el-Horasanî**'ye gelmişler ve ondan Çin'in önüne geçmesini istemişlerdi[26]. Başta Taşkent olmak üzere çevre Türk beylerinin Ebû Müslim'e gelmeleri, onunla uzun uzadıya Türkçe konuşmaları, ayrıca Ebu Müslimin onları dinlemesi ve isteklerini kabul etmesi, hele hele güçlü bir ordu ile onların imdâdına koşması bu Turan kahramanının *"Türk asıllı"* bir kimse olduğunu ortaya koymaktadır.

---

24 Esin, E., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,** İstanbul, 1978, s. 155.

25 İzgi, Ö., **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyâhatnâmesi,** Ankara, 1989, s. 33.

26 Gibb, H.A.R., **Orta Asya Arap Fütûhatı,** s. 80, Güngör, E., **Tarihte Türkler,** İstanbul, 1996, s. 65.

Evet çevre Türk beylerinden aldığı bu yeni bilgilerle Çin tehlikesinin sâdece Türkler için değil, Abbâsi Hilâfeti ve İmparatorluğun doğu sınırlarının emniyeti için ne kadar önemli olduğunu bir kere daha kavrayan **Ebû Müslim;** bu fırsatı çok güzel bir şekilde değerlendirmiş ve Orta Asya işlerinde iyi yetişmiş maiyyet komutanlarından biri olan **Ziyâd b. Sahihi** 20.000 kişilik bir kuvvetle derhal bu Çinli Komutan üzerine göndermiştir[27].

Müslüman Arap ordusunun, büyük ölçüde Abbâsî ihtilâl ordusunun ana gücünü teşkil eden muharip müslüman Türk unsuru olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Ayrıca müteveffâ Taşkent beyi **Bagatur Tudun**'un oğlu da bu orduya, kendi birlikleri ile katıldığı gibi, ***Karluk Türkleride*** bu ordunun önemli unsurları arasında idi[28]. Bu bakımdan biz bu orduya müslüman ***Arap Ordusu*** değil, alışılagelmişliğin dışında ***"Müslüman Türkistan Ordusu"*** demeyi çok daha uygun buluyoruz.

Ziyâd b. Sâlih; Çinli general **Kao Sien Çi**'nin komutasında ve İç-Asya'ya doğru ilerleyen, büyük ölçüde ***Karluk, Fergâne*** ve ***Uygur Türkleri*** tarafından desteklenen 30.000 kişilik (İslamî kaynaklarda 50.000) Çin ordusu ile ***Atlah***'ta (***Talasta*** bir yer) karşılaşmış ve harb çok çetin şartlar altında başlamıştır. Ne varki ***Arap Komutanının;*** ümidsizliğin acı girdabında boğulmak üzere olduğu bu bedbaht anlarında talih, onun yüzüne bir kere daha gülmüştür. Zira Çinli generalin en önemli vurucu güçleri arasında yer alan ***Karluk Türkleri*** ne hikmettir

27 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil,** V., s. 499, İbn Tayfur, **Kitab'ü Bağdad,** Kâhire, 1949, s. 12, el-Makdisi, **K. el-Bed've't-Tarih,** VI, s. 74, Barthold, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** İstanbul, 1981, s. 252.

28 Franke, O., **Geschichte des Chinesischen Reiches,** Berlin, 1925, II, s. 482, Krş. Esin, E., a.g.e., s. 226.

bilinmez, bir anda saf değiştirmişler ve ***MüslümanTürkistan Ordusuna*** katılmışlardır[29]. İşte bu olay süratli bir şekilde harbin kaderin değiştirmiş ve **Ziyad b. Sâlih** komutasındaki müslüman Türkistan ordusunun çok parlak bir şekilde bu zaferi kazanmasına sebeb olmuştur (Temmuz, 751)[30].

Talas Savaşının Kültürel Sonucu; Kağıt;

Çin ordusu şimdi iki ateş arasında kalmıştı. Bundan sonra cereyan eden harblerde mağrur ***Çinli General*** her ne kadar kaçıp canını kurtarmışsa da, Çin ordusunun büyük bir kısmı ***Karluk*** akıncıları ve müslüman Türkistan askerleri tarafından kılınçtan geçirilmiş ve onlardan çok büyük bir kısmı muhtemelen (10.000 asker) esir alınmış ve bunlar büyük kâfileler hâlinde ***Semerkant***'a sevkedilmişlerdir. Semerkant'a sevkedilenler arasında ***"Uygur Türkleri"*** yani ***"kağıd"*** ve ***"kılınç"*** ustaları da bulunuyordu.

Çinli esirler arasında, ***Uygur Türk ustalarınında*** bu şekilde Semerkant'a getirilmesi, İslâm kültürü ve medeniyeti için de pek hayırlı olmuştur. Zira müslüman Araplar, bu esirlerin arasında bulunan ***Uygur ustalarından "kağıd"***'ın nasıl yapıldığını öğrenmişler ve buna bir örnek olarak Semerkantta ilk kağıt atelyelerini kurmuşlar ve çok kaliteli kağıd imal etmişlerdir. Her ne kadar bu sanatı ***Uygur Türkleri, Çinli*** ustalardan öğrenmişlerse de, Çinliler kağıdı pek tabii olarak ipekten imal ediyorlardı. Oysa ***Uygur Türkleri*** o devirlerde kağıt sanatında hamle denilebilecek kadar önemli bir yenilik yapmışlar ve kâğıdı pamuk, keten vs. gibi şeylerden yapmaya muvaffak olmuşlardır.

29 Esin, E., a.g.e., s. 155.

30 Geniş bilgi için bkz. Chavannes, E., **Documents sur les Tou-kiue Occidentaux,** Petresburg, 1903, s. 142, Liu, En-Lin, **Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme,** VIII, Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1972, I, s. 414, Barthold, W., a.g.e., s. 252, Turan, O., **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,** İstanbul, 1969, I, s. 139.

Bu konulardaki rivâyetlerden anlaşıldığına göre; Uygurlar *"keyde"* dedikleri *"kağıd"*ı yapmayı çoktan biliyorlardı. Hatta bazı yazarlara göre *"kâğız"*, veya kağıd; Arapça ve Farsça'ya Çinceden değil, Uygur Türkçesinden geçmiştir. Kelimenin aslı Türkçe *"ağaç kabuğu"* anlamına gelen *"kağaş"* kelimesinden gelmektedir[31].

Ne ilginçtirki; Semerkant'ta imal edilen bu kağıdlar İslâm dünyasında çok büyük bir üne kavuşmuştur. Nitekim o devirlerin ünlü bir kültür tarihçisi olan ***es-Seâlibi; Semerkant kağıdının İslâm ülkelerinde pek meşhur olduğunu ve bunun yerli halka gerçektende büyük gelirler sağladığını zikretmektedir***[32]. Zira bu kağıtlar **en-Nüveyrî**'ninde dediği gibi, ***"yazı yazmada daha güzel, daha kıymetli, daha yumuşak ve daha parlak"*** idi[33].

Talas Savaşının, İslâmın hayrına olan ilginç yönlerinden biri de **Tu Huan** adındaki Çinli bir rahiptir. Bu rahip, emsâli bir çok kimse gibi, Talas Savaşı sırasında esir alınmış ve daha sonra ***Semerkant***'a getirilmiştir. **Tu Huan** Türk yurtları ve hilâfet ülkelerinde tam on iki yıl, hemde mecbûrî olarak ikamet ettikten sonra kendi ülkesi, yani Çin'e dönmüş ve ***Ching Hısing Chi*** adında bir seyâhatname yazmıştır. Ne ilginçtirki; bu seyâhat notları İslâmiyet ve prensipleri hakkında son derece doğru bilgiler vermekte ve Çinde İslâm hakkında doğru bilgi veren belkide ilk risâle olarak kabul edilmektedir[34].

---

31 Esin, E., a.g.e., s. 141, s. 155, Kitapçı, Z., **Orta Asya Türklüğünün Büyük İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,** s. 64.
32 es-Sealibi, **Letâifü'l-Mearif,** Mısır, 1960, s. 218.
33 en-Nüveyri, **Nihâyetü'l-Ereb, fi Fünûni'l-Edeb,** el-Kâhire, 1923, I, s. 268., krş. el-Câhız, **et-Tabassur bi't-Ticâre,** Tah. H.H. el-Vehhab, Mısır, 1935, s. 28.
34 Cemil, Hee-Soo Lee, **Çin** md., TDVİA, VIII, s. 325.

Tarih Objektifinde Talas Savaşı;

Görüldüğü gibi ***Talas Savaşı;*** ne ***sebeb*** ve ne de ***neticeleri*** itibarı ile dinî bir yönü olmadığı, sıradan, önemsiz bir savaş olduğu halde Cumhuriyet devri Türk tarihçileri, bu arada **Prof. Dr. H.D. Yıldız** tarafından bir çok uydurma ve bir o kadar da gülünç sebebler uydurulmuş ve hatta sanki bir ***Malazgirt Meydan Savaşı*** gibi göklere çıkarılmıştır Hatta o bu konudaki tutarsız iddialarında daha da ileri gitmiş ve Türk ve İslâm tarihinin en önemli olaylarından biri olan ***"Türklerin müslüman olmalarını"*** bile ne yazıkki bu basit tarihî olayla izah etmeye kalkışmış ve şu gülünç iddialarda bulunmuştur;

"Türklerin İslâm âlemine girmeleri ve İslâm dininin Türkler arasında yayılması, Türk ve İslâm tarihi bakımından son derece önemli tarihî bir hadiselerdir. Kanaatimize göre Talas savaşının en önemli neticesi bu olmalıdır"[35].

Hemen şunu itiraf edelimki ***Talas savaşının*** bu şekilde ve Türkler'in müslüman olmaları yolunda ne menfi ve ne de müsbet hiç bir etkisi olmamıştır. Türklerin müslümanlığı ***"Seneryosu"*** bir Yüce Mevlâ tarafından yazılmış bir ***"İlâhi Destan"***dır. Bu destan müslüman ***Samanî Emirleri*** ve mücâhid, gazi ***Kara Hanlı Hakanlarının*** kılınçlarının parlak, nur saçan uçları ile yazılmış ve Türkler yüzde yüzlere varan bir ekseriyetle müslüman olmuşlardır.

Mamafih Türk tarihçileri bu tutarsız görüşlerinde daha da ileri gitmişlerdir. Onlara göre; ***Talas Savaşında Çinlilere karşı müslüman askerlerle birlikte çarpışan Türkler, İslâm dini ile Gök Tanrı (veya Şamanizm) arasında tek Tanrıya, inanma, yaratılış, kaza, kader, ahiret, cennet, cehennem, hattâ meleklere imân konusunda büyük benzerlikler olduğunu görmüşler ve bunun neticsi toptan müslüman olmuşlardır.***

---

35 Geniş bilgi için bkz. Yıldız, H.D., **İslâmiyet ve Türkler,** İstanbul, 1976, s. 37-38.

Bu gayri ciddi açıklamalarına devam eden tarihçilerimiz; *Türklerin kılınç zoru ile değil, kendi arzu ve istekleri ile müslüman olduklarını beyan etmişlerdirki bu tarih sefâletinden başka birşey değildir. Değil Orta Asya Türk boyları, müslüman Arap komutanına parlak kılınçları ile muhteşem bir zafer sunan Karluk Türk boyu bile bu harblerden ancak onlarca sene müslüman olmuşlardır*[36].

Talas Savaşı, Moyon Çor ve Ötüken Uygurları;

Bu harblerde yetenekli *Uygur Kağanı Moyon Çor*'un çok aktif bir rol oynadığı ve politik bir çok manevralar yaptığında hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Öyle tahmin ediyoruzki **Moyon Çor**, bu harblerde her ne kadar tarafsızmış gibi görünmüş ise de, iki tarafı birbirine kışkırtmaktan geri durmamış, belki de *Karlukların Türkistan askerlerine* iltihak etmesini sağlamış ve sonuç ne olursa olsun, bu kudretli Uygur Kağanı Çinliler karşısında politik manada çok büyük bir zafer kazanmıştır.

Haddi zatında Çin ordusunun bu şekilde çok ağır bir hezimete uğramasından ne müslüman Araplar ve hele hele ne de İslâm dini kârlı çıkmıştı. Bu harblerden asıl kazançlı çıkan bir tek kimse vardı. O da; Uygur halkı veya dinamik Uygur Kağanı **Moyon Çar** idi.

Zira bu savaşlar sebebiyle Çinliler, artık Uygur devleti karşısında büyük bir güç olmaktan çıktığı gibi, Orta Asya işlerinden de elini eteğini çekmiş ve gerektiğinde Uygur akınlarına açık, zayıf bir devlet haline gelmiştir. Bir diğer ifâde ile Talas hezimeti, Uygurlara nefes aldırmış ve bundan böyle

36 Bu konularda çok geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası,** s. 136, 137, 138, 140.

zayıf irâdeli *Ötüken Uygur Kağanlarına, Kırgızların* tarih sahnesine çıkmalarına kadar yaşama şansı vermiştir. Nitekim bu hayırlı gelişmelere işaret eden O. Turan şöyle demektedir: *Çin iç buhranlara düşerek Orta Asya ve Türklere müdâhalede bulunamadı. Aksine Uygur devleti kuvvetlenerek Çinin iç işlerine karışarak bir duruma geldi"*[37].

Yine Talas hezimeti dolaysıyla *Çinliler; İslâm ve Arap realitesi* ile karşı karşıya gelmişler, onu kabul etmişler, İslâm ve müslüman Araplara daha bir güzel gözle bakmak, hatta bundan öte müslüman Arapları, başları sıkıldıklarında kendilerinden yardım isteyecek kadar güçlü bir devlet olarak görmek zorunda kalmışlardır. Mâmâfih bundan sonraki sayfalarda bu yeni gelişmeler yani Çinlilerin müslüman Araplardan yardım istemesi konusu üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Gerçekte *Talas hezimeti Çinlere* de çok ağıra mal olmuştur. Çinde, bu acı yenilgilerden sonra ardı arkası kesilmeyen bir kısım dâhili kargaşa ve iç isyanlar çıkmış ve bu herşeyden önce *Ötüken Uygur* devletinin işine yaramıştır. Zira Çinlilerin içinde bulunduğu bu keşmekeşlikten yararlanan *Uygur Kağanı, Tarım havzasını* ele geçirmiş[38] ve buraların farkına varmadan çok süratli bir şekilde hem *Türkleşmesini,* hemde *İslâmlaşmasını* sağlamıştır. Zira asıl bu hayırlı gelişmelerden sonra bu bereketli topraklarda yeni bir devlet *"Turfan Uygur Devleti"* kurulacak ve bu toprakları

37 Turan, O., a.g.e., I, s. 139.
38 Esin, E., **Turfan md.,** İA, XII/II, s.116, Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü,** Ankara, 1977, s. 113.

yeni bir dinin ilâhi nurları aydınlatacaktı. O da bütün insanlığa bütün zamanlar için geçerli olan *İslâm dini* idi.

Talas Hezimeti ve Çinliler;

Fakat bunlardan bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz bir konu daha vardır. O da ***Çinli General An Lu Shan***'ın bu ağır hezimetten sonra hanedan âilesine isyan etmesi ve bu bedbaht gelişmelerin bize göre çok hayırlı bir neticesi olarak Uygur Kağanı **Moyon Çor'a Çin'in** iç işlerine müdahale yolunun açılmış olmasıdır (755). Ne ilginçtirki **Moyon Çor**'un bu yeni inisiyatifi ile İslâm dini Çin'e, hem de kara yolu ile daha güçlü bir şekilde girdiği gibi, müslüman cemaati de Çinde çok daha güçlü bir varlık hâline gelmiştir. Şöyleki;

Çin'in kuzey eyâletleri komutanı **An-lu-shan**'ın isyan etmesi ve **Ch'ang-an** şehrini ele geçirerek Çin İmparatoru **Yeni,** tahtan çekilmeye zorlaması, Çin İmparatorunu yeni, yeni arayışlara sürüklemiş ve bu cümleden olmak üzere değil ***Uygurlar*** ve müslüman ***Araplar,*** hatta ***Hindlilerden*** bile yardım talebinde bulunmuştur. Dinamik ***Abbasi halifesi* el-Mansur,** bu fırsatı İslâm dini lehine çok güzel bir şekilde değerlendirmiş ve derhal 4000 kişilik ***Çin***'e bir yardım gücü göndermiştirki, bundan sonraki sayfalarda bu konu üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Mâmâfih bu fırsatı, Uygur Kağanı da çok güzel bir şekilde değerlendirmiştir. **Moyon Çor** bir taraftan kendisi **An Lu Shan**'ın karşısına dikildiği gibi, diğer taraftan büyük oğlu **Bilge Tarduş**'u büyük bir ordu ile bizzat ***Çin***'e göndermiş ve isyancıları çil yavrusu gibi dağıtmıştır. Asi General **An-Lu Shan** da diğer bir çok liderler gibi boynu vurulanlar arasında idi (757)[39].

Gerçekte **Moyon Çor**'un bu başarılı askeri harekatından sonra onun, Çin sarayı ve Hanedan ailesi nezdindeki itibarı yükselmiş, etkisi artmış ve çok saygın bir kimse haline gelmiştir. Asıl bundan sonradırki Çin'liler mükafat olarak ona, bir defaya mahsus olmak üzere 10.000 top ipek vermişler ve daha sonraki yıllarda her sene 20.000 top ipek kumaş verme taahhüdünde bulunmuşlardır[40].

Moyon Çor ve Ötüken Uygur Devleti;

Bu dinamik Uygur Kağanı, bir taraftan belki de, ***Gök Tüklerden*** esinlenerek taştan yazıtlar diktirmiş, yeni yeni şehirler kurdurmuş, medeni gelişmelere büyük ilgi göstermiş, diğer taraftan da şuurlu bir iskân siyaseti takip ederek Tarım havzasının büyük ölçüde Türkleşmesine hizmet etmiştir[41]. Bütün bunlara rağmen Moyon Çor'un koyu bir ***Hristiyan*** olduğu kaydedilmektedir[42].

Moyon Çor, on yıl süren bu Kağanlık döneminde bir çok Türk boylarını itaatine almış, Uygur devletinin sınırlarını doğuda ***Sarı nehir,*** batıda ***Tanrı dağlarının*** batısına kadar, kuzeyde ***Yenisey***'in orta mecrâları ve güneyde ***Künlü dağlarına*** kadar genişletmiş ve ***Uygur Kağanlığını*** çok güçlü bir devlet hâline getirmiştir.

Ne varki, Talas hezimetinden sonra Çinlilerle başlayan

39 Geniş bilgi için bkz. Pulleyblank, E.G., **The Background of the Rebelion of AnLu-Shan,** London, 1955, Deguignes, J., **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Garbi Tatarların Tarihi Umûmisi,** Çev. H. Halid, İstanbul, 1924, III, s. 24, Eberhard, W., **Çin Tarihi,** Ankara, 1987, s. 211.

40 Gömeç, S., a.g.e., s.34, Mackerras, C., a.g.e., s. 60, 61.

41 Koca, S., **Türk Kültürünün Meseleleri,** İstanbul, 1990, s. 92, Tekin, T., **Kuzey Moğolistan Yeni Bir Uygur Anıtı,** Belleten, XLVI, 1982, s. 795-834.

42 Gumilöv, L.N., **Eski Türkler,** İstanbul, 1999, s. 476-478.

yeni gelişmeler zamanla siyâsî olmaktan çıkmış çok yoğun ***dini bir mâhiyet*** kazanmıştır. Bundan maksadımız Çinden gelen; solgun yüzlü, bitkin benizli, yorgun bakışlı, beyaz elbiseler giymiş, üzgün ***Mani rahiplerinin*** Uygur Türkleri, "Hayır!" ***İslâm dininin*** karşısına dikilmeleri, onları bir tortu niteliğindeki ***Mani öğretilerini*** kabule mecbur etmeleri ve bundan da öte ***Manihaizmin*** Ötüken Uygur devletinin ***resmi bir dini*** haline gelmesidir.

Peki, ***bu nasıl böyle olmuştur? Uygur Kağanları niçin Manihaizmin en sâdık inananları ve en ateşli müdâfîleri olmuşlardır?*** İşte bundan sonraki sayfalarda Ötüken Uygurları için bu hayırsız ve uğursuz gelişmeler üzerinde durulacak ve konumuza esas olan olayların genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

II.
BÖĞÜ KAĞAN
Manihaizmin Uygurların Resmi Dini Oluşu

Böğü Kağan ve Uygur Kağanlığı;

Moyon Çor'un ölümü üzerine, onun yerine küçük oğlu **Böğü** geçmiş ve yeni Uygur devletinini ***Kağanı*** olmuştur (759-779). Yeni, dinamik ve son derece cesur ve olgun kişiliği ile daha ilk gençlik yıllarından itibaren çevresi ve askerleri üzerinde çok etkin bir kişiliği olan **Böğü**, bu şekilde ***"Kağan"*** olduktan sonra Uygur devlet geleneğine göre ona; **"Tengride Kut Bolmış il tutmış Alp Külüğ Bilge Kağan"** gibi tantanalı, yarı dini, bir devlet ünvanı verilmiştir[43].

Böğü Kağan, Ötüken Uygurlarının çok büyük ve güçlü bir devlet olmalarında çok değerli hizmetleri dokunmuş, Uygur devletinin sınırlarını genişletmiş, yeni yeni ülkeler fethetmiş ve ***Uyguristan,*** onu otuz sene süren bu **"Kağanlık"** döneminde, o çağların en mamur ve en müreffeh bir ülkesi hâline gelmiştir. O devirlere en yakın bir zamanda yaşamış olan **el-Mesûdî,** Uygurların bu parlak devirlerinin simgesi olan bu güçlü ***Uygur Kağan***'ın müessir şahsiyetlerini parlak ifâdeleri ile şu şekilde tasvir etmektedir;

43 Özkan, İ., **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar,** Ankara, 1986, s. 19, "Gökte Saadet Bulmuş Vatan İdâre Etmiş Kahraman Meşhur Bilge Kağan".

«وهو ملك التغزغر من ملوك الترك، ويدعى ملك السباع، وملك الخيل إذ ليس في ملوك العالم أشد بأسًا من رجاله ولا أشد استشهاداً منه على سفك الدماء ولا أكثر خيلاً منه ومملكته فرر بين بلاد الصين ومفاوز خرسان ويدعى بالاسم الأعم ايرخان» «وهو سنة اثنتين وثلاثمائة. ومذهبهم مذهب ألمانية وليس في الترك من يعتقد هذه المذاهب غيرهم.»

"Türklerden Dokuz Oğuz (Uygur) hükümdarlarına gelince; O, yırtıcı kuşlar, at (ve atlı)ların hükümdarı olarakta bilinir. Dünya kralları içinde onun askerlerinden daha kahraman, onun askeri kadar savaşa düşkün daha başka bir asker ve ondan daha fazla atı (süvarisi) olan bir kimse yoktur. Bu söylediklerimiz işte bu güne kadar, yani 333/942 yılına kadar geçerlidir. Onların ülkesi Horasan ile Çin arasındadır. Onların hükümdarları genellikle İrhan (Uygur Han) olarak bilinir. Onların dini ise Mani dinidir. Türkler arasında bu Mani dinine inanan onlardan başka kimse yoktur"[44].

Semmâh b. Dırâre Ne Diyor;

Evet yukarda da ifâde edildiği gibi Uygurlar **Böğü Kağan**'ın şahsında eski Türk devlet felsefesi ve Uygur geleneklerini temsil eden bir *"Kağana"* sahip olmuşlardı. Zira kökü tarihin derinliklerinden kopup gelen Uygur geleneklerine göre Kağan; *"Tebeasını tıpkı kendi çocukları gibi görmeli ve onları sanki yumurtasının üzerinde kuluçkaya yatmış anaç bir tavuk gibi, şefkatle muamele etmeli"*[45] bir diğer ifâde ile onları korumalı, karnını tok, sırtını pek, etmeli idi.

44 el-Mesudî, **Mûrûc,** Tah. M.M. Abdü'l-Hamid, Mısır, 1964, I, s. 160, Şeşen, R. **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,** Ankara, 1985, s. 288.
45 Gumilöv, L.N., **Eski Türkler,** İstanbul, 2002, s. 455.

Mâmâfih bu sâdece Uygurlar için değil, bütün Türklere şamil eski bir Türk devlet geleneği idi. Nitekim Gök Türk kitâbeleri ve ***Bilge Kağan Âbidesinde*** **Bilge Kağan** şöyle demektedir; *"Tanrı buyurduğu için ölecek milleti diriltip besledim. Çıplak milleti elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım"*[46].

Bizim için konunun bundan daha ilginç bir yönü vardır. O da, eski *Türk Hakanları* ve hele, hele *Uygur Kağanlarının* temel vasıflarını teşkil eden bu köklü karakterlerin, câhiliye devri Arap şâirlerine de konu olması ve bir özlem ve bir hasret duygusu içinde şiirlerle ifâde edilmesidir. Eski Arap şâirlerinden **Semmah b. Dırâre** (öl. 642) işte bunlardan biridir (öl. 642). Hem câhiliye, hem de İslâm devrini idrak etmiş olan bir değerli Arap şairi, *Türk Hakanının* bu üstün vasıflarına imrenmiş, bir kısım şiirlerinde ona duyduğu bu derin özlemi dile getirmiş ve Arabistandan bir bahar esintisini andıran şu mesajları göndermiştir:

«ألا من مبلغ خاقان عني   تأمل حين يشربك الشتاء
فتجعل في جناحك من صغير   ومن شيخ أضربه الفناء
فراخ دجاجة تبعن ديكا   ويلذ به إذا حمى الوغاء»

"Ey insanlar! şu benim istediğimi içinizde Türk hakanına ulaştırabilecek bir kimse yokmu? O kış bütün şiddetiyle bastırınca düşünsün!

O, soğukta üşüyen, zavallı çocukları, yaşlıları ve zaman sillesini yiyen ihtiyarları artık şefkatle kanatarının altına alsın.

Nitekim bir tavuğun civcivleri de kargaşalık çıktığı zaman horozun himâyesine koşarlar, ona sığınırlar"[47].

46 Ergin, M., **Orhun Abideleri,** İstanbul, 1970, s. 23, 33.
47 el-Câhız, **el-Ciddü ve'l-Hezl,** (Resâilü'l-Câhız), tah. A.M., Harun, Kâhire, 1948, s. 91.

Böğü Kağan ve Maniheizm;

Gerçekte, Uygur tahtının yeni vârisinin, daha *"Kağan"* olmadan senelerce önce, ***Manihaizmi*** büyük bir gönül coşkusu ile kabul ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim o, 706 yılında Uygur devletine bağlı *Koço* şehrine gelmiştir. Bu tarihlerde Koço da gerek Türkçe ve gerekse İrânî dillerdeki Manihaist yazmalar artık **Böğü**'ye ithaf ediliyordu[48].

Böğü Kağan Uygur tahtına oturduktan sonra, hemen harekete geçmiş ve Uygurların sosyal ve dini hayatını allakbullak eden ve Orta Asya'nın tarihi geçmişi ve dini hayatında, daha bir eşi ve benzeri olmıyan dini bir reform yapmıştır. Daha açık bir ifâde ile **Böğü Kağanı**'nın irâdesiyle bütün Uygurların eski ***"Gök Tanrı dinini"*** ve diğer dini inançlarını terkederek yeni bir dine girmeleri ve ***Maniheizmi*** bütün ilkeleri ile kabul etmeleri ve onun bütün Uygurlar için resmi bir din olmasıdır.

Gerçekte ***Manihaizm; Mecûsîlik, Mazdakizm*** vs. gibi eski İran topraklarında zuhur etmiş ve fakat kökü ***"Semâvi"*** olmayan ve bir ***"vahiy kültürü"*** ve buna bağlı bir ***ilâhi kitabı"*** yâni ***"Mushaf Şerîfi"*** bulunmayan bir din idi. Bu dinin asıl kurucusu olan **Mani** (215-276) İran'da yaşamış ve daha önceki dinler, başta ***Hıristiyanlık*** ve ***Budizm*** olmak üzere eski Mezopotamya dinlerinden büyük ölçüde yararlanarak bu yeni dini kurmuştur.

Genostik bir düalizm olan ***Mani dini***, *"Iyi-Kötü, Karanlık-Aydınlık, Nur-Zulmet"* gibi ***"zıtlıklar"*** üzerine kurulmuş, dolayısıyla insanoğlunun yaşadığı bu dünyanın, ***iyi*** ve ***kötü*** unsurların birleşmesinden meydana geldiğini vurgulamıştır.

48 Esin, E., a.g.e., s. 226.

Ona göre **Tanrı;** *"hayırla nurun yaratıcısı,* ***Şeytan*** *ise; şer ve zulmün temsilcisidir. Esâsen kâinatın özünde var olan bu ikilik, yani hayır ve şer insanın yaratılışında da vardır. Insan ruhu iyiliği, cesedi ise kötülüğü temsil eder. Bu dinin amacıda; her türlü din için geçerli olduğu gibi; insanları kötülüklerden korumak, bir ululuğa (Işığa nura) ulaştırmaktır. Insanların aşk, iman, yetkinlik ve hikmet gibi erdemle ve köklü bir riyâzetle kötülüğe karşı gelmeleri mümkündür*[49].

Böğü Kağanın tahta geçmesi, sâdece siyâsî değil, dini bakımdan da Uygurlar için bir dönüm noktası olmuştur. Zira ***Aşağı Türkistanda*** tutunamayan "Hayır!" koğulan ve faaliyet sahalarını ister istemez İç Asyaya kaydıran ***Manihaizm, Budizm, hatta Hıristiyanlık***[50] buralara sığınmış, özellikle ***Maniheizm,*** Uygur Devletinin resmi dini olmuştur. Bizim; ***Ötüken Uygurları*** için gerçektende büyük bir trajedi olan bu gelişmeler üzerinde biraz daha ayrıntılı bir şekilde durmamız gerekmektedir. Böylece ***"Uygur İslâm İnkılâbı"*** çok daha iyi bir şekilde anlaşılmış olacaktır.

Böğü Kağan'ın Manihaizmle Karşılaşması;

Böğü Kağan, Çin'e yaptığı büyük ***Lo-Yang*** seferinde (762) Soğd asıllı, ***Mani rahipleri*** ile tanışmış ve onların etkin telkinleri sonucu çok daha hevesli bir ***"Manihaist"*** olmuştu. Uygur Kağanı bununlada yetinmemiş, Ötükene dönüşünde onların en ateşlilerinden olan dört Mani rahibini de beraberinde getirmiştir[51]. Nevar ki Uygur Kağanı bu dört ra-

49 Geniş bilgi için bkz. Ünver, G., Harun, G., **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi,** s. 129, Sarıkçıoğlu, E., **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,** Isparta, 2000, s. 143, **Büyük Larousse,** XV, s. 7758.

50 Bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler,** s. 102.

51 Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu,** s. 129, Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya,** çev. S. Karatay, Ankara, 1986, s. 252, Togan, Z., V., **Umûmî Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981, s. 56.

hiple birlikte Uygurlar için dört büyük felâket adamını da beraberinde getirdiğinin farkında değildi. **Böğü Kağan** bununla da yetinmemiştir.

O, ***Kara Balgasında*** yapılan muhteşem bir merasimle Mani dininin, koruyuculuğunu kabul etmiş ve onun, bundan böyle bütün ***Ötüken Uygurları*** için resmi bir din olmasını istemiştir[52]. Çünkü o böyle yapmakla Uygurların bozkır âdetlerini bırakıp medeni olmalarını ve yerleşik düzene geçmelerini istiyordu. Bu da ancak Uygurların, ***Mani dinini*** kabul etmeleri ile mümkün olabilirdi[53].

Manihaizm'in ***Uygurlar***'ın yerleşik hayata geçmelerinde ne kadar etkili olduğu hâlâ münakaşa konusudur. Oysa bu din: *her türlü et yemeyi yasakladığı gibi hayvansal gıdalar yemeyi de yasaklamıştı. Insanların; ot, sebze, pirinç vs. gibi şeylerin dışında hiç bir şey yemelerine müsade etmiyordu. Onlar günde bir defa, o da akşamları yemek yiyecek ve çok sıkı perhiz edeceklerdi. Bu bakımdan miskin Mani rahiplerinin bir çoğu, yerlerinden bir kaç sene bile kımıldayamıyorlardı. Kan akıtmak, savaş etmek, savaşlarda adam öldürmenin Mani öğretilerinde yeri yoktu*[54].

Kudretli ***Uygur Kağanı,*** böyle yapmakla ne yazık ki; Uygur halkı, onların sosyal yapısı, dini ve kültürel yaşayışları ve hele hele onları step rüzgarlarına karşı dimdik ayakta tutan askerlik ruhu ve sosyal dinamizmine, hem de hiç farkına varmadan kendi eliyle en büyük darbeyi vurmuş oluyordu.

Gök Türkler'in Kapısını Çalan Felâket;

Ne ilginçtir ki bundan bir asır önce, buna benzer meşum bir felaketi, ***Gök Türk*** hanları arasında da görüyoruz. Zira

52 Günay, Ü, Güngör, H., a.g.e., s. 131.
53 Çandaroğlu, G., **Türkler: Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara, 2002, II, s. 198.
54 Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1988, s. 184, Turan, O., a.g.e., I, s. 65.

Böğü Kağan gibi kudretli Gök Türk Hakanı **Bilge Kağan** da aynı zafiyete düşmüş, yarı göçebe Türklerin yerleşik hayata geçmeleri, bir çok kasaba ve büyük şehirler kurmaları için ***Budizmi*** kabul etmelerini istemiştir. Budizmde, insanları pısırıklığa itme ve uyuşuk kılmada ***Manihaizmden*** hiç de geri değildi. Nevar ki **Bilge Tonyukuk Han;** Üç Gök Türk kağanına vezirlik etmiş yetmişlik ulu kişi, ***Buda dininin*** Türk Milleti ve onun başta askerlik ruhu olmak üzere milli karakterlerini çökertmede, ne kadar yıkıcı bir etki yapacağını çok iyi bilen bu emektar, bilge, tecrübeli vezir, bütün varlığı ile onun karşısına dikilmiş ve şöyle demiştir:

"Çinliler bizden sayıca yüz defa fazladır. Eğer biz, buna rağmen onlara karşı gelecek isek, muhakkak çayır ve suyu izlememiz, av ile geçinmemiz ve çadırlarda oturmamız gerekir. Güçlü olduğumuz zaman ilerleriz; aksi halde geri çekilir saklanırız. Çinli askerler gerçi çoktur. Ama heryerde savaşamazlar. Duvarlarla çevrili şehirlerde oturdukları için ani hareket edemezler ve bir saldırıya uğrayınca hemen esir olurlar. Ayrıca Buda ve Tao dini insanı yumuşak yapar"[55].

Emektar vezirin bu haklı direnmeleri sebebiyledir ki **Bilge Kağan** bu anlamsız fikirlerinden vaz geçmiş ve böylece Gök Türk Kağanlığı da bu felaketi geçiştirmiş oluyordu. Bu bakımdan ***Bilge Tonyukuk Han*** bize göre; dolaylı da olsa, Türklerin müslüman olmalarına emeği geçmiş en büyük devlet adamlarından biridir. Aksi halde Budizmin ***Orta Asyadan*** koğulması asla mümkün olmıyacaktı.

55 Tekin, Ş. **Uygurca Metinler,** Ankara, 1960, s. 23, Krş. Ögel, B., **Türk Kültürünün Tarihine Giriş,** Ankara, 1991, I, s. 179, Kitapçı, Z., **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,** Konya, 1999, I, s. 83.

Tun Bağa Tarkan'ın Karşı Çıkması;

Ne hazindirki, **Gök Türkler**'in ***Budizmle*** geçirmiş oldukları bu acı tecrübelerden sonra, **Uygur Kağanlarının** kapısını bu defa ***Mani dini*** çalıyordu. Şimdi aynı bedbaht durum Uygurlar için de geçerli idi. Ancak aklı başında, Uygurların milli karakterlerini çok iyi bilen devlet adamlarının buna göz yummaları mümkün değildi.

Nitekim başta güçlü vezir **Tun Baga Tarkan** olmak üzere bazı devlet adamları Böğü Kağanın karşısına dikilmiş; ***"Mani dininin Uygurların savaşçılık ruhunu öldüreceğini, Kağanın atalarından kalma değerleri ve Uygurların askeri karakterlerini korumakla görevli olduğunu söylemiş"*** ve onu bütün gücüyle saplanıp kaldığı bu bedbaht fikirler ve Mani dininden vaz geçmesini istemiştir[56].

Büyük devlet adamı **Tun Baga Tarkan**'ın gösterdiği bu direnme, **Böğü Kağan**'ı can evinden vurmuş ve bir aralık ***Mani dinini*** terkettiği gibi, bu seçkin ***Mani rahiplerini*** de sarayından sürüp çıkarmak istemiştir. Nevar ki bundan sonra ki gelişmeler Uygurlar için felakete giden yolun kapısını da bütünüyle açmış oluyordu.

Zira beyaz elbiseli, sıska boylu, solgun, zayıf yüzlü, üstelik ağzı soğan kokan bu miskin Mani rahipleri, **Böğü Kağanın** çevresini sarmışlar, iki gün iki gece ***Kağandan*** bir an bile ayrı kalmamışlar ve onu; bir kısım ilahi ünvanlar vererek Mani dinini kabul etmeye tekrar ikna etmişlerdir. Nitekim **Böğü Kağan** bu bocalama devri, bir diğer ifâde ile Mani hakikatlerine ulaşma olayını, bizzat kendisi şu şekilde ifâde etmektedir.

"Bu din muhteşem ve harikulâdedir. Bununla berâber

56 Ligeti, L., a.g.e., s. 257.

onu kabul etmek ve ona riayet etmek güçtür. Onu iki üç defa dikkatle inceledim. Eskiden câhildim. Buda'ya "Şeytan!" diyordum. Artık bundan böyle sahte tanrılara hizmet etmiyeceğim!"[57].

Bu hem ***Mani rahipleri***, hem **Böğü Kağan**, hem de Başkent ***Kara Balgasun***'daki Uygurlar arasında bir bayram havası estirmiş ve şehir halkı günlerce bu mutlu olayı çok büyük bir coşku ile kutlamışlardır. Mamafih daha sonraki yıllarda bu meşum gelişmelerin hatırasını Uygurlar arasında çok canlı bir şekilde ayakta tutmak için dikilen meşhur ***Böğü Kağan Âbidesinde***, Uygurların bu imani coşkusu şöyle ifâde edilmiştir:

"Böğü Kağanla ile bütün rahipler atlara bindiler ve bütün büyük prensler, prensesler, soylu kişiler başta olmak üzere, büyük küçük bütün millet güle oynaya şehrin meydanına geldiler. Bu sırada haşmetli hükümdar atından indi, tacını giydi, altın tahtına oturdu. Daha sonra şöyle dedi;

"-Ben sizlere buyuruyorum! Sizler rahiplerin öğütlerine göre hareket edin! Onlara seve seve saygı gösterin!"

Bunun üzerine sayısız (Uygur) halkı haşmetli hükümdarın önünde saygıyla eğildiler ve bağrıştılar. Rahiplere saygı gösterdiler, hepsi yeniden Tanrıya iman ettiler ve iyi amellerde gayret gösterdiler."[58].

Mani Dininin Uygurlar Arasında Yayılışı:

Uygur **Kağanı Böğü**, Mani dinini bu şekilde resmen kabul ettikten sonra ilk işi ***Kara Balgasun***'da muazzam bir ***Mani***

57 Günay, Ü. Güngör, H., a.g.e., s. 132.

58 Günay, Ü. Güngör, H., a.g.e., s. 134, Taşağıl, A., **Türkler; Uygurlar**, II. s. 219, Tekin, Ş., **Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabulu**, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, 1965, s. I-II, Orkun, H.N., **Eski Türk Yazıtları**, Ankara, 1987, s. 164 vd.

mabedi yaptırmak olmuştur[59]. Daha sonra Uygur devlet merkezinde kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan bir çok heyetler oluşturuldu. Başkent Uygurları arasında asıl telkin görevini onlar yürüteceklerdi. Diğer taraftan *Uygur Kağanı* halkı onarlı gruplara ayırdı. Her gurubun başına aklı başında bir rahip getirdi ve geri kalan dokuz kişinin eğitimini ona verdi. Böylece Uygur yurtlarında Mani öğretilerini yaymak üzere, çok geniş bir tebliğ furyası da başlamış oluyordu.

Böğü Kağan bunlarla da yetinmemiştir. O, ateşli Mani rahiplerini huzuruna kabul etmiş ve onları devlet memurları arasında propaganda yapmalarının imkan sağlayacak fermanlar çıkartmıştır. Uygur sarayları ve aristokrat çevrelerin son derece itibarları yüksek olan bu *Mani ruhanileri,* daha sonraları diğer Uygur şehirleri ve bu arada kırsal kesimlerde yaşayan yarı göçebe Uygur halkına yönelmişler ve tabiatın sıcak koynunda yaşayan bu saf, bu inadına samimi ve temiz insanlar arasında Mani öğretilerinin yayılması için çok yoğun bir faaliyet göstermişlerdir.

Uygurlar'ın bu yoğun dini propagandalar sonucu, *Mani dinini* kabul etmeleri *Türk-Uygur* tarihinin en önemli bedbaht olaylarından biridir. Öyle ya, Asyanın hür ufukları ve sert ikliminde boy gösteren, insani ve milli varlıklarını bu zor şartlar altında sürdürmek için av avlıyan, gerekirse sürek avına çıkan, on binlerce hayvan avlıyan, at koşturan, harbeden, silah çeken, mukaddes bir gâye uğruna sefere çıkan, insan öldürmekten çekinmeyen, üstelik temel gıdası et, süt, yağ ve tatlılar gibi her türlü ağır besin maddeleri olan bu insanlar, kahraman yaratılışlı yiğit kişiler için artık herşey yasaktı.

59 Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,** Ankara, 1988, s. 350.

Şimdi onlar sâdece ve çoğu kere o da, akşamdan akşama, ölmiyecek kadar sebze yiyecekler ve dünyadan el ve eteklerini çekeceklerdi. Bütün bu hayırsız gelişmelerden için için rahatsız olan Uygur halkının şikâyetleri, kollektif bir vicdan uğultusu hâlinde yedi kat göklerin ötesine şöyle yükseliyordu:

"Evvelce et yiyen kavim bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın memlekette artık bundan sonra hayr ve emr-i bil-ma'ruf (yani hayra koşma) hükümran olacak"[60].

Manihaizmin Büyük Başarıları;

Beyaz elbiseler giymiş ve sahte melekler gibi Uygurlar arasında dolaşan, üstelik ağzı soğan kokan bu yarı militan, bitkin *Mani rahipleri,* onların etkin propağandaları sâyesinde *Mani Dini,* Uygur topraklarında çok büyük bir zafer kazanmış ve koca Uygur devleti, **Gumilov**'in ifadesi ile VIII. yy'lın ikinci yarısından itibaren *"teokratik bir devlet"* hâline gelmiştir[61]. Ne varki, bu kabil teokratik bir uygulamanın değil Uygurlar, *Orta Asya*'nın geçmiş dini tarihinde bir başka örneğini bulmamız mümkün değildir.

Mâmâfih *Manihaizm*'in kazandığı bu baş döndürücü gelişmeler işaret eden **R. Grousset** haklı olarak şu yorumlarda bulunmaktadır: *"Irak ve İranda tutunamayan Aşağı Türkistan da müslüman Araplar tarafından büyük bir baskı altına alınan bu eski Pers dini; Moğolistanını mutlak hakimi, Çin'in kuvvetli müttefiki ve kudretinin en zirvesinde bulunan Uygur Kağanını kendi tarafına çevirmeyi başarmıştır*[62].

60 Barthold, W., a.g.e., s. 95.
61 Gumilöv, L.N., a.g.e., s. 496.
62 Grousset, R., a.g.e., s. 130.

Manihaizm'in bu baş döndürücü başarıları; eğer **N.A. Gumilöv**'ün yarı hissi ifâdeleri doğru ise; Uygurların bütün komşuları ile aralarının bozulmasına sebep oldu. Orta Asyada ***Müslümanlar,*** Tibette ***Budistler,*** Çinde ***Konfiçyüsler,*** Kırgız Hanlığında ***Şamanistler,*** bunların hepsi, bu yeni dini bir sapıklık olarak kabul etmişlerdir"[63]. Mani rahipleri artık bu başarılarından dolayı başları göklere değecek kadar bir gurur duyabilirlerdi. Öyle ya Uygur Kitabelerinde de yer aldığı gibi, ***"kan deryasına dönüşmüş vahşi adetler ülkesi sebze yetiştirilen bir ülke, cinayet işlenen topraklar iyiliklerin hakim olduğu bir ülkeye dönüşmüştü"***[64].

Manihaizmin Uygur Yurtlarında Yayılması Meselesi;

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalardanda anlaşılacağı gibi bir kısım otoriteler her ne kadar ***Manihaizm'in Ötüken Uygurları*** arasında çok süratli bir şekilde yayıldığı ve Uygurların büyük bir çoğunlukla bu yeni dini kabul ettiklerini iddia etmişlerse de, bizim bunları doğru bir görüş olarak kabul etmemiz mümkün değildir.

Hemen şunu itiraf edelimki ***Manihaizm*** daha ziyâde Uygur Kağanlığının başkenti **Kara Balgasun** olmak üzere diğer bazı büyük Uygur şehirlerinde kendini göstermiş ve aristokrat Uygur beyleri arasında çok büyük bi hüsn-ü kabule mazhar olmuştur. Onun dışındaki Uygur şehirleri, köy-kasaba ve hele hele, yarı göçebe Uygurlar arasında pek fazla bir ilgi görmemiştir. Nitekim **Gerdezi,** bu konudaki bir tesbitinde şöyle demektedir:

"Dokuz Oğuz Hakanı Mani mezhebindedir. Fakat ülkesinin şehirlerinde putperestler, seneviler (düalistler) Şamaniler ve Budistler bulunur. Ayrıca Dokuz Oğuz Hakanının dokuz veziri vardır"[65].

Mâmâfih, ***Manihaizm,*** hatta daha sonraları ***Budizm***'in uzak doğu Asya ve Uygurlar arasında kazandığı başarılar ve onun bu altın devri pek fazla sürmiyecektir. Zira ***Müslüman Fatihler*** tarafından Ceyhun nehrinden geçerek Türklerle buluşan ***İslâm dini*** (642) İç Asya ve Çin'e kadar çıktığı bu uzun ve ilâhî yolculuğunda, ***Manihaizm, Budizm ve Zerdüştlüğü*** Ceyhun havzası; ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Aşağı Türkistan'ın büyük şehirlerinden sürüp çıkarmış ve onları bu ilk hamlede, İç-Asya'ya sürmüştür.

İslâm dini daha sonraki yıllarda da bu amansız takibine bütün şiddetiyle devam etmiş, İç Asya ve Uygur yurtlarına gelmiş, bir bahar müjdecisi ve bir ilâhî rahmet gibi Uygur Türklerinin imdadına yetişmiş ve onların hepsi, diğer Türk boyları gibi, hem de çok büyük bir çoğunlukla Müslüman olmuşlardır. Böylece İslam dinin; ***Manihaizm, Zerdüştlük ve Budizmin*** İç Asyadaki tarihi saltanatına son verdiği gibi, bundan böyle onlar, Türkler arasında hiç bir zaman tutunma fırsatı da bulamamışlardır.

Manihaizm'le Gelen Büyük Felaket;

Evet **Böğü Kağan**'ın kendilerine tanıdığı üstün imkanlarla, fevkalade güçlü bir sınıf hâline gelen ***Mani rahipleri,*** geniş Uygur bozkırlarına dağılmışlar ve zavallı Uygur Türklerinin görünüştede olsa Mani dinine girmelerini sağlamaya çalışmışlardır. Buna rağmen ***Manihaizm,*** Uygurlar arasında daha sonra, onlarca yıl, bir ***"Krallar ve Aristokratlar Dini"*** olmaya devam edecektir. Zira beyaz elbiseli ve ***Dâvûdi sesli*** bu Mani rahiplerinin ilâhilerini dinleyen ve bir anda kendilerinden geçerek Mani dinini kabul eden bu zavallı göçebe

63 Gumilöv, N.A., a.g.e., s. 489.
64 Ünver, G., Güngör, H., a.g.e., s. 133, Öğel, B., **Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri,** Belleten, XIX, 175, Ankara, 1955, s. 354-359.
65 Gerdezi, s. 267.

Uygurların daha sonraları yüzlerinin hiçbir türlü gülmediği görülmüştür. Mani rahipleri onlara, gerçek hayatlarının dışında ütopik bir hayat vadediyorlardı.

Bu yeni hayatta et yoktu. Süt, peynir, yoğurt gibi hayvani besin ve gıdalar yoktu. Dolayısıyla meydanlarda at koşturmak bir yana, at yoktu, kılınç yoktu, ok ve yay yoktu. İnsanlar dünyadan yüz çevirecek kendilerini Maniye adayacak, yarı bekar miskin bir hayat süreceklerdi. Bu bakımdan zavallı Uygur göçebeleri bir iskelet halinde dolaşmak ve ölmemek için bostan tarlaları (kavun, karpuz vs.) ekmek durumunda kalmışlardır.

Bu inadına uğursuz ve de hayırsız durumu, steplerde ziraatin gelişmesiyle izah etmek ne derece doğru olur, ayrı bir münakaşa konusu olmalıdır. Bu bir manada Gumilöv'ün de ifâde ettiği gibi; ***"Devletin zayıflaması, bundan da kötüsü ailenin yıkılması, hulasa Uygur halkının düpedüz soysuzlaştırılması idi. Bu Manihaist telkinlere göre sağlıklı bir nesil yetiştirmek mümkün değildi***[66].

Nitekim ***Manihaizmin;*** Uygurların sosyal yapı ve askerlik ruhuna indirdiği bu ağır darbeler büyük Arap edibi **el-Câhız**'ın da (öl: 869) dikkatini çekmiş ve şöyle demiştir:

«وإن الترك غلبوا حين أصبحوا يدينون بالزندقة وإلى مثل ذلك
صارت حال التغزغز من الترك بعد أن كانوا أنجادهم وحماتهم وكانوا
يتقدموان الخرلخية وإن كانوا في العدد أضعافهم فلما دانوا بالزندقة -
ودين الزندقة في الكف والسلم أسوأ من دين النصارى - نقضت تلك
الشجاعة وذهبت تلك الشهامة.»

66 Gumilöv, L.N., a.g.e., s. 518.

"Türkler zındıklık (Mani ve Buda) dinine girince artık harblerde mağlup olmaya başlamışlardır. Türklerin en kahraman boylarından biri olan Dokuz Oğuzlar ***(Uygurlar) bunun en güzel misallerinden biridir. Halbuki Dokuz Oğuzlar,*** Karluk Türklerinden ***sayıca birkaç misli az oldukları halde harblerde daha ileri gider ve daha iyi savaşırlardı. Ne zaman ki bu Türkler zındıklık dinine girmeye başladılar; zira bu zındıklık dini insanları dünyadan el etek çektirme ve uyuşukluk telkin etmede Hristiyanlıktan daha geri değildir, böylece onlarında kahramanlık duyguları yok olmuş yiğitlikleri dumura uğramıştır"***[67].

Manihaizm ve Soğd Alfâbesi;

Her ne kadar ***Manihaizm,*** insan akılı ve tabiatın ilâhi kanunlarına meydan okuyan ilkel doğmaları ile, Uygurların dini yapı ve sosyal yaşantılarını büyük ölçüde tahrip etmişse de yine de bu din; yarınlara giden yolda, Uygurlar için aydınlığa açılan bir pencere olmuş, ***İslâm medeniyeti, Türk dili ve edebiyatı*** bu sâyede yeni bir hamle gücü kazanmıştır.

Böyle çarpıcı bir iddiada bulunmamızın asıl sebebi, ***Manihaizmle*** gelen akide ve inanç değişikliğinden öte, asıl ***"alfâbe değişikliği"*** ve bu alfâbe değişikliği ile Uygurların yeni yeni bir çok kültür ve bilgilerle tanışmaları ve dolaysıyla daha aydın ve kültürlü bir toplum hâline gelmeleridir. Bu aydın insanların; İslâm hidayet güneşi Uygur topraklarını aydınlatmaya başladıktan sonra, İslâm dininin Türkler arasında yayılması, Türkçenin gelişmesinde çok büyük hizmetleri olacaktır.

Bilindiği gibi Mani dininin asıl kurucusu ve ilk öncüleri

67 en-Necm, V.T., **el-Cahız el-Hıdaratü'l-Abbasiyye,** Bağdad, 1965, s. 129 krş, Kitapçı, Z., **et-Türk fi Müellefat el-Cahız,** Beyrut, 1972, s. 84.

eski ***İranlı Âriler*** olduğu halde, ***Uygurlar*** bu dini ve alfâbeyi asıl vatanları ***Semerkant*** olan ***Soğdlu*** tüccarlardan almışlardır. Tarihi asılları karanlık, Semerkant'a nereden ve nasıl geldikleri hâlâ belli olmıyan bu insanlar, Mani dinini kabul ettikleri gibi, ***İpek-Yolu*** ve ***Orta Asya*** ticaretine hakim olmuşlar, steplerde yaşayan Türklere ulaşmak maksadı ile İpek yolu güzergâhında bulunan Türk şehirlerinde bir çok ticârî koloniler kurmuşlardır. Onlar dini ve ticari işlerinde, daha sonraları ***"Soğd alfâbesi"*** olarak anılan bir yazı çeşidini kullanıyorlardı.

Büyük Uygur Kağanı **Böğü;** Çin'e yaptığı La-yon seferinde işte bu Soğdlu Mani rahipler ile tanışmak, onların dinini kabul etmekle kalmamış, daha sonra da bu solgun yüzlü, sarı benizli, yorgun ve fakat ihtiraslı insanları beraberine alarak **Kara Balgasuna** gelmiştir. Yıldırım ordular ile bütün Çin'i bir baştan bir başa vuran kudretli ***Uygur Kağanı,*** Romalı Komutan ***Antonius*** (Marcus)'un ***Roma***'ya girişi gibi, o da ***Kara Balgasunun*** muhteşem demir kapılarından girerken, beraberinde sadece Mani dini ve solgun, sarı benizli Soğd ruhânilerini değil, farkında olmadan işte bu ***"Soğd alfâbesini"*** de getirmiş oluyordu.

Yeni Uygur Alfâbesi;

Manihaizmi büyük bir gönül coşkusu ile kabul eden ***Uygur aydınları,*** yeni ***Mani metinlerini*** Soğd rahiplerinden bu alfabeyle yazarak öğreniyorlardı. Daha sonraları Uygurlar bu alfâbeyi büyük bir gönül ferahlığı kabul etmişler, onu geliştirmişler ve çok rahat bir şekilde Türkçe yazı dilinde kullanmaya başlamışlardır. Böylece o, Türk dünyasına ***"Uygur Alfâbesi"*** olarak giriyor ve ***Orhon Türk alfâbesi*** yani çivi yazısının yerini alıyordu. Uygurlar bu yeni yazı ve alfâbe sayesinde **R. Grousset**'inde dediği gibi:

"Milli bir edebiyat geliştirerek ilk Türk edebiyatının eserlerini vermişlerdir. Böylece eski İrancadan bir çok Mani metni veya Çinceden Budist metinleri çevirmişlerdir. Bu şekilde Uygurlar diğer Türk-Moğol aşiretlerine nazaran çok büyük bir ilerleme kaydetmişler ve Cengiz Han'a kadar (onun devride dahil) bu aşiretlerin eğiticiliği, bir diğer ifade ile hocalığını yapmışlardır[68].

Her ne kadar bu görüşler bir çok Türk tarihçileri tarafından da paylaşılmakta ise de[69] hemen şunu itiraf edelimki bunlar sadece ***Manihaizm*** ve ***İslâm dininin*** Uyguristandaki bu ilk devirleri için geçerli olmalıdır. Daha sonraki yıllarda, İslâm hidâyet güneşinin feyizli ışıkları, eski Uygur yurtlarını aydınlattığı ve İslâmın yüksek iman hakikatları, onların gönlünü kaplayan Manihaizmin karanlığını boğduğu, mabedlerdeki yarı ilah sayılan Mani ve Buda heykellerini kırdığı gibi, Kuran ve hadis dili olan ***"Arapça"*** ve ***"Arap İslâm alfâbesi"*** de bu ***Soğd alfâbesinin*** yerini alacaktır.

Bu sâyede Orta-Asya Türk dünyası; Orta Doğu İslâm dünyası ve onun medeni ve kültürel değerleri ile birleşmiş ve yeni bir terkib doğmuştur. Bu yeni terkib bundan böyle Türkün tarihi ve İslâmî şahsiyetini yansıtacaktı. İslam'ın bu topraklarda yayılmasıyla birlikte ***Bayknet, Buhara, Semerkant, Taşkent, Fergana*** gibi Orta Asyanın büyük şehir, köy ve kasabalarında binlerce, on binlerce RİBAT, CAMİ ve MEDRESE yapılmış ve ***Arapça*** ortak bir ilim dili olmuştur. Böylece ***Uygur Türkler;*** her yerde ve her yaşta ***Kuran-ı Kerimi*** okuyan, onun manevi feyzinden yararlanan bir nesil yetiştirme imkânına da kavuşmuş oluyorlardı.

---

68 Grousset, R., a.g.e., s. 351.
69 Togan, Z.V., **Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,** İstanbul, 1947, I, s. 95, İzgi, Ö., **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi,** s. 19, Barthold, W., a.g.e., s. 65, Ünver G., Harun, G., a.g.e., s. 139.

Manihaizmin böyle, bütün süratı ve hırsıyla Uygur Kagan ve aristokratları ve önemli Uygur şehirlerinde yayıldığı bu meşum devirlerde konumuz açısından bazı önemli İslâmî gelişmeler olmuştur. O da, Orta Asya ve Doğu Türklüğü ilgili meselelerde her zaman dinamik bir tutum alan büyük Abbasi halifesi **el-Mehdi**'nin Doğu hükümdarları genellikle Türk beylerine bu arada Dokuz Oğuz, yani Ötüken ***Uygur Kağanı*** ve ***Çin*** hükümdarına bir elçi göndermesi, onları; ***İslâm dinini kabul ve kendi itaatine girmeye çağırmasıdır.***

Mâmâfih bu önemli konunun çok daha iyi bir şekilde aydınlatılması için Abbasilerin ilk kuruluş yıllarından itibaren Orta Asya Türk beyleri ve bu arada Çinlilerle olan siyâsi ilişkileri, hele hele **el-Mehdi**nin bu yeni inisiyatif üzerinde durulması gerekmektedir. İşte bundan sonraki sayfalarda konunun bu ilginç yönü üzerinde durulacak ve okuyuculara çok geniş bilgiler verilecektir.

III.
ABBÂSİLER'İN DOĞU POLİTİKASI ve TÜRKİSTAN UYGUR TÜRKLERİ
Temim b. Bahr Uygur Yurtlarında

Ebû Ca'fer el-Mansur'un Doğu Politikası;

Gerçekte **Abbasîler**'in, ***Orta Asya Türklüğü, Çinler ve Uygurlarla*** olan siyâsi münasebetlerinin geçmişi, onların ilk kuruluş yıllarına kadar ulaşmaktadır (751). Bundan maksadımız, bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi, **Ziyâd b. Sâlih** adındaki bir Arap komutanının, ekseriyetini Doğu halkı ve müslüman Türklerin teşkil ettiği büyük bir ordu ile* bütün Türk bölgelerini geçerek ***Talas***'a kadar gelmesi ve Uygur Kağanı **Moyon Çor**'un politik desteği ile Çin generali ***Kao-Sien-Çi***'ye çok ağır bir darbe vurması ve Çin'in Orta Asya işlerine müdâhil taraf olmasını önlemesidir.

Fakat bu büyük hezimetten sonra Çin'li general **An Lu-Shan**'ın başkaldırması, hatta Çin İmparatorunu tahttan çekilmeye mecbur etmesi, hanedan âilesi için tam bir felâket olmuş ve onları Uygur ve özellikle Abbasî İslâm halifesi **el-Mansurdan** yardım istemeye mecbur etmiştir. Öyle ya bir Uygur Türk ata sözünde denildiği gibi; ***"Deryağa cüşken yilanğa esilidu"***[70].

---

* Genellikle tarihçiler bu orduyu bir müslüman Arap ordusu olarak göstermişlerdirki bu yanlış bir yaklaşımdır. Horasandaki Arap ordusu Emevilerin yıkılması ile dağılmış ve yeni kurulan savaş ordularının büyük bir kısmı müslüman Türkler olmak üzere yerli halktan oluşmuştur. Bunların arasında pek tabi olarak azda olsa Araplarda vardı. Z.K.

70 Öztopçu, K., **Uygur Atasözleri ve Deyimleri,** İstanbul, 1992, s. 150.

Gerçekte **Ebu Ca'fer el-Mansur;** (754-775) Abbâsi ihtilâli ve onların iktidara gelmelerinde çok büyük hizmetleri dokunan ***Doğu Türklerine*** her zaman ayrı bir özen göstermiş ve onları devlet işlerinde çok büyük görevlere getirmiştir[71]. Doğu halkının devletin bekçiliği ve yine doğu iklimi özellikle ***İpek Yolunun*** devletin ekonomik hayatı ve devlet gelirlerini ayakta tutmadaki müthiş gücünü daha ilk hilâfet yıllarında anlıyan bu değerli Abbâsi Halifesinin gözü, her zaman ***Doğu Türklüğü*** (Horasan) *Orta-Asya* ve ***Çin*** üzerinde **olmuştur.**

Bu bakımdan bu teklifi **el-Mansur,** çok güzel bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Çin'e bir rivâyete göre 4.000, bir diğer rivâyete göre 10.000 kişilik askeri bir yardım gücü göndermiştir. Her ne kadar kaynaklarda bu orduya kimin komuta ettiği bildirilmemekte ise de iki yıl süren söz konusu isyanın bastırılmasında bu müslüman ordusunun çok büyük hizmetleri olmuştur (757)[72].

Çin'e Yerleşen İlk Müslümanlar;

Genellikle Orta Asya mahalli unsurlardan kurulduğuna inanılan bu İslam ordusu ve onların isyanın bastırılmasında gösterdikleri kahramanlık ve üstün hizmetlerinden fevkalade bir şekilde etkilenen yeni ***Çin İmparatoru*** **Su-sung,** bu müslümanların istedikleri takdirde, sürekli olarak Çin'de kalabileceklerini bildirmiş ve onlara âdeta kıymetli bir misâfir muâmelesi yapmıştır. Böylece bu müslüman gâzilerden pek çoğu geri dönmemiş ve Çin'in ***Lo-yangu, Ch'ang-an ve Sian-fu*** gibi önemli şehirlerine yerleşmişlerdir.

Onlar bununla da yetinmemişler, buralarda bir çok Çin'li

71 Kitapçı, Z., **Saadet Asrında Türkler,** Konya, 1997, s. 204.
72 Hee, Cemil, Lee, Soo., **Çin md.,** TDVİA, VIII, s. 325, krş. Hartman, **Çin md.,** İA., III, s. 409.

kızlarla evlenmişler ve kalabalık bir müslüman câmiası oluşturmuşlardır. Meselâ, üç yıl sonra yapılan bir nüfus sayımında ***Ch'ang-an*** da bu müslüman âilelerin sayısının 4.000'e ulaştığı görülmüştür[73]. Ayrıca bu müslüman âileler Çin sarayından aylık almışlar ve bir daha kendi ülkelerine dönmemişlerdir[74].

Ne varki Doğudaki bu İslâmî gelişmelerden fevkalâde rahatsız olan Batılı ilim adamları, örneğini sık sık gördüğümüz gibi, **el-Mansur**'un yaptığı bu basit ve insanî yardım meselesini bile çarpıtmışlar ve tamamen maksadının dışında yorumlamışlardır. Nitekim **M. Hartman** yukarda adı geçen makâlesinde bu tahammülsüzlüğünün yeni bir örneğini vermiş ve sözüm ona şöyle demiştir;

"Din meselelerine karşı pek fazla alâkaları bulunmadığı için aslında bütün yabancı dinlere karşı müsâmahakar olan Çinliler, İslâmiyeti büyük bir nefretle karşılıyorlardı. Çünkü temasa geldikleri islâmiyetin tamamen siyâsî bir din olduğunu anlamışlar ve Çin işlerinde yabancı müdahalesini kabul etmek istememişlerdir"[75].

Mâmâfih kaynaklarda 787 yılında ***Chang-an*** şehrinde ***Horasan, Buhara ve Kaşgar*** gibi ***Türk ve İslâm*** muhitlerinden gelerek Çin'e yerleşen ve Çin sarayından aylık alan 4.000 kadar yabancı âileden bahsedilmektedir. Diğer taraftan, Halife **el-Mansûr**'un Çin imparatoruna yardım maksadıyla gönderdiği bu mülüman askerler ve onların çocukları, bu günkü Çin müslümanlarının önemli bir kısmının atalarını teşkil etmektedir.

73 Raphael, İsraili, **Müslim in China, A Study in Cultural Confarantation,** London, 1980, P. 80, Hee, Cemil., Lee, Soo, a.g.e., VIII, s. 325.
74 İzgi, O., **Çinde İslâmiyetin Yayılması ve Gelişmesi,** Milli Kültür, II, no 1, (Haziran) 1980, s. 58 vd.
75 Hartman, M., a.g.e., İA, III, s. 409.

Şüphesiz ***Talas Savaşı*** ve ***An Lu-shan*** isyanından sonraki dönemlerde ***"Batıdan"*** ve daha ziyâde bizim ***Aşağı Türkistan*** dediğimiz Türk bölgelerinden Çin'in iç kısımlarına doğru kısmen de olsa bir İslâm ve bir Türk-Uygur kültürü yayılmış ve bu yayılmada ***İpek Yolu ve Uygurlarında*** çok önemli etkileri olmuştur. Bazı araştırıcılarında işâret ettiği ***Chang-an***'daki büyük cami, işte bu sıralarda yapılmıştır. Geçmişin günümüze bir tarih akışı içinde bütün hatıralarını kalbinde saklıyan bu cami, bu gün haşmetli bir âbide gibi hâlâ ayakta durmaktadır.

el-Mehdi ve Doğu Türk Beylerini İslâm'a Çağrısı;

el-Mansur'un vefatından sonra onun yerine oğlu **el-Mehdi** halife olmuştur (775-785)[76]. **el-Mehdi** halife olduktan sonra babasının yolunda yürümüş onun tavsiyelerine uyarak çevresindeki müslüman ***Türkleri*** çoğaltmış, onlara devlet işlerinde önemli görevler vermiştir. O, bu manada daha da ileri gitmiş, Doğu Türklüğüne büyük sempati göstermiş, Orta - Asya Türk beyleri bu arada ***Tokuz Oğuzlarla*** ile özel ilişkiler kurmaya çalışmış, Türk beylerine bir biri ardından bir çok elçiler göndermiş, onların İslâm dinini kabul ve kendi itaatına girmelerini istemiştir. **el-Mehdi** onlara bu elçiler vasıtasıyla gönderdiği davet mektubunda aynen şöyle diyordu:

"Eğer siz Allah'ın birliği ve Onun Rasûlünü kabul ederseniz büyük faydalar elde edeceğiniz gibi, benden de yardım görürsünüz"[77].

Onun bu güzel teşebbüsleri hakkında kıymetli bilgiler veren ve aynı zamanda o devrin büyük tarihçilerinden biri olan **İbn Vâzıh el-Ya'kûbî,** diğer tarihçilerin aksine, **el-**

---

76 es-Süyûti, **Tarihu'l-Hulefa,** Mısır, 1952, s. 259.

77 Panipati, I., **Şeyh, M. İslamın Yayılışı Tarihi,** Çev. A. Genceli, İstanbul, 1971, II, s. 902.

Mehdi'nin, *Doğu hükümdar* ve ***Türk Beylerine*** gönderdiği bu elçiler hakkında bize şu bilgileri vermektedir;

«إن المهدي وجه رسولاً إلى الملوك يدعوهم إلى طاعته فأجاب أكثرهم إلى الدعوة ومن جملتهم كابل شاه يقال له «حنحل» وملك طبرستان «الأصبهبد» وملك الصغد «الإخشيد» وملك طخارستان «شروين» وملك باميان «الشير» وملك فرغانة «فرزان» وملك أشروسنة «أفشين» وملك الخر لخية «جبغوية» وملك سجستان «رتبيل» وملك الترك «طرخان» وملك التبت «صهرون» وملك السند «الراي» وملك الصين «بغبور» وملك الهند «وابراح وهو فور» وملك التغرغز «خاقان»

"el-Mehdi (halife olduktan sonra) hükümdarlara, kendisine itaat etmeleri ve İslâm dinine girmeleri için bir kısım elçiler gönderdi. Onların çoğu da onun bu isteğini kabul etti. Bunlar arasında; Kâbul beyi Han hal, ***Taberistan beyi*** İsbehbiz, ***Suğd beyi*** Ihşîd, ***Fergâne beyi*** Ferzan, ***Uşrusana beyi*** Afşîn, ***Karluk beyi*** Yabgu, ***Sicistan beyi*** Rutbil, ***Türk beyi*** Tarhan, ***Tibbet beyi*** Sahrun, ***Sind beyi,*** Ray, ***Çin beyi*** Bağbur, ***Hind beyi*** Vabrah Vakfur, ***Tokuz Oğuz (Uygur) beyi*** Hakan ***(Kağan) da bulunuyordu"***[78].

Karluk Yabgusunun Müslüman Olması;

Görüldüğü gibi **el-Mehdi**'nin elçi gönderdiği bu Doğu hükümdarları arasında ***Dokuz Oğuz,*** yani ***Uygur Kağanı, Karluk Yabgusu, Çin*** ve ***Hind*** hükümdarları bile vardı. Mâmâfih tarihçimiz bize onun bu teşebbüslerinin pekte boşa gitmemiş olduğunu söylemektedir. Zira Doğu hükümdarları ve onların çoğunluğunu teşkil eden Türk beylerinin hepsi

---

78 el-Ya'kubî, İbn Vazıf, **Tarîhu'l-Ya'kubî,** II, s. 397.

onun itaatini kabul etmişler ve kudretli İslâm halifesinin çağrısına uyarak müslüman olmuşlardır.

Fakat bizim bu mahallî Türk beyleri arasında, asıl üzerinde durmak istediğimiz ve Uygur federe Türk devletinin önemli dinamiklerinden biri olan *Karluklar* ve onun **Yabgu** seviyesindeki temsilcisdir. **el-Mehdi** işte bu büyük Karluk Yabgusu ile özel ilişkiler kurmuş ve onun her ne şekilde olursa olsun müslüman olmasını istemiş ve oda samimi bir müslüman olmuştur. Zira yine çağdaş tarihçilerimizden **el-Yakubî** bu hususta aynen şöyle demektedir:

«وجبغويه هذا قد أسلم في يدي المهدي» ***"İşte bu Karluk Yabgusu (Beyi) varya, O; halife el-Mehdi'nin açık telkini ve bizzat onun eli ile müslüman olmuş idi."***

Bu sâdece *Karluk Yabgusu*'nun değil, onun yakın çevresi ile birlikte müslüman olduğu şeklinde anlaşılması gerekmektedir. Hadd-i zâtında Uygurların sınır komşusu olan *Karluklar* ve *Karluk Yabgusunun* bu sıralarda müslüman olması, İslâm dininin; Ötüken Uygurlarının bu ilk devirlerinde, *Doğu Asya, Karluk* ve *Uygurlar* arasında nerelere kadar ulaştığını göstermesi bakımından çok önemli bir olaydır. Bir mana da *Karluklar*'a İslâm hidâyetine giden yolun açılması ve onların çok büyük bir kısmının müslüman olması demektir ki, şimdilik bu gelişmeler bu kitabın asıl konusu dışındadır.

Temîm b. Bahr'ın Uygur Kağanına Gönderilmesi;

Fakat bizim için en önemlisi, Doğu, ***Türk Beylerine*** gönderilen elçi veya elçilerdir. Ne yazık ki **İbn Vâzıh el-Ya'kûbî,** bu değerli İslâm tarihçisi **el-Mehdi**'nin doğu Türk beyleri ve bu arada *Uygur Kağanına* gönderdiği elçilerin kimler olduğu hakkında hiç bir bilgi vermediği gibi bu elçilerin ne zaman ve

nasıl gönderildiği hakkında da fazla bir bilgi vermemiştir. Burada karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır: O da diğer Türk beyleri bir yana, ***Uygur Kağanına*** gönderilen bu elçi kimdir ve ne zaman gönderilmiştir? Diğer İslâmi kaynaklarda **el-Ya'kubi**'nin bu görüşünü doğrulayan açıklamalar varmıdır?

Mâmâfih bu soruların cevabını arayan tarihçiler çokta şanssız kimseler değildirler. Zira, büyük İslam coğrafyacıları meselâ, **İbnü'l-Fakih** ve **el-Hamevi**'nin eserlerini inceleyenler, **el-Ya'kubinin** söz konusu ilginç rivayetlerinin karanlık yönlerini aydınlatacak, gerçekten de önemli açıklamalar bulacaklardır. Bundan maksadımız, bu temel coğrafi kaynaklarda adı geçen ve İç-Asya Türk boylarına çok yorucu bir seyahatta bulunmuş olan büyük Arap gezgini **Temim b. Bahr el-Mutavvai** ve onun ***Ötüken Uygurları*** ve büyük ***Uygur Kağanlığına*** yaptığı çok uzun seyahatidir.

Evet, başta **İbnü'l-Fakih**[79] ve **el-Hamevi**[80] olmak üzere bu büyük İslâm coğrafyacıları, **el-Mutavai;** bu önemli Arap gezgininden bahsetmişler ve onun ***Uygur Kağanlığına*** yaptığı bu seyahat ve Uygurların sosyal ve dini yaşayışları hakkında yazdığı gezi notlarından büyük alıntılar yapmışlar ve böylece Orta Çağ Uygur Tarihinin aydınlatılmasında bizlere çok büyük yardımcı olmuşlardır. Ayrıca **V. Minorsky**'nin de bu konuda çok ciddi müstakil bir araştırması bulunmaktadır[81].

Ne varki İslâm coğrafyacıları başta **İbnü'l-Fakih** (öl. 913) olmak üzere **el-Mutavvaî**'nin, *Dokuz Oğuz Uygur* yurtlarına yaptığı bu uzun yolculuğun tarihi hakkında hiç bir kayıt düş-

---

79 İbnü'l-Fakih, **K. el-Büldan,** Tah. Y. el-Havi, Beyrut, 1996, s. 637.
80 el-Hamevi, II, s. 24.
81 Geniş bir değerlendirme için bkz. Minorsky, V., **Tamim ibn. Bahr's Jorney to the Uyghurs,** Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, XII, Part, 2. 1948, P. 276-305.

medikleri gibi, onun hangi Abbâsi halifesi tarafından gönderildiği hususunda da fazla bir bilgi vermemişlerdir. Öyle tahmin ediyoruzki *el-Ya'kûbînin* çok açık bir şekilde bildirdiği ve **el-Mehdi**'nin Türk Uygur Kağanına gönderdiği ve ismi bizce bilinmeyen bu elçi, temel coğrafya kaynaklarında adı açık açık zikredilen **Temim b. Bahr el-Mutavvaî**'nin ta kendisi olmalıdır.

Zira gerek **el-Mehdi**'nin Doğu Türk beylerine gösterdiği yakın ilgi, gerekse *el-Mutavvaî'nin, Dokuz Oğuzlar* hakkında verdiği sıcak bilgiler ve hele hele onun *Uygur Kağanı* tarafından kabul edilmesi, bir manada ve bir Ordu-Kent olarak kurulan *Kara Balgasun* şehri hakkında yaptığı canlı tasvirler bizim bu görüşlerimizi bütünüyle doğrulamaktadır.

el-Mutavvaî Kimi Ziyaret Etmiştir?

Diğer taraftan **el-Mutavvaî**'nin ziyaret ettiği bu güçlü Uygur Kağanının kimliği de hâlâ münakaşa konusudur. Ne varki, Abbâsî halifesi **el-Mehdî**'nin çağdaşı, Uygurlardan **Böğü Kağan** olduğu düşünülürse bu zatın; değerli Abbasî halifesi tarafından hem de hilâfetinin ilk yıllarında, kudretli Uygur Hakanı ve aynı zamanda *"İl Tutmuş Alp Külük Bilge Kağan"* unvanı ile Uygur tahtına geçmiş olan **Böğü Kağan**'a (759-779) gönderilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

el-Mutavvaî'nin görüştüğü bu Uygur Kağanının **Böğü Han** olduğunun bize göre bir diğer delili daha vardır. O da müslüman elçinin, *Uygur Kağanını* muhteşem bir ordugâhta ziyâret etmesi ve onu yaklaşık 250.000 kişilik bir ordu ve bir harb hazırlığı içinde bulmasıdır[82]. **Böğü Kağanın** Uygurları güçlü bir devlet haline getirmek için bir çok askeri seferlere çıktığı, askeri sevk ve idare kabiliyeti yüksek, kahraman bir

82 İbnü'l-Fakih, s. 638, Minorsky, V, s. 281.

Uygur Kağanı olduğu göz önüne getirilirse bu kişinin mutlaka *Böğü Kağan* olması gerekmektedir.

Ayrıca **el-Mutavvaî**'nin *Kara Balgasun* şehri hakkında vermiş olduğu bilgiler, hele hele *Uygur Kağanının* altından kubbesi ve onun; pırıltıları 100 km. uzaktan görünen muhtkeşem çadırından heyecan duyması, bizim bu görüşlerimizi bir kere daha doğrulamaktadır.

Zira, *Kara Balgasun,* onun devrinde mamur ve müreffeh bir Uygur başkenti olduğu gibi, kubbesi altından yapılmış ve Kağanlık sarayının düz damına kurulmuş olan muhteşem çadır da, onun dillere destan olan saltanat ve ihtişamının bir başka göstergesi idi. Mâmâfih sâdece **el-Mutavvaî** değil, İslâm Coğrafyacıları da söz birliği etmişçesine *Uygur Kağanının* bu *"altın çadırı"*ndan sitâyişle bahsetmişlerdir. Bu konudaki rivâyetlerden **el-Mutavvaî**'nin *Böğü Kağanı* 778'li yıllarda ziyaret ettiği anlaşılmaktadır.

Tarihçiler Ne Diyor?

Esâsen **el-Mutavvaî**'nin Uygur Yurtlarına olan bu seyahatine modern tarihçilerin yaklaşımı da pek fazla tatmin edici görülmemektedir. Zira **W. Barthold** ve **Z.V. Togan** gibi büyük tarihçiler, **el-Mutavvaî** ve onun İç-Asya ve Uygur yurtlarına olan bu seyâhati hakkında yaptıkları tutarsız açıklamalarında büyük İslâm tarihçisi **el-Ya'kûbî**'nin yukarda metin ve çevirisini verdiğimiz söz konusu kıymetli rivâyetlerini yeteri kadar değerlendirmedikleri, hatta bir dereceye kadar göz ardı ettikleri anlaşılmaktadır.

Meselâ *Barthold;* **el-Mutavvaî**'nin bu uzun seyâhatini dolambaçlı yollardan izah etmeye kalkışmış ve daha da anlaşılmaz bir hâle getirmiştir. Barthold bu tutarsız görüşlerinde şöyle demektedir: *"Ancak bu hususta verilen tafsilat bu se-*

yahatın "Yed-Su" vilayetinde ve Doğu Türkistan'ın batı kısmında "Karluk" hakimiyetinin 760 yılından sonra ve Orhon yazıtlarında adı geçen Türklerden yani "Dokuz Oğuz"lardan türeyen Şo-to Türklerinin Beş-Balık vilâyetinden daha doğuya, Çin içerisine göç ettikleri tarih olan IX. y. yılın başlangıcından evvel olmuş olduğunu gösteriyor"[83].

Değerli Türk tarihçisi **Z.V. Togan** ise onun; son *Emevî veya ilk Abbasi Halifesi **Abdullah es-Seffah**[84], yahutta onun oğlu el-Mansur'un halifeliğin ilk senelerinde (754) Arap Hükümeti (Abbasi-Islam Hilâfeti değil!) tarafından gönderildiğini iddia etmiştirki*[85], bu şekilsiz görüşleri doğru olarak kabul etmemiz mümkün değildir.

Temim b. Bahr hususunda yanılan tarihçilerimizden birisi de **F. Sümerdir.** O, bu ziyaretin 721 li yıllarda olduğunu yazmış ve gerçeklere ters düşmüştür[86]. Zira bu yıllarda Orta Asya Arap fatihleri Türk yurtlarında bir kan ve ateş kasırgası hâlinde ve bütün şiddetiyle devam ediyordu[87]. **Temim b. Bahr**'ın bu en erken devirlerinde Uygur yurtlarında ne işi olabilirdi? Üstelik, ***Ötüken Uygur*** devleti bu sıralarda henüz kurulmamış bulunuyordu. Hatta bu modern tarihçilerden bazıları onun bu seyâhatinin 820'li yıllarda, yani Abbâsi halifelerinden **el-Memûn** zamanında (813-833) ve **Alp Bilge Kağana** (808-821) gönderildiğini yazanlar bile olmuşturki bu kabul edilmesi zor bir keyfiyettir[88].

83 Barthold, W., **Dersler,** s. 68.
84 Togan, Z.V., **Giriş,** s. 52.
85 Togan, Z.V., **İbnü'l-Fakih'in Türklere Ait Haberleri,** Belleten, XII, sy. 45, 1948, s. II-16.
86 Sümer, F., **Oğuzlar,** İstanbul, 1992, s. 31.
87 Kitapçı, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,** İstanbul, 2000, s. 133-140.
88 Abdurrahman, V., **Türkler;** (Kocu İdikutu) Uygur Devleti, II, s. 239.

Fakat burada ve bu konuda asıl üzerinde durulması gereken bir ilim adamı daha vardır, o da **V. Minorskydir**. Bu kıymetli ilim adamı, tam yarım asır önce **Temim b. Bahr**'ın bu seyahati üzerinde durmuş, konuyu bütün yönleri ile araştırmaya çalışmış ve sonunda ***"Temim b. Bahr'ın Uygurlara seyahatı"*** adındaki ilk ciddi ve ilmi araştırmasını yayınlamıştır[89].

Onun bu söz konusu araştırmasını değerlendirmek bu kitabın konusu dışındadır. Ne varki bu değerli ilim adamı da **el-Mutavvaî**'nin kimin tarafından, kime, niçin ve ne zaman gönderildiği hususunda fazla bir şey söylememiştir. el-Mutavvaî ile ilgili bu açıklamalarımızdan sonra biz şimdi asıl konumuza dönelim. O da, bu meşhur ***Arap Gezgini*** ve onun ***"gezi notları"***'nın konumuz açısından değerlendirilmesidir.

Temim b. Bahr Türk Yurtlarında;

Gerçekte **Temim b. Bahr**'ın; **İbn Fadlan**'ın Bulgar Kağanı veya **Ebû Dülef**'in İç-Asya seyahati gibi, onun da ***Ötüken Uygur Kağanlığına*** yaptığı bu uzun seyahati hakkında çok geniş bir risâle yazdığı ve İç-Asya da yaşayan Türkler, Türk boyları, onların sosyal ve dini yaşayışları ve hele hele, Türk yurtları hakkında uzun uzadıya bilgiler verdiği anlaşılmaktadır. Ne varki bu risâlenin tamamı bize ulaşmamıştır. Sadece **İbnü'l-Fakih** ve **el-Hamevî**'nin ondan yaptığı bölük pörçük alıntılarla Türk kültür tarihine mal edilmiştirki, bu Orta Asya Türk tarihi ve Türk boyları için gerçekten de çok önemli bir kayıp olmalıdır.

Mâmâfih, değerli İslam coğrafyacılarının bu dağınık rivâyetlerinden anladığımıza göre; **el-Mutavvaî,** ***Bağdad***'tan yola çıkmış, çok uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra ***Orta-***

89 Minorsky, V., a.g.mk., P. 280.

Asya ve Türk yurtlarına gelmiş *Isık Gölü* civarında bir yer olan ***Yukarı Nuşcan***'a (Barshan) inmiştir. Ne varki onun buraya kadar olan bu uzun yolculuğu sırasında hangi yolu takip ettiği, nerelerden geçtiği, ne zaman geldiği ve karşılaştığı yerler, görüp işittiği olaylar hakkında, şimdilik elimizde hiç bir bilgi yoktur. Buna sebebte İslâm coğrafyacılarının eserlerinde asıl yolculuğun bu birinci safhası hakkında hiç bir açıklayıcı bilgi vermemiş olmalarıdır.

Gerçekte ***Yukarı Nuşcan,*** Orta-Asya'dan gelen ve ***Dokuz Oğuz,*** bir diğer ifâde ile ***Uyguristan***'a gitmek isteyen her türlü kişi ve ticaret kervanları için önemli, büyük bir sınır şehri idi. Burası Uygur Kağanını temsil eden bir Hakanın idaresinde bulunuyordu. Uygur yurtlarına seyahat ancak bu büyük ***Türk Hakanının*** izni ile mümkündü. **İbnü'l-Fakih** ve diğer İslâm coğrafyacılarının eserlerinden öğrendiğimize göre ***Yukarı Nuşcan*** (Barshan);

"Semerkant'ın çok ötesinde Şaş (Taşkent) ve Fergan'a tarafında bir sınır şehridir. Ona bağlı dört büyük, dört te küçük şehir vardır. Bolluk, bereketli bir yerdir. Buralar tamamen bir Türk şehridir ve halkının hepsi Türk'tür. Bu insanların çoğu mecûsi olup ateşe tapıyorlardı. Içlerinde Mani dinine mensup zındıklarda vardı. Yukarı Nuşcandan Dokuz Oğuz Kağanının şehrine (Kara Balgasun) büyük köyler ve verimli arazilerden geçerek ancak üç aylık bir yolculuktan sonra ulaşılabiliyordu".[90] Ayrıca; *"Türkler arasında bunlardan daha muharip hiçbir kimse yoktur. Bunlardan 100 kişi, Karluklarla yapılan harblerde onlardan 1000 kişiye bedeldir"*[91].

el-Mutavvaî'nin bu izahlarından İslam dininin, İç Asya'ya olan bu uzun yolculuğunda ***Taşkent, Fergana*** gibi büyük Türk şehirlerinin dışındaki köy ve kasabalara henüz

90 İbnü'l-Fakih, s. 736.
91 İbn Hurdadbih, **el-Mesâlik vel-Memâlik,** s. 30, Kudame b. Ca'fer, **Kitabü'l-Harac,** s. 216, el-Hamevi, V, s. 311.

ulaşmadığı görülmektedir. Mamafih **el-Mutavvaî,** ***Yukarı Nuşcan***'a geldiğinde **Türk Hakanı** ona çok büyük bir ilgi göstermiş, ona bir at (posta ulağı), yeteri kadar yol azığı hazırlamış ve daha sonra onu ***Ötüken***'e yolcu etmiştir. Normal bir şekilde üç ay sürecek bir yolculuk için Türk Hakanı tarafından gerekli yol emniyetide sağlanmıştır. **İbnü'l-Fakih**'ten öğrendiğimize göre seyahatın bundan sonraki kısmı şu şekilde cereyan etmiştir.

"O: (Türk) Hakanının takdim ettiği at (posta ulağı) üstünde seyahat ediyordu. O, gece ve gündüz, hem de var gücü ile at sürüyor bir günde üç posta menzili yol alıyordu. Gayet sulak ve yeşil otlaklıklardan geçti. Buralarda hiçbir köy ve kasaba yoktu. Insanlar (pek tabii olarak) çadırlarda oturuyorlardı.

Bu şekilde o 20 gün yol aldıktan (ve bir çok bataklıklardan geçtikten) sonra seyahatinin ikinci safhası başlıyordu. Yol boyunca bir birine yakın bir çok mamur ve müreffeh köy ve kasabalardan geçti. Buralarda yaşayan insanların hepsi ***Türktü.*** *Onların bir çoğu* ***mecûsi*** *olup ateşe tapıyorlardı. Içlerinde* ***zındıklık*** *(yani Mani) dinine bağlı olanlar da vardı. O, bu şekilde 20 gün süren zorlu bir yolculuktan sonra* ***Dokuz Oğuz Kağanının*** *oturduğu şehre ulaşmış oldu"*[92].

el-Mutavvaî'nin bu izahlarının bizim için iki önemli yönü vardır. Bunlardan birincisi; İç-Asya'nın münakaşa kabul etmiyecek kadar sağlam olan ***Türklük dokusu,*** ikincisi ise ***İslam dininin*** bu devirlerde henüz bu bölgelerde kendini hissettirecek kadar yayılmamış olduğudur. Bu bir dereceye kadar doğru bir tesbit olmalıdır. Ne varki çok yakın bir gelecekte ***Samanilerin*** yerini alacak olan ***Kara Hanlılar*** ve onların İslâma gönül veren gazi hükümdarları sâyesinde buralarda İslâmiyet köklü bir din hâline gelecek, böylece

92 İbnü'l-Fakih, s. 736, Minorsky, a.g.mak., s. 79, el-Hamevi, II, s. 24.

Budizm, Zerdüştlük ve ***Manihaizmden*** hiç bir eser kalmıyacaktır.

el-Mutavvaî Uygur Kağanının Huzurunda;

el-Mutavvaî'nin Uygur Kağanlığının başkenti olan ***Kara Balgasun*** hakkında da çok ilginç gözlemleri vardır. Ona göre burası:

"Etrafında bir çok varlıklı kasaba ve birbirine yakın zengin köyleri olan ayrıca etrafı müstahkem surlarla çevrilmiş; çok büyük bir şehir idi, şehre muhteşem ve demirden yapılmış on iki büyük kapıdan giriliyordu. Bu şehrin kalabalık bir nüfusu, mermerden yapılmış dükkanları olan bir çok çarşıları ve ticarethaneleri vardı. Halkın çoğu ***zındıklık*** *(yani Mani) dinine bağlı idi. Ayrıca* ***Kağanın*** *çok muhteşem bir sarayı ve bu sarayın (düz damının) üstünde* ***kubbesi altından*** *yapılmış (muhteşem) ve içine yüz adamı alacak kadar geniş bir çadırı vardı. Bu çadırın kubbesinden parlayan ışıklar beş fersah (100 km) uzaktan görünüyordu"*[93].

Ne varki Uygur Kağanı **Böğü Han, el-Mutavvaî**'yi parıltıları yaklaşik yüz km. uzaktan görünen bu altın çadırın gök kubbesi altında kabul etmemiştir. Müslüman elçi, onu şehrin yakınında çok büyük bir ordugahta ve askeri bir harb hazırlığı içinde bulmuş ve böyle talihsiz bir zamanda görüşmüştür. Şöyleki;

"Onun otağının çevresinde 2000 (özel) askeri bulunuyordu. Bunların yanısıra maiyyetinde 17 komutan ve onlardan her birinin emrinde 13.000 asker ve ayrıca her komutanın ayrı bir çadırı (karargâhı) vardı. Bu komutanlar (ve karargâhlar) arasında irtibatı sağlıyacak subaylar bulunuyordu. Bu karargahların hepsi ve ordugah mücehhez askerler tarafından korunuyordu"[94].

93 İbnü'l-Fakih, s. 638, Minorsky, V., a.g.mak, s. 279, İbn Hurdadbih, s. 30, el-Hamevi, II, s. 24.
94 İbnü'l-Fakih, s. 638, Minorsky, V, s. 281.

el-Mutavvaî'nin bu tesbitlerinin ***Uygur Türklerinin*** tarih, kültür ve medeniyetleri açısından çok büyük bir önemi vardır. Zira konu ile ilgili rivayetlerin umumi beyanlarından da anlaşıldığı gibi, Uygurlar bu devirlerde çoktan yerleşik hayata geçmişler ve başta ***Kara Balgasun*** olmak üzere birçok mamur, müreffeh, zengin köy, kasaba ve şehirler kurmuşlardır. Diğer taraftan, onun **Böğü Kağan**'ın büyük askeri ordugahı hakkındaki çok ilginç gözlemleri ve verdiği bilgiler, o devirlerde Uygur Türklerininde diğer Türklerde olduğu gibi, son derece disiplinli, muazzam ordular kurma ve bunları liyakatlı komutanlar sayesinde sevk ve idare etmede ne kadar üstün ve başarılı olduklarını göstermektedir.

Fakat bizim için bundan daha önemli bir husus daha vardır. O da, Abbasi Halifesi **el-Mehdi** tarafından gönderilen elçinin, bu büyük Uygur Kağanını İslâm dinini kabul ve halifenin itaatine girmeye nasıl çağırdığı, aralarında geçen karşılıklı konuşmalar, bundan da öte koyu bir ***Manihaist*** olan ***Böğü Kağanın*** bu beklenmedik çağrı karşısında aldığı tavır, bir diğer ifade ile onun, bu büyük misyonu nasıl yerine getirdiğidir?

Bu önemli konularda şimdilik bizim kesin bir şey söylememiz mümkün değildir. Zira değerli müslüman Seyyah'ın gezi notlarının büyük bir kısmı, henüz bulunamadığı gibi, İslam coğrafyacılarının başta **İbnü'l-Fakih** olmak üzere bu konudaki bölük, pörçük rivâyetlerinde ise, bu konularda hiç bir açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır.

Öyle tahmin ediyoruzki **el-Mutavvaî** bu görevini çok büyük bir meharetle yerine getirmiş ve **Böğü Kağanı;** İslâm dinini kabul ve kendisini de halifenin itaatine çağırmıştır. Ne varki koyu bir Manihaist olan **Böğü Kağan** bu güzel fırsatı değerlendirememiş ama halifenin itaatini, yanı ittifak tek-

lifini kabul etmiştir. Nitekim **el-Ya'kûbi**'nin yukarda metin ve çevirisi verdiğimiz rivayetleri de bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır.

Bir Diğer Türk Hakanının İslâma Çağrılışı;

Ne ilginçtirki **el-Mutavvaî**'nin **Böğü Kağanı**, İslâm dinine çağırması ile, bundan yarım asır önce, değerli Emevi Halifesi **Hişam b. Abdü'l-Melik**'in (724-743) kudretli Türkeş Kağanı **Sulu Hanı** İslâm dinine davet için gönderdiği elçi ve onun izlenimleri ile çok büyük bir benzerlik ve bu büyük ***Uygur Kağanının, Türkeş Kağanı*** ile aynı kaderi paylaştığı görülmektedir[95].

Bilindiği gibi, **Hişam b. Abdü'l-Melik,** o devirlerde Türk militarizminin en güçlü temsilcisi ve müslüman Araplara, Orta Asyada kan kusturan kudretli Türkeş Kağanı **Sulu Han'a** bir elçi göndermiş ve onu İslâm dinini kabul etmeye çağırmıştır. Böylece onu pasifize edeceğine inanıyordu. Ne ilginçtirki, güçlü ***Türkeş Kağanı, Şamdan*** gelen bu Arap elçisini ***Böğü Kağan*** gibi, önce askeri bir karargâhta kabul etmiş ve maksadını öğrendikten sonra onu bir çadırda ağırlamıştı.

Müslüman elçi onun mutlaka İslam dinini kabul etmesini istiyordu. Müslüman elçinin bu çağrısına olumlu veya olumsuz hiçbir cevap vermeyen ***Türkeş Kağanı,*** onun şerefine çok büyük bir yemek ziyafeti ve yüzbinleri aşan bir ordu ile askeri bir merasim tertip ettirmiş ve sonrada şöyle demiştir:

«وأن ليس في هؤلاء حجام ولا أسكاف ولا خيّاط فإذا أسلموا والتزموا شرائط الإسلام من أين يأكلون. »

95 Geniş Bilgi İçin Bkz. Kitapçı, Z., **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,** Konya, 1996, s. 135 vd.

"Efendimize söyleyiniz! Bunların içinde ne bir kunduracı, ne bir terzi ve ne de bir hekim vardır. *(Askerlik onların yegane mesleğidir)* ***Şimdi onlar müslüman olur ve İslamın şartlarını yerine getirmeye kalkışırlarsa nereden yeyip içeceklerdir.*** *(Hayatlarını nasıl kazanacaklardır)"*[96].

Öyle tahmin ediyoruz ki **el-Mutavvaî,** yukarda da ifade edildiği gibi, **Böğü Kağanı** İslâm dinini kabul ve onu İslâm halifesinin itaati altına girmeye çağırmıştır. Ne varki çevresinde çene yapan bir çok ***Mani rahipleri*** olan, üstelik Mani öğretilerine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve Manihaizmi Uygur Devleti için resmi bir din olarak kabul eden **Böğü Kağan**'ın âni bir kararla fikrini değiştirmesi ve İslam dinini kabul etmesi zaten düşünülemezdi. Böylece, **Böğü Kağan**'ın İslâm dinîni kabul ve Allah'ın hidâyetine ulaşması gibi çok güzel bir fırsatın değerlendirilmesi bir yana, Uygur Türk boyları arasında İslâmiyetin yayılışı meselesi de daha sonraki bir devre kalmış oluyordu.

Manihaizmin Parlak Dönemi ve Yeni Kağanlar Devri;

Gerçekte manihaizmin ***Uygur Kağanlığı*** ve saray çevresindeki bu parlak ve başarılı durumları, daha sonraki Uygur Kağanları döneminde de bütün etkinliği ile devam etmiştir. Bu devirlerde **el-Mutavvai**'nin seyahat notlarından da anlaşıldığı gibi İslâm Dininin bu uzak Uygur Ülkesine henüz ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bu bakımdan; ***Kara Balgasun*** Uygurların başkenti; mamur müreffeh ve çok canlı bu ticaret şehrinde beyaz entarili ***Mani rahipleri,*** kırmızı pelerinle dolaşan ***Budist din adamları,*** hatta ***Zerdüşt rühanileri*** kolaçan edip dururken, ak saçlı, ak sakallı, nur yüzlü ***müslüman mürşidler*** henüz boy göstermemişlerdir.

96 İbnü'l-Fakih, s. 635, el-Hamevi, II, s. 24.

Uygurları güçlü bir devlet haline getiren **Böğü Kağan** ne yazık ki bir saray darbesi sonucu **Tun Bağa Tarkan** tarafından öldürülmüştür (779). Ondan sonra bir kaçı müstesna Uygurların başına zayıf iradeli, uzun ilahi ünvanlar taşıyan Uygur aristokları *"Kağan"* olmuşlar ve onlar sâyesinde *Ötüken Uygur Devleti* bir asra yakın bir süre daha ayakta kalmıştır. Bu uzun ilahi ünvan taşıyan Uygur Kağanlarından biride şüphesiz Böğü Kağandan sonra, *"Alp Kutluk Bilge Kağan"* ünvanı ile Uygur Tahtına oturan **Tun Baga Tarkan** olmuştur (779-780). Onun, Kağanlık dönemi, **Böğü Kağanın** öldürülmesinden sonra Uygurlar arasında baş gösteren siyâsi kargaşalıkları bastırmak, komşu devletler *Çin* ve *Tibetle* zaman zaman bozulan siyasi münasebetleri düzeltmekle geçmiştir[97].

Mamafih meşhur ***Kara Balgasun Kitâbesinde,*** bu yeni Uygur Kağanı, **Tun Baga Tarkan'ın** kuvvetli şahsiyetinden, güç ve kudreti ile herkese hakimiyetini tanıttığından, mehâret ve cesâreti ile dahilde ve hariçteki işlerini kolaylıkla yoluna koyduğundan bahsedilmektedir. **Tun Baga Tarkan** *"Kağan"* olduktan sonra Uygur hükümdar sülâlesinde de bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra artık **Tun Baga Tarkanın** soyundan gelenler Uygur tahtına çıkmışlardır.

Tun Baga Tarkan ölünce onun yerine pek tabii olarak oğlu geçmiştir (780). Onun ilâhi Kağanlık ünvanı **"Ay Tengride Kut Bolmış Külük Bilge Kağan"** idi[*] Uygur Kaganları unvanlarında genellikle *"Gün"* kelimesini kullanmışlardır. *"Ay"* kelimesine rastlamamız mümkün değildir. Oysa *"Ay"* kelimesi Manihaizmde önemli bir mefhumdur. Artık yeni

97 İzgi, Ö., **Kutluk Bilge Kül Kağan - Böğü Kağan ve Uygurlar,** Ankara, 1986, s. 31, Çandarlıoğlu, G. **Uygur Hakanlığı, Tarihte Türk Devletleri,** Ankara, 1987, I, s. 227, Taşağıl, A. **Türkler;** Uygurlar, II, s. 219, Kafesoğlu, İ, a.g.e., s. 114.

* Ay Tanrısında Saadet Bulmuş Ünlü Bilge Kağan.

Uygur Kaganına *"Ay Tengri"* ile başlayan bir ünvan verilmesi Mani dininin tesirlerini, bu konuda da gösterdiği anlaşılmaktadır. Zira *"Ay"* Manihaizmde *"Gök"* kadar önemli dini bir motiftir. Artık bundan böyle Uygur Kağanlarının ünvanı *"Ay Tengride"* diye başlıyacaktı[98].

Bu devrin önemli Kağanlarından bir diğeri de *"Ay Tengride Uluğ Bulmış"* ünvanı ile Uygur tahtına geçen **Kutlu Bilge Kağandır** (805-808). Bu ve daha sonraki Uygur Kağanları döneminde, ***Manihaizm,*** Uygur Türkleri arasında altın devrini yaşamıştır. Bu devirlerde Mani rahiplerinin Uygur saraylarında tesirleri artmış ve devlet işlerinde çoğu kere bu rahiplerin dediği olmuştur. Bu rahipler O zayıf iradeli Uygur Kağanlarının en has, en yakın müşavirleri idi. Ayrıca onlar, Uygur elçileri ile birlikte Çin'e gitmişler ve Uygur Kağanlarının desteği ile Çin'de yeni yeni Mabedler açmışlar ve buralara Maninin kutsal heykellerini yerleştirmişlerdir[99].

Ötüken Uygur Devletinin Yıkılışı;

Daha sonra Uygur Tahtına *"Kün Tengride Ulug Bulmış Alp Küçlüğ"* ünvanı ile **Bilge Kağan** (821-824), ondan sonra da *"Ay Tengride Kut Bulmış Bilge Kağan"* ünvanı ile **Hazar Tekin** geçmiş (824-832) ve bu böyle son Uygur Kağanı **Ho-Sa Tekin**'e kadar devam etiştir (839-840). **Ho-Sa Tekin**'de kendinden öncekiler gibi, beceriksiz zayıf iradeli Uygur Kağanlarından biri idi.

Ne varki şartlar çok kötü bir şekilde ***Ötüken Uygurlarının*** aleyhine olarak gelişmeye ve değişmeye başlamıştı. Yenisey bölgesinde derlenen ve toplanan ve son 20 yıldır Orhon böl-

98 Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** I, s. 99, İzgi, Ö., **Uygurların Siyâsi ve Kültürel Tarihi,** s. 22.

99 Öğel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1988, s. 189, Çandarlıoğlu, G., **Türkler;** Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü, II, s. 202, Özkan, I, a.g.e., s. 24.

gesini baskı altında tutan kalabalık *Kırgız boyları* artık kıpırdanıyor ve bir silkinmeye, bir kükremeye hazırlanıyorlardı. Kırgız steplerinde çoktan isyan rüzgarları esmeye başlamıştı. Zira bağımsızlık için kılıncını kuşanan bir *Kırgız Prensi* bir Uygur Kaganına şöyle seslenmişti:

"Senin devrin geçti, yakında senin altın çadırını ele geçirip önüne atımı bağlıyacağım ve tuğumu dikeceğim. Eğer benimle boy ölçüşebileceksen gel! Değilsen hemen çek git!"[100].

Bunlar kuru bir tehdit olarak kalmadı. Kırgızlar çok geçmeden derlenmiş toparlanmış ve 100.000 kişilik bir süvari ordusu ve yeni bir hamle ile Uygur topraklarına dalmışlar ve asırlık Uygur devletini darma dağın etmişlerdir. Bir kin ve öfke yığını halinde Uygur yurtlarına gelen Kırgzılar, *Kara Balgasun*'u yağmaladıkları gibi bir çok Uygur aristokratlarınında boynunu vurmuşlardır. Son bedbaht Uygur Kağanı da, bu boynu vurulan kimseler arasında idi. Neylersinizki bağımsızlık kılıncını kuşanan **Kırgız Prensinin** söyledikleri bir bir gerçek olmuş Uygur Kağanının muhteşem *"altın çadırında"* dahil her şey Kırgızların eline geçmiştir[101].

Ötüken Uygurları Arasında İslâmiyet;

Uygurların bu güçlü devirlerinde Uygur Kağanlarının tantanalı bir hayat yaşadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Hurdadbih bu konudaki rivayetlerinden birinde şöyle demektedir; *"Tukuzoğuz* (Uygur) *Hakanı demirden oniki kapısı bulunan ve surlarla çevrili bir şehirde oturuyordu. Hakanın sarayı yüksekçe bir yerde idi ve onun düz damının üstünde 100 kişiyi alabilecek altından yapılmış bir çadırı vardı. Bu çadırın kubbesi altındandı. Öyleki onun parıltıları beş fersah (100 km) uzaktan görülebiliyordu"*[102].

100 Gumilöv, L.N., a.g.e., s. 521.
101 Barthold, W., **Kırgızlar**, Çev. H.D. Aşçı, Konya, 2002, s. 28, Taşağıl, A., **Türkler**; Uygurlar, II, s. 220, Koca, S., a.g.e., s. 96.

Ne acıdırki bu muhteşem saraylar ve çadırların içinde daha sonraları zayıf iradeli Uygur Kağanları oturuyorlardı. Bunlar dinamizmlerini çoktan kaybetmişlerdi, devlete ve millete verecekleri fazla bir şey yoktu. Üstelik yarı militan Mani rahipleri onların çevrelerini çoktan kuşatmışlardı. Ayrıca, Ceyhun kapılarından giren ve bir ilahi hidayet fırtınası halinde Türk yurtları ve İç-Asya'ya doğru esmeye başlayan İslâm dinî, bu büyük fırtınanın esintileri hâlâ Ötüken Uygur yurtları ve saray çevrelerine yeteri kadar ulaşmamıştı.

Fakat bütün bunlar *İslâm dininin,* Ötüken Uygur yurtlarına hiç girmediği anlamınada gelmemelidir. Zira ilk müslüman Arap fetihleri ile birlikte Türk yurtlarına giren ve Emeviler zamanında özellikle **Kuteybe b. Müslim**'in valiliği sırasında (705-712) *Baykent, Buhara* ve *Semerkant* gibi *Aşağı Türkistan*'ın (Maveraü'n-Nehr) önemli din, kültür ve ticaret şehirlerine çok köklü bir şekilde yerleşen *İslâmiyet,* Abbâsiler devrinde İç-Asya ve steplerde yaşayan insanlara koşar adımlarla yaklaşıyordu.

Buna gönül vermiş kişiler, özellikle *Semerkant, Fergana, Talas* üst ticaret yolunu takib eden ticaret kervanları ve Türkistanlı müslüman tacirler, bu ilk devirlerde *Ötüken Uygurları* ve *Dokuz Oğuz Türk* boylarına çoktan ulaşmışlar ve buralarda göçebe Türklerle yaptıkları ticaretlerin çok kârlı bir iş olduğunu görmüşlerdir.

Müslüman Tâcirler İş Başında;

Haddi zatında bunların kökü tarihin derinliklerinden akıp gelen bir geleneğe dayanıyordu. Buna sebebte bu *"üst ti-*

102 İbn Hurdazbeh, **el-Mesalik ve'l-Memalik,** s. 31.

caret yolu"nu takib eden tâcirlerin, diğer taraftan bu yol güzergâhında bir çok ticâret merkezleri kurmaları ve buralarda her türlü din adamlarının serbestçe dini faaliyetlerini sürdürmeleri ve ***Buda manastırlarının*** çok aktif bir ticari fonksiyon ifâ etmeleri idi. Bu ticâret merkezleri, daha IV-V. y.yıllardan itibaren önem kazanmaya başlamış ve İslâmın ***İç-Asya*** ve ***Dokuz Oğuz Uygurlarına*** olan yolculuğunda da en önemli konaklama yerleri olmuştur. Nitekim **W. Eberhard,** bu konulardaki geniş görüşlerini şu şekilde ifâde etmektedir;

"Tüccârlar, Budist manastırlarını hem banka ve borsa, hem de depo olarak kullanıyorlardı. Bunun için onlarda, bu mabedlere para ve toprak teberru ediyorlardı. Fakir köylüler memnuniyetle bu mabedlerin kiracısı oluyor ve bu dine karşı içlerinde sevgi ve saygı duyuyorlardı. Dışardan gelmiş olan *Hindli, Soğdlu ve Türkistanlı din adamları,* ***yabancı hükümdarlar**** (yani Karluk ve Uygur Kağanları) ***ve diğer Türk beyleri tarafından memnuniyetle tayin ediliyorlardı***"[103].

İşte bu durum İslâm dini içinde geçerli olmuştur. Zira İslâm dini **W. Barthold**'unda dediği gibi: ***"Orta Asya da hâkimiyet kurması ile müslümanlar*** (Türk tacirlerde dâhil) ***eski ticâret yollarından faydalanmaya başladılar. Çin kaynaklarından öğreniyoruzki müslüman*** (Türk) ***ticaret kervanları daha VIII. y.yılda Karluk ülkesinden geçerek Yenisey nehrinin başlarına, yani Kırgızlara*** (hatta Uygurlara) *gidip geliyorlardı*"[104].

* Eski Çin kaynaklarında "yabancılar"dan maksad "Türkler"dir. Ne ilginçtirki Eberhardında aradan binlerce yıl geçtikten sonra hâlâ aynı hastalığın tesirleri altında kaldığı görülmektedir. Z.K.

103 Eberhard, W., **Çin Tarihi,** Ankara, 1987, s. 157, Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1991, I, s. 243.

104 Barthold, W., **Dersler,** s. 57-68.

Müslüman tâcirler, bunların içinde şüphesiz ***Türklerde*** vardı. Onlar, yol boyunca göçebe Türkler ve Dokuz Oğuzlarla (Uygurlar) ticâret yapmanın çok kârlı kazançlar sağladığını görmüşlerdi. **İbnü'l-Fakihten** öğrendiğimize göre onlar Dokuz Oğuz yurtlarından; ***güzel misk, siyah kırmızı ve çizgili tilki kürkleri, gri sincap, samur, kakum, fenk, sabice kürkleri, hütüv; bu bölgede bulunan bir hayvanın alnında bulunan bir boynuz, çok güzel bıçak sapları yapılır***[105], ***yaka öküzü ve deriler alıyorlardı***[106].

Bu saydıklarımızın dışında koyun sığır ve hele hele atlarda önemli ticâret malları arasında idi. Bunlara güzel kumaşları da ilâve etmemiz gerekmektedir. Nitekim İdrisi bu yol güzergahın da bir şehir olan ***Gâgandan*** (Kimak şehri) bahsederken bize şu bilgileri vermektedir: ***"Gâgan, güzel, bolluk ve bereketli bir şehirdir. Burada ipek elbise imal etmek için trâzlar (atlaslar) dokunur, çok güzel yünlü elbiseler yapılır. Türk tüccarları bu elbiseleri diğer Türk ülkelerine ihraç ederler"***[107].

Göçebe Türkler'e gelince; onlar, kervanların bozkırlara gelmesini beklemeden sürülerini civârdaki iskân yerlerinin hudutlarına götürürlerdi. Yerleşik ahâli ile ticâret, göçebeler için gerçekten de önemli idi[108]. Bu aşamada müslüman kolonilerin üzerine büyük görevler düşüyordu. Bunlar bir manada İslâm dinini bozkırlara götürüyor ve ***Göçebe Türkler*** arasında İslâm dini böylece sessiz, sedasız büyük başarılar elde ediyordu. Ayrıca bu ticarette ***"kölelerin"*** ayrı bir yeri vardı. İç-Asya'dan gelen bu köleler önce ***Semerkant***'ta toplanıyor[109]

105 İbnü'l-Fakih, s. 329.

106 **Hudûdu'l-Âlem,** nşr. V. Minorsky, s. 92.

107 İdrîsi, **Nüzhetü'l-Muştak,** s. 712.

108 Barthold, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** s. 302.

109 Kitapçı, Z., **Orta Doğuda Türk Askeri Varlığı,** İstanbul, 1988, s. 22-27, Kitapda Türk asıllı bu kölelerin geniş bir değerlendirmesi yapılmıştır.

ve oradan büyük kâfileler hâlinde İslâm dünyası ve Bağdad'a sevk olunuyordu.

Nitekim daha sonra İslâm Tarihine adı altın harflerle yazılacak olan **Tolon,** bunlardan biri idi. Aslen ***Dokuz Oğuzlardandı***[110]. O, bu ilk dalga da ***Bağdad***'a gelmiş ve Abbâsi halifesi **el-Memun**'un Türk asıllı yiğit, cesur karakter sahibi komutanlarından biri olmuştur. Onun oğlu **Ahmed b. Tolon** el-İbrîye göre;

«وكان أحمدعالي الهمة يستقل بعقول الأتراك»

"Yüksek himmet sahibi" idi. ***Kendisinde Türk'e has bir deha*** (bir akıl) ***gücü vardı. Dinine son derece bağlı ve devlet büyüklerinin en güvendiği bir kimse idi"***[111]. Daha sonra Mısır'a vali olarak gönderilmiş ve burada ***"Tolon Oğulları"*** adıyla ilk Türk devletini kurmuştur (872-904)[112].

Gönül Erlerinin Faaliyetleri;

Mâmâfih İslâm dininin ***Uzakdoğu Asya, Dokuz Oğuz ve Karluklar*** gibi Türk boyları arasında yayılması için canla başla çalışanlar, sâdece müslüman tüccarlar da değildi. İslâm âlimleri, hele hele dervişler ve bu büyük gayeye gönül vermiş din ululari, gâziler bu devirlerde artık kutsal bir meslek hâline gelmiş olan bu ilâhi göreve koşuyor ve yarı göçebe Türkler arasında İslâm dininin yayılmasını başarı ile sürdürüyorlardı.

Bu şekilde, Türk yurtlarının en uzak beldelerinde ve Türkler arasında İslâm dininin canla, başla yayılması için çırpınıp duranlardan birisi de büyük mutasavvuf **Şakik-i Belhî** idi. O, koca bir ömrünü ***Ötüken Uygurlarına*** kadar yayılan

110 Barthold, W., a.g.e., s. 68, Krş. el-Makrizi, **el-Hıtat,** I, s. 313, Rosonyi, L., a.g.e., s. 160.

111 İbnü'l-İbri, **Tarih'u-Muhtasaru'd-Düvel,** s. 47.

112 Öztuna, Y., **Türkiye Tarihi,** İstanbul, 1963, I, s. 198, Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Hilâfet Ülkelerinde Türk Hatunları,** Konya, 1995, s. 144 vd.

Türk dünyasında İslâm dininin yayılması için sarfetmiş ve en sonunda bu yolda şehid olmuştur. **Şakik,** gezdiği dolaştığı şehirlerde, oturduğu kalktığı yerlerde, kiminle karşılaşmış, kimi görmüş ve kiminle konuşmuşsa, küçük büyük demeden hep ***"İslâm"*** diyor, bu insanların gönlünü bir ***"Yüce Mevlâ"*** ateşi ile dolduruyor, Ona ***"İman etmeye"*** çağırıyordu. ***Karluklar,*** bu arada ***Uygurlar*** onun bu tebliğ faaliyetlerini sürdürdüğü ülkeler arasında idi[113].

Bu büyük İslâm velisi bir defasında ***Karluk*** ülkesini dolaşırken bir ***Buda mabedine*** girmiş ve o mabette bulunan ve **Kaşgarî**'nin ***"Burkan Bedez"*** dediği Buda heykeline yana yakıla ibâdet eden, ondan birşeyler isteyen bir ***Toyin***'e (Buda rahibine) rast gelmişti. **Şakik,** bir nur heykeli gibi ona yaklaşmış ve şöyle demişti:

"Seni ve her şeyi yoktan var eden, her şeyi bilen ve gören, kudretli bir yaratanın var. Sana hiç bir fayda ve zarar vermeyen bu puta tapacağına O, Allah'a ibadet etsene!"

Budist râhip başını kaldırdı, ak yüzlü, ak sakallı, nûranî görünüşlü bu nurdan adama baktı. Üstü başı fakirliği andıran bir sâdelik içinde idi. Gönlü deryalar kadar zengin, gözünde dünya olmıyan bu adamın ne söylediğine aldırış bile etmedi. Hatta onun bu fakirliği ile birazda alay ederek şöyle dedi;

"Eğer söylediğin doğru ise; O sana, senin memleketinde rızık vermeye daha kâdirdir. Mâdem öyledir; sen, niçin bu uzak diyarlara kadar geldin!"

Budist rahibe ilâhi rahmetten henüz nasib verilmemişti. O, küfrü ile gözlerini, Allahın nuruna, ışığa, hidayete kapatmış ve kendi karanlık dünyasında boğulup gitmiştir. Ne varki **Şakik**'in nurundan feyz alan bir çok ***Karluk*** ve ***Uygur***

113 Esin, E.., a.g.e., s. 150.

Türkü müslüman olmuştur. **Şakik** yine böyle Türk yurtlarında İslâm dinini yaymak için çıktığı bir gaza ve cihâd seferinde şehid düşmüştür (790). Onun *Kulanda* (bu o günkü Evliya Ata yakınında bir yer) bulunan mezer *Kara Hanlılar* devrinde bir ziyâretgah haline gelmiş ve bu böyle senelerce devam etmiştir[114].

Râfi' b. el-Leys'in Faaliyetleri;

Diğer taraftan *Karluk ve Dokuz Oğuzlar* yani *Uygurlar* arasında İslâmiyetin yayılmasında Abbasîler devrinde ve 805-808 yılları arasında Semerkant'ta ortaya çıkmış Şiî lider ***Râfi'b. el-Leys***'inde çok büyük hizmeti olmuştur[115]. Bu sapık isyancı Şiî lider müridlerini *Taşkent, Karluk* ve *Dokuz Oğuz* bölgelerine göndermiş ve buralarda kendi mezhepleri doğrultusunda kesif bir İslâmlaştırma faaliyetlerine girişmişlerdir[116]. Bunların bu hummalı faaliyetleri sonucu bir çok *Türk* bu arada *Uygur Türkleri* de müslüman olmuşlardır.

Nitekim daha sonraki yıllarda müslüman *Sâmânî Emirleri* döneminde buralardan geçen meşhur Arap gezgini **Ebû Dülef,** ***Bağraçlardan*** (Uygurlara en yakın kabile) bahsederken şöyle diyecektir;

"Bunların kudretli bir beyleri vardır. Onlar bu beylerinin Alevî olduğunu ve **Yahya b. Zeyd'in** *neslinden geldiğini söylerler. Onların yanında tezhipli bir* **Mushaf** vardır. *Bu Mushaf'ın üzerinde* **Zeyd** *için yazılan mersiyelerden bazı beyitler bulunur.* **Buğraçlar** *bu* **Mushafa** *ibâdet ederler*[117].

---

114 Geniş bilgi için bkz. Feridü'd-Din Attar, **Tezkiretü'l-Evliya,** Tahran, 1346, s. 232, 233, Turan, O., a.g.e., I, s. 56, İbnü'l-Esir, VI, s. 238, İbnü'l-Verdi, **Tetimme, el-Muhtasar,** Beyrut, 1970, s. 315, İslâm Âlimleri Ansiklopedisi, İstanbul, III, s. 7-10.
115 et-Taberi, indeks, X, s. 246.
116 Esin, E., a.g.e., s. 154.
117 el-Hamevi, III, s. 442.

Türk yurtlarında ***Karluk, Uygur*** ve ***Bağraçlar*** arasında görülen bu heterodox gelişmeler öyle tahmin ediyoruzki, **Râfi' b. el-Leys** ve adamları sâyesinde mümkün olmuştur. Fakat bizim, ***Uygurlar*** arasındaki bu hayırlı gelişmeler hakkında bildiklerimiz son derece sınırlıdır. Buna sebebte, Uygurlar arasında bu erken devirlerde oluşan *"Müslüman Cemaatın"*, kendi güçlerini bir kısım sosyal, siyâsî, hatta dini olaylarla isbat ve tescil edecek kadar güçlü bir toplum haline gelmemiş olmalarıdır.

Diğer taraftan Müslüman Arap Coğrafyacıları, **W. Barthold**'un da işaret ettiği gibi; Çin'e giden ***İpek Yolu*** ile daha fazla ilgilenmişlerdir. Bu yol üzerinde yaşayan Türk kavimleri hakkında İslamî kaynaklarda (yalan-yanlış) pek çok bilgiler verilmiştir.

Oysa Moğolistan'da ki kavimler ve Moğolistanda **Cengiz Han**'ın tarih sahnesine çıkışına kadar cereyan olaylar hakkında ise, İslâmi kaynaklarda hemen hiç bir bilgi yoktur. Halbuki daha 924 yılı (ve çok daha önceki yıllarda) Moğolistan da (yani Ötüken Uygurları arasında) müslüman tüccarların bulunduğunu biz Çin kaynaklarından öğrenmiş bulunuyoruz[118].

Uygurların Dağlışı ve Yeni Yurt Arayışları;

Evet kuzeyden bir fırtına gibi, kopub gelen *Kırgızların* saldırıları ile darma dağın olan ***Uygurlar*** ve kalabalık ***Dokuz Oğuz boyları,*** büyük kütleler halinde yurtlarını terkederek göç etmeye ve yeni yeni yurt aramaya mecbur olmuşlardır.

Bu bedbaht göçler sebebiyle ***Orta-Asya*** bir kere daha ayağa kalkmış ve kendi öz yavrularını sağa sola savuruyordu. Sâdece insanlar değil, milyonları aşan büyük ve küçük baş hayvanlar ve çok kalabalık insan kütleleri, çoluk, çocuk, genç,

---

118 Barthold, W., Dersler, s. 68 vd.

ve ihtiyarları ile göç eden bu bedbaht ***Uygurlar,*** Orta Asyanın tâ ilk çağlardan beri devam edip gelen ve bir türlü değişmeyen, alın yazısını simgeliyorlardı.

Göç eden bu Uygurlardan çok büyük bir kısmı***Karluk yurtlarına,*** daha büyük bir kısmı ise, büyük kabileler halinde Çin'e ve yakın bir yer olan ***Kan-Su*** ya gelmişler ve kendi soydaşları ile birleşmiş bütünleşmişler ve Tarihlere ***"Sarı Uygur Devleti"*** olarak geçecek yeni bir Uygur Devleti kurmuşlardır. Budist metinlerinde **Sarı Uygur Kağanı**'nın ***"Gök hükümdarı"*** diye anılmaları ve X. y. yılın başında buradan ***Çin***'e gelmiş olan rahiplerin yeşil cübbe giymiş olmaları, artık onların ***Mani dinini*** bıraktıkları ve çoktan ***Budist*** olduklarını göstermektedir.

Gerçekte **Kan-Su** şehri Çin ile bugünkü Doğu Türkistan arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. ***Sarı Uygurlar***'ın ayrıca diğer göçebe Türkler gibi istilacı emelleri yoktu. Onların tek amaçları vardı. O da **Kan-Su** şehrinde emniyet ve barış içinde yaşamak, yabancıların baskı ve istilasına uğramadan büyük ticaret kervanları düzenlemek ve kârlı ticaret yapmaktı. Bu bakımdan onlar fazla bir askeri ve siyâsi varlık gösterememişlerdir. ***Sarı Uygurlar*** 1028 yılında ***Tangutların*** siyâsi nüfuzu altına girmişler ve aradan bir asır geçtikten sonra ise ***Moğollar*** tarafından tamamen etkisiz hâle getirilmiş ve ister istemez onların tahakkümü altına girmişlerdir (1226)[119].

119 Sarı Uygurlar hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 114, İzgi, O., a.g.e., s. 45 vd. Ligeti, L., a.g.e., s. 246, Çandarlıoğlu, G., **Türkler; Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü,** II, s. 206.

Turfan'a Giden Yol;

Kırgız fırtınası ile batıya göç eden ***Uygur*** boylarının çok büyük bir bölümü, büyük kâfileler, kalabalık boy ve aşîretler hâlinde, bütün eski ve orta çağların çok önemli bir ticâret merkezi olan Tarım havzası, yani ***Turfan bölgesine*** gelmişler ve burada ***Ötüken Uygur*** devletinin bir devamı olmak üzere yeni, büyük bir devlet kurmuşlardır.

Bu yeni Uygur boylarının ***"Batıya"*** yönelmeleri, zaten eski ***Ötüken Uygur*** devletinin önemli bir tarım ve ticâret merkezi olan ***Turfan***'a gelmeleri, bir diğer ifâde ile yeni müslüman bölgelere yani, ***Sâmâniler*** ve ***Kara Hanlılar***'a bir manada komşu olmaları idi. Bu hem ***Turfan Uygurları*** ve hem de ***İslâm dininin*** çok hayrına olmuş ve ***Uygurların,*** İslâm dini ile gerek harb ve gerek sulh içinde doğrudan doğruya temas etme imkanını sağlamıştır.

Evet ***Doğu Türkistan,*** Uygur yurtlarına doğru, çok süratli bir şekilde ilerleyen ***İslâm dininin,*** bereketli ***Turfan*** bölgesi ve buralarda yaşayan Uygurlara giden ana yolu açılmış ve buraları İslâm hidâyet güneşi aydınlatmaya başlamıştır. Bu ***Doğu Türkistan***'ın bağrında esen yeni bir ilâhi hidayet fırtınası idi. ***Müslüman Sâmânî Emirleri*** ve hele hele ***Kara Hanlı Gâzilerinin*** cengâver mücâhidleri, bu hidayet ordusunun ilk temsilcileri olarak yeni Uygur yurtlarına yürümeye hazırlanıyorlardı. ***Kara Hanlı*** gazilerinin parlak kılınçları, ***Uygurların*** bu yeni İslâmi destanının kalemleri olacaklardı.

İşte asıl bundan sonraki sayfalarda, bu yeni hayırlı gelişmeler üzerinde durulacak ve ***İslâm dininin*** Uygurlarla olan yeni dini mücâdelesinin gerçek boyutlar ve onların müslüman olmaları hakkında çok geniş bilgiler verilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

İslâm Hidâyetine Giden Yolda Turfan Uygurları Arasında MANİHAİZM ve BUDİZM

"Turfan Uygurlarının siyâsî rolleri, eski Uygurların şanlı devletine hiç bir zaman yaklaşmamış, buna karşılık Tarım havzasının kendine medeniyetini o kadar hırsla içlerine sindirmişler, orada yayılan dinlerin (şüphesiz İslâmda dâhil) öylesine sâdık müminleri arasına girmişler, güzel sanatların, yazı ve bilgilerin, kitab basıcılığının öyle kudretli işçileri olmuşlardırki; bugün bile onlar haklı olarak İç-Asyanın en kültürlü kavimleri arasında yer almaktadırlar."

L. Ligeti

ÖNSÖZ

Gerçekte ***"Turfan Uygurları"*** veya ***"Doğu Türkistan Uygur Devleti";*** Türk İslâm tarihinin altın sayfalarına geçmiş en medeni, en uygar Türk devletlerinden biridir. Onlar Eski ve Orta Çağların bu bereketli din kültür merkezi olan ***Turfan havzasında,*** yeni bir Türk devleti kurmakla kalmamışlar, insanlığın hayrına başta ***"kağıd"*** ve ***"Uygur Alfâbesi"*** olmak üzere bir çok medeniyet vekültür mirâsı bırakmışlar ve böylece, Orta-Asya Türk dünyasının medeni karakterini kendi devirlerinde yansıtan en güzel temsilcileri olmuşlardır.

Yine onlar, koca bir cihan devleti kuran ***Osmanlıdan*** sonra tarihe, kendileri hakkında en çok, belki onbinlerce ***"yazılı belge"*** bırakmışlar ve bugünkü Türk dünyası Uygurların sonsuza dek minnet ve şükranlarını kazanmışlardır.

Doğu Türkistan Uygurlarının böyle, ***Turfan*** da yeni bir devlet kurmaları ve onların çok medeni ve zengin kültürlü bir Türk boyu olmaları, ayrıca insanlık tarihinde yeni yeni buluşları ile çok derin izler bırakmalarında onların; ***"Tarım Havza"***sını, o coğrafyada kudsi bir ***"Vatan"*** olarak seçmelerininde şüphesiz çok önemli bir rolü olmuştur.

Tarım Havzası, bilindiği gibi; çeşitli kavimlere mensup bir çok insanların buluştuğu, bir çok tüccarların kaynaştığı, bir çok din, kültür ve medeniyetlerin kucaklaştığı bir ***din,*** bir ***ticaret,*** bir ***kültür*** merkezi, bir ***"mozayikler şehri"*** idi. Büyük ticâret kervanları burada konakladıkları gibi eski ***Arî, Samî*** ve ***Hind*** dinlerinin ihtiyar rahipleri de burada konaklamışlar ve bu toprakların maddi manevi bereketini artırmışlardır. Daha sonraları bu topraklarda İslâm dini ve onun ak yüzlü, ak sakallı nurdan temsilcileri görünmüşler ve buralara ev sa-

hipliği yapmışlar, onlardan bu büyük kültür ve medeniyet mirâsını devralmışlardır.

Bu iki temel faktörün tabiî bir neticesi olarak buralarda ekonomik refâh yüksekliği, ticâret hayatının canlılığı bir yana, dinî heyecan ve duygularda her zaman sürükleyici olmuştur. *Turfan Uygurları,* bu iki büyük gelişmeden inadına yararlanan, sosyal hayatlarında, ekonomik refah ve dinî coşkuyu birlikte yaşayan, bu ikisi arasındaki dengeleri korumasını bilen medenî ve tolerans sahibi insanlardı.

Bu hoş görüleri, onların dinî hayatlarınada yansımış ve İç-Asya'dan kopub gelen ***Manihaizm, Budizm, Hıristiyanlık, Mecûsilik, İslâmiyetten*** önce bir bir, onların kapılarını çalmış ve onlardan her biri bu topraklar ve Uygurlar arasında sağlam barınaklar bulmuşlardır.

Ne varki medeni Uygurlar, bu dinlerin hiç birine karşı aşırı bir reaksiyon göstermemişlerdir. ***Manihaizm'in*** güçlü temsilcilerinin ikna edici olduğu devirlerde Uygurlar çok güçlü bir Manihaist olmuşlardır. Daha sonra onların karşısına cerbezeli rahipleri ile ***"Budizm"*** çıkmıştır. Bu defa Turfan Uygurları, ***"Budizme"*** geçmişler ve Budizmi, bir fazilet mücâdelesinde daha da ileri götürmede âdeta bir birleri ile bir yarış içinde olmuşlardır.

Bu dinlerin hepsi, bazı sakıncalarına rağmen, zaten medeni yaratılışlı Uygur insanına bir şeyler vermeye, onu yüceltmeye çalışmış ve dolaysıyla Uygurlar kendi devirlerinin en medeni toplumu olmuşlardır. Nitekim ***"Turfan Uygurlarının"*** bu müstesna durumlarına işâret eden **L. Ligeti** şöyle demektedir;

"Siyâsî rolleri eski Uygurların şanlı devletine hiç bir zaman yaklaşmamış, buna karşılık Tarım havzasının kendine has medeniyetini o kadar hırsla içlerine sindirmişler, orada yayılan dinlerin (İslâmda dâhil) ***öylesine sâdık müminleri arasına girmişler, sanatların, yazı ve bilgilerin, kitab basıcılığının öyle kudretli işçileri olmuşlardırki; bugün bile onlar haklı olarak İç-Asyanın en kültürlü kavimleri arasında yer almaktadırlar."***[1].

Gerçekte ***İslâm dini;*** bu yorgun, bitkin, köhnemiş dinlere karşı Turfan Uygurlarının karşısına sağlam imânî ve İslâmi prensipleri yanısıra, yeni, zinde bir ruh, bir ***"ilâhî menşe"***e dayanan bir ***"Vahiy"*** ve ***"Mushaf"*** kültürü, bir iman coşkusu olarak çıkmıştı. İslâm bu dinçliği, bu zindeliği ve hele hele kendisine inananlara verdiği iman yüceliği ve kollektif heyecanla, Orta Asya bozkırlarında aırlardır at koşturan ***Turan Orduları,*** bir fatih ve kahramanlar dini olarak geliyordu.

Bu bakımdan bu yorgun dinlerin ve bir tortu niteliğindeki öğretileri (inanç değil) nin onun karşısında direnmeleri mümkün değildi. Onun ilâhi cezbesi ve hidâyet ışıklarının ***Manihaizm, Budizm, Zerdüştlük*** ve ***Hıristiyanlığın*** insanların yani ***Turfan Uygurlarının*** kalbindeki paslı tortularını silip süpürmesi, onları temizlemesi, onlara yeni bir iman gürlüğü vermesi gerekiyordu. Nitekim bu en sonunda böyle de olmuştur.

Bilindiği gibi ***Uygurların;*** Turfan havzasında yeni bir Türk devleti kurmaya hazırlandıkları yıllarda (840) Orta-Asyanın diğer bir medeni bölgesi olan ***Kaşgarda,*** bir başka Türk boyu Gök-Türk devletinin bir devamı olarak yeni bir devlet kuruyor ve insanlığa gür bir sesle ***"Merhaba!"*** demeye hazırlanıyorlardı. Bunlar daha sonraları ak yüzlü ve ak sakallı tarih dedenin kendilerinden ***"Kara Hanlı"*** diye bahsedeceği

1 Ligeti, L., a.g.e., s. 79.

yeni Türk boyları ve onların soyundan gelen bir *"Türk Hakanı"* idi. Bu Hakan muasırları tarafından *"Hakani Türkler"* veya *"Afrâsiyap Oğulları"* olarak anılan ve ilk Türk Hakanlığını ihya eden ***Bilge Köl Kıdr Han idi***[2].

Ne varki yedi kat göklerin sahibi, ezel âleminde ***Kara Hanlı Hakanlarının*** alnına aydınlığa giden yolda *"İslâmı"* ve ne yazık ki ***Turfan Uygur Kağanlarının*** alnına ise, karanlığa giden yolda *"Manihaizm"* ve *"Budizmi"* yazmıştı. Bu bakımdan ***Kara Hanlılarla, Uygurlar*** bu ezeli ***Rasûller mücâdelesinde*** bir kere daha, hem de en kanlı bir şekilde harb meydanlarında karşı, karşıya gelecekler ve birbirlerine parlak kılınçlarını çekeceklerdi.

Kara Hanlı Hakanları; ne kadar sadık bir mümin, ***Allah*** ve ***Peygamberine*** ne kadar gönülden bağlı ***müslüman*** iseler, ***Uygur Kağanları*** da, o kadar belki onlardan daha sert, onlardan daha katı ***Budizme*** bağlı idiler. Dolaysıyla bundan sonra Orta Asya steplerinde ***Kara Hanlılar İslâmın,*** **Uygurlar** ise ***Budizmin*** şampiyonluğunu üstlenecek, daha açık bir ifâde ile bundan sonraki asıl mücâdele *"İslâmla-Budizm"* arasında olacak ve neticede her iki taraftan, bir yüce gâye için binler, onbinlerce insan hayatını kaybedecekti. Öyle tahmin ediyoruzki ***Orta-Asya ve Türk Boylarının*** dini tarihinde, hiç bir zaman böyle kanlı bir mücâdele olmamıştır.

Uygur halkı bu mücâdelede çoktan müslüman oldukları ve Allahın hidâyetine yöneldikleri halde, ne varki çoğu kere, zayıf irâdeli olan ***Uygur Kağanları*** Budizmin karanlığında boğulmuş ve kör bir inadla gözlerini İslâm hidâyet nuruna körü-körüne kapamış ve bu böyle tâ XIV. y. yıla kadar devam etmiştir.

---

2 Esin, E., a.g.e., s. 156.

Hemen şunu itiraf edelimki, bu inadına kanlı ve çok çetin mücâdeleyi, her biri ayrı bir İslâm kahramanı olan gâzi ***Kara Hanlı Hakanlarının,*** bitmez bir sabır ve tükenmez gayretleri sonucu, en sonunda *"İslâm dini"* kazanmış ve Uygurlarda diğer Türk boyları gibi, İslâm hidâyet sancağının altında ve Türk İslâm devletlerinin safındaki o şerefli yerlerini almışlardır.

Aksi takdirde ***Turfan Uygurları;*** bu günkü ***Tibetliler*** gibi, aralarında kırmızı pelerinli Buda rahiplerinin dolaştığı Budist bir kavim olarak kalacak, Türklük âleminden koptukları gibi Tarih sahnesinden çoktan silinip gideceklerdi.

İşte bundan sonraki sayfalarda iki din arasındaki bu hâkimiyet mücâdelesi üzerinde durulacak ve ***Kara Hanlı*** gâzilerinin parlak kılınçları ve mübarek kanları ile yazdıkları *"Uygur İslâm Destanı"* ilk defa tarih sayfalarına aktarılacaktır.

I.
TURFAN UYGURLARININ AYAĞA KALKMASI
Dinler Arası Mücadelede Turfan Uygurları

Yeni Uygur Devletinin Kuruluşu;

Büyük Uygur Devletinin ***Kırgızlar*** tarafından yıkılmasından sonra, muzdarip Uygur boyları **Pan Tekin**'in önderliğinde ve bir vatan özlemi ve arayışı ile batıyı doğru yeni bir göç başlatmışlardır. Onlardan kalabalık bir bölümü ***An-si*** ve ***Tibet***'e doğru bir yürüyüşe geçtikleri gibi[3], çok daha kalabalık olan bir diğer bölümü **Tiyanşan** veya **Tanrı** dağlarının etekleri yani ***Beş Balık*** ve ***Turfan***, (Koço) ya gelmişler[4] ve buralarda, çok daha önceki asırlardan beri yaşamakta ve kendi hemcinsleri olan diğer Uygur kabileleri ve bu arada ***Basmıllar***la birleşmişler ve Ötüken Uygurlarının bir devamı olarak yeni, medeni bir devlet kurmuşlardır (856)[5].

Bu yeni devletin adı tarihlere ***"Turfan Uygur Devleti"*** olarak geçecekti. Böylece Z.V. Togan'ında dediği gibi: ***"Şarkî Türkistan mıntıkası bu zamandan itibaren asıl Uygur memleketi ve UYGURİSTAN addedilmiş oldu"***[6]. Zira ***"Bütün Doğu Tiyenşan şehirlerinin ahâlisi Uygur idi"***[7].

Turfan Uygur devletinin temel unsuru, çok daha önceki asırlarda Turfan bölgesine gelen ve buralara yerleşen kalabalık

3 Ligeti, L., a.g.e., s. 246.
4 Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 117, Togan, Z.V., **Türk İli Türkistan Tarihi,** s. 97.
5 Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1985, s. 193.
6 Togan, Z.V., **Umumî Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981, s. 57.
7 Togan, Z.V., **Türk İli (Türkistan) Tarihi,** s. 55.

Basmıll Türk Boyları idi. Onlar; 720'li yıllarda ***Beş Balıkta*** Manihaistlerce ***"İdikut"*** unvanı verilmiş bir ***Gök Türk*** beyinin idâresine girmişlerdir[8]. Daha sonra ***Basmıllar*** bu Gök-Türk geleneğine uyarak kendi beylerine ***"İlâhi güce sahib"*** anlamına ***"İdikut"*** demişlerdir. Onlardan bu ilâhi unvanı belkide kalabalık ***Basmıllara*** yaranmak için Turfan Uygur Hanları almışlar ve Kağan'larına ***"İdikut"*** demişlerdir.

Turfanda kurulan bu yeni Uygur devletinin başına Uygur Beyleri, çok büyük bir milli şuur örneği göstermişler ve hepsi birden âsî Kırgızlar tarafından boynu vurdurulan son bedbaht Uygur Kağanının yeğeni **Mengli Teğin**'i seçmişlerdir (856-860)[9]. Böylece onlar, sâdece kendilerini değil Ötüken Uygur devletini de beraberlerinde getirmiş oluyorlardı.

Mengli Teğin'in devlet idaresindeki ilahi ünvanı ***"Uluğ Tengride Kut Bolmış Alp Kutluğ Bilge Kağan"*** idi*. Yeni Uygur Devletini kuranların asıl çoğunluğu" ***Dokuz Oğuz boyları***" idi. Onbeş büyük kabileden oluşuyordu. Turfan bozkırlarına geldiklerinde sayılan 200.000'in üzerinde idi.

Uygur Kağanlarının İlâhî Hâkimiyeti;

Burada hatırlatılması gereken bir husus daha vardır. O da, Turfan Uygur Kağanlarının da tahta çıktıktan sonra, Ötüken Uygurları ve **Böğü Kağan** da olduğu gibi ***"ilâhî bir ünvan"*** almaları ve her zaman bu ünvanla anılmaları idi. Bu ne güzel bir tesbittirki; diğer Türk boylarında olduğu gibi ***Turfan Uygurları*** arasında da Türk Kağanlarının siyâsî iktidar ve hâkimiyetlerinin asıl kaynağının Tanrıdan geldiğine dâir kadim inanç, örf, âdet ve geleneklerin, bir diğer ifâde ile kültür birliğinin bütün canlılığı devam ettiğini göstermektedir.

8 Esin, E., **İA. Turfan md.** XII/II, s. 116.
9 Ögel, B., a.g.e., s. 193, Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara, 1997, s. 62.
* Yüce Tanrıda Saadet Bulmuş Kahraman Meşhur Bilge Kağan.

Bilindiği gibi eski Türkler siyâsî hakimiyetin asıl kaynağının Tanrını irâdesi olduğuna inanırlardı. Nitekim Gök Türk kitabelerinde Bilge **Kağan;** ***"Tanrı irâde ettiği için kağan oldum!"*** demiştir. Buna göre ***Kağan;*** yukardaki ***Gök Tanrı,*** yani Tek Tanrı ve Onun yüce hâkimiyetinin yer yüzündeki tek temsilcisi idi. Gök Kubbe'nin nasıl bir hakimi varsa, Onun gücü nasıl her şeyin üstünde ise, yer yüzünün de bir tek hâkimi olmalı idi. O da şüphesiz yer yüzünde Allahın irâdesini temsil eden ***"Türk Kağanı"*** idi.

Bu ise; bütün çağlar boyunca Türk tarihinde varlığını koruyup gelen, ***"Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi"*** ve Türk milletinin maşeri vicdanından bir çağlayan gibi coşup gelen ***"Türkün Kızıl Elma Ülküsü"***nün ilâhî kaynağını teşkil etmektedir. İşte Turfan Uygur Kağanlarına verilen bu ilâhî unvanlar, bu yüce mefkûre ve kudsî ülkünün onlar içinde geçerli olduğu ve bir diğer ifâde ile müşterek ***kültür*** ve ***ülkü*** birliğini temsil ediyordu.

Öyle ya, geniş Asya bozkırlarında kurulan Ordugâhlar, Kağanın muazzam otağı bu yer kubbesinin altında Onun haşmet ve ululuğunu yansıtmak üzere; ***"Gök Tanrıda Kısmet Bolmış"*** Uygur Kağanı oturacak ve ***O Yüce Varlığın*** irâdesini temsil edecekti. Böylesine ilâhî ve yüce bir misyonu Türk tarihi ve Türk milletinin dışında hiç bir yerde bulmamız mümkün değildir.

Nitekim bu dönemlerde büyük bir devletin başbuğu olmadığı halde bile ***Hıtay Türk Hakanı*** Türk Sultanı **Gazneli Mahmud**'a gönderdiği bir mektupta: ***"Göklerin sahibi Tanrı, yeryüzü ülkelerinin ve bir çok kavimlerin egemenliğini biz verdi"*** cümlesi ile başlıyordu[10]. ***Uygur Kağanı*** yine geleneksel

10 el-Mervezî, s. 7.

Türk cihan hakimiyeti mefkûresine bağlı ve alışıla gelen diplomatik kurallara sadık kalmış ve bu sebeble Gazneli Mahmud'a bir ***"Yay"*** ve bir de ***"Ok"*** göndermiştir[11].

İdikut Uygur Devleti;

Buna rağmen ***Turfan Uygurları,*** hiç bir zaman komşularına saldırmak, kendi sınırlarını genişletmek emelinde olmadıkları gibi, ***Uygur Kağanları*** da hiç bir zaman yeni yeni ülkeler fethetmek ve bir cihan hakimiyeti kurmak iddiasında olmamışlardır. Onlar kendi devirlerinde sâdece bu büyük ***"Kızıl Elma"*** ülküsünün yaşamasını sağlamışlardır. Onlardan sonra tarih sahnesine çıkan ***Selçuklular, Moğollar*** ve ***Osmanlılar,*** ne ilginçtirki, bu büyük ülküyü onlardan devr alacak ve özellikle Moğollar; Asyanın bağrında koca bir cihan imparatorluğu kuracaklardır.

Yeni Uygur devletinin başkenti; Tarım veya Turfan havzasında Eski ve Orta Çağlardan beri çok önemli bir ticaret ve kültür merkezi olan ***Koço*** şehri idi. **Böğü Tekin,** komşu Tibet tehlikesini kaldırdıktan sonra (886'lı yıllar) Uygur devleti daha da gelişmiş ve komşu devlet Karahanlılarda olduğu gibi, iki merkezli bir Kağanlık hâline gelmiştir. ***Koço*** kışlık başkent ve ***Beş Balık*** ise yazlık başkent olmuştur[12].

Turfan Uygur devleti ***"İdi Kut Uygur Devleti"*** olarakta anılmaktadır. Nitekim 1928-1930 yılları arasında bugünkü ***Turfan***da yapılan kazılarda bulunan ve Manihaist tapınaklarına ait olan resmi yazılarda ***"İdi Kut Uygur Devleti"*** mührünün basılmış olduğu görülmektedir[13].

Bunun sebebi ise, Turfan bölgesinde çok daha eskiden

11 Arslan, Mahmut, **Step İmparatorluklarında Sosyal Yapı,** İstanbul, 1984, s. 101.
12 Gömeç, S., a.g.e., s. 62, Emet, E., **Türkler; Uygur Türkleri,** II, s. 236.
13 Abdurrahman, A., **Türkler, İdikut Uygur Devleti,** II, s. 241.

beri yaşamakta olan ve daha sonra Uygur boylarına katılan ve yeni devletin zinde bir gücü olan ***Basmıllar***'ın başbuğlarına ***"Kut Sahibi"*** anlamına gelen ***"İdi Kut"*** demeleri ve onu kutsal bir kimse olarak görmeleri idi.

W. Barthold'a göre; bunun harfi harfine anlamı ***"mukaddes saadet"*** yahut ***"azamet"*** idi, Türkçedeki ***"kut"*** kelimesi şimdiki Avrupa ıstılahında ***"Majesteleri"*** veya ***"Haşmetmeâb"*** karşılığında kullanılıyordu[14]. Ne ilginçtirki; bu unvan Uygur Kağanlarınında beğenisini kazanmış ve 948 li yıllardan sonra onlarda hep, ***"İdi Kut"*** unvanı ile anılmışlardır.

Turfan Havzası: Önemli Din ve Kültür Merkezi;

Yeni Uygur devleti, ***Tarım havzası*** bir diğer ifâde ile Turfan ovasının bu geniş bereketli toprakları üstüne kurulmuştu. Turfan ovası; esas itibarı ile ***Tanrı dağlarının*** eteklerinde uçsuz bucaksız yeşil topraklardı. Diğer tarafta Turfanın kuzeyindeki münbit ovalar, onları çok süratli bir şekilde yerleşmeye ve yerleşik hayata geçmeye teşvik ediyordu. Yaylalar at, koyun ve sığır sürüleri için çok güzel bir otlak olduğu gibi, geniş ovalar ise ziraat ve her türlü tarım yapmaya çok elverişli bir arazi idi[15].

Gerçekte ***Turfan*** uzun tarihi seyri içinde her zaman bir Türk bölgesi olmuştur. Önceleri ***Tölös Türk*** boylarının yurdu idi. ***Gök Türkler*** devrinde **Bumin Han,** burasını imparatorluğun sınırları içine almış ve uzun süre Gök-Türk Kağanlığına bağlı, bir bey tarafından idare edilmiştir. Çinliler 751 yılında yapılan ***Talas Savaşından*** sonra buralardan çı-

---

14 Barthold, W., **Dersler**, s. 62.
15 Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, 1988, s. 351.

karılmış ve Ötüken Uygurlarının eline geçmiş ve onların önemli bir eyâlet merkezi olmuştur[16].

Mâmâfih ***Turfan*** yukarda kısaca belirttiğimiz bu özellikleri sebebiyle ***Doğu*** ile ***Batı*** arasında her zaman önemli bir koridor ve eski çağlardan beri ***Orta Asyanın*** ekonomik hayatında önemli bir yeri olan ***İpek Yolu*** kervanları için huzurlu bir karargah olmuştur. Bölge çok daha önceki çağlardan itibaren Türkler için bir yerleşim bölgesi olduğu gibi, ***Batı Göktürk Kağanlığı***'nın hüküm sürdüğü yıllarda buralara, çok sayıda göçebe ***Uygur Boyları*** gelmiş ve bu unsurlar, bölgenin Türkleşme sürecini daha da hızlandırmıştır. Uygur Türk boylarının bu bölgeye çok kalabalık kitleler halinde gelip yerleşmelerinden sonra, diğer Türk unsurları; özellikle Uygurlar soyal ve siyâsi bir üstünlüğe sahip olmuşlar böylece Uygur dili bu bölgenin bir nevi ortak dili hâline geldiği gibi, ayrıca ***Koçu***'da da parlak bir Uygur Medeniyetinin temeli atılmış oluyordu[17].

Turfan Havzası ve daha sonraları Doğu Uygur hâkimiyeti sınırları içinde kalan bu bereketli topraklarda, bir çok önemli şehir ve kasaba bulunuyordu. Bu şehirler daha önceleri bir din ve kültür merkezi olduğu gibi, Uygurlar devrinde de bu özelliklerini devam ettirmişler ve medeni Uygurlar sâyesinde, daha parlak bir hâle gelmişlerdir. Diğer taraftan bu şehirler daha önceleri ***Budizm, Manihaizm ve Hıristiyanlığın*** uğrak yeri olmuşlardı.

Ne varki ***İslâm dinî,*** müslüman fâtihler sâyesinde bu bölgeye sıçradıktan sonra bu eski Uygur şehirleri, yeni İslâm

---

16 Esin, E., İA, XII/II, s. 116.
17 Grousset, R., a.g.e., s. 133, Shimin, G., **Türkler; Budist Uygur Edebiyatı**, II, s. 786.

Dininin kutsal bir yuvası haline gelmişlerdir. Öyleyse biz; asıl bu dinler arası mücâdeleye girmeden önce, yeni ***Uygur Devletinin*** bu önemli din ve kültür merkezlerini görelim. Bunlardan en önemlisi daha sonraları Turfan Uygur devletinin kışlık başkenti olan ***Koço şehri*** idi.

Koço; Eski Bir Din ve Kültür Merkezi;

Gerçekte çok eski bir din ve kültür merkezi olan ***Koço;*** iki büyük kervan yolunun kesiştiği bir yerde kurulmuş son derece önemli bir şehir idi. Eski Türk metinlerinde ***"Koço"*** veya ***"Koçu"*** olarakta zikredilmiştir[18]. Şehrin bir diğer adı ***"Kara Hoço"*** veya ***"Kara Hoca"*** olarak geçmektedir[19]. Burası; ***Ötüken Uygurları*** zamanında da bir din ve ticâret merkezi olarak önemini korumuş ve ***Ötüken Kağanını*** temsil eden bir Uygur Hanı tarafından idâre edilmiştir.

Koço'ya daha sonraları ***"İdikut"*** şehri denilmiş ve Turfan Uygurlarının ***"Yazlık Başkenti"*** olmuştur. **L. Rasonyi**'nin âdeta bir ***"Çöl Pompeisi"*** olarak değer verdiği bu ***"Türk"*** ve ***"İdikut"*** şehrinin 20 m. yükseklikte, 10 km. uzunlukta surlarının içinde kervan saray, ***Manihaist, Hıristiyan ve Budist mabedleri*** ve manastırları bulunuyordu"[20]. İslâm hidayet güneşi buraları yavaş yavaş aydınlattıktan sonra bu mabedlerin yanına bir çok cami ve mescid yapılmıştır.

İslâmın kaynaklarda ***Cinânkes*** olarak zikredilmektedir. Hududu'l-Âlemin verdiği bilgilere göre burası; *"orta büyüklükte bir şehir idi. Çin hududuna çok yakın olup, hükümet merkezidir. Yaz günleri çok sıcak kışları ise çok hoştur"* Tokuz Oğuz Kağanı yaz aylarında burada oturmaktadır[21]. **Kaşgarlı Mahmud** ise *Koço*'yu sadece bir şehir değil, kendi adıyla anılan bir eyâlet olarak zikretmektedir[22].

18 Cağferoğlu, A., **Uygur Sözlüğü**, İstanbul, 1934.
19 Barthold, W., **Dersler**, s. 82, Krş. Esin, E., İA, XII/II, s. 115.
20 Rasonyi, L., a.g.e., s. 109.
21 **Hududu'l-Âlem,** s. 92, Ayrıca bkz. Şeşen, R., a.g.e., s. 195.

Koço şehrine ***"İdikut"*** şehri de denilmektedir. Buna sebebte Uygur devletinin kutsal merkezi ve Uygur Kağanlarının burada oturmaları idi. Şehrin etrafı muazzam bir surla çevrilmişti. Surların yüksekliği 20 m'ye ulaşıyordu. Şehre bu surlardan açılan dört muhkem kapıdan giriliyordu[23]. Büyük Çin gezgini **Wang Yende,** 981'li yıllarda *Koço*'ya gelmiş ve seyâhat notlarında Koço'nun çok canlı bir tasvirini yapmıştır. Ona göre;

"Evler beyaza boyanmıştı. Yaz aylarında, dayanılmaz bir sıcaklığı vardı. O kadarki bir kuş, biraz havalanmaya görsün, sıcaktan düşüyor ve ölüyordu. Buna rağmen sulak bir yerdi. Bunun sebebi ise civardaki bir dağdan çıkan bir çay idi. O, şehrin bütün evlerini dolaştığı gibi tarla ve meyve bahçelerini sulamakta ve su değirmenlerini döndürmekte idi. Bölgede beş çeşit tahıl yetiştiriliyordu. Soylular at eti, sıradan insanlar ise keçi veya kümes hayvanlarının etini yiyorlardı. Samur kürk postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleri ile işlenmiş elbise imal etmektedirler.

Ayrıca burada elliden fazla ***Budist manastırı*** *vardı. Onların hepsinde Tang sülâlesi tarafından konulmuş olan kitabeler ve manastırların içinde Budist kanun kitapları bulunmakta idi. Zanatkarlıkta, altın, gümüş, bakır ve demir işlemede çok yetenekli kimselerdi"*[24].

Koçu Uygurları dindar insanlardı. Onlar müslüman olduktan sonra aynı güzel duygularını cami ve mescid yapmadada göstermişlerdir. Görüldüğü gibi *Koço;* sâdece Uygur

22 Kaşgarî, **M. Divan,** III, s. 165, 180.
23 Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,** s. 358, 352.
24 Shimin, Geng., **Türkler (Budist Uygur Edebiyatı),** III, s. 788, İzgi, Ö., **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi,** s. 55

devletinin kışlık başkenti olarak kalmamış, aynı zamanda medenî Uygurların din kültür ve sanat hayatının aynası, hele hele, İslâm güneşinin bu toprakları aydınlatmasından sonra Uygur müslümanlığının önemli bir kalesi olmuş bir çok cami ve mescid yapılmıştır[25].

Beş Balık; Yeni Uygur Devletinin Yazlık Başkenti;

Turfan Uygur devletinin önemli eyaletlerinden bir diğeri ise ***Beş Balık***tır. İslâmi kaynaklarda ***Pençkes*** olarak zikredilmektedir[26]. Tanrı dağlarının kuzey eteklerinde kurulmuş önemli bir Türk şehri idi. ***Kuzey ticaret yolu*** buradan geçtiği için şehirde bir çok yabancı tüccar kolonileri bulunuyordu[27]. Şehirde bir çok ***Mani*** ve ***Buda*** mabetleri vardı ve bunlardan en eskisi 637 yılında yapılmıştı[28]. Kaşgariye göre burası Uygurların en büyük şehridir. ***Beş Şehir*** demektir. Bundan başka diğer bir şehirde ***"Yeni Balık"***tır[29].

Beş Balık'ın diğer özellikleri bir yana, uçsuz bucaksız otlakları ve at sürüleri ile meşhur bir şehirdir. Nitekim 982 li yıllarda Beş Balık'a gelen ve Uygur Kaganını bu yazlık başkentinde ziyaret eden Çinli gezgin **Wang-Yande,** bu baş döndürücü kalabalık hayvan manzarasını bize şu şekilde açıklamaktadır: *"Bu arazide atlar çok boldur. Kagan, Hatun, Prens ve veliahlar, her birinin ayrı ayrı at sürüleri vardır. O kadarki onlar, atlarının miktarını saymak bir yana, sürülerini sırtlarının rengine göre ayırt ediyorlardı"*[30].

Çok parlak bir merasimle büyük Uygur **Kağanı Arslan**

25 İbn Nedim, **el-Fihrist,** s. 401.
26 **Hududu'l-Âlem,** s. 92, Krş. Gerdezi, s. 279.
27 Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1991, I, s. 96.
28 Ligeti, L., a.g.e., s. 248.
29 Kaşgari, Divan, I, 319, 113.
30 İzgi, Ö., a.g.e., s. 65, Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** s. 204.

Han tarafından kabul edilen **Wang-Yande** ***Beş Balık*** şehrinin güzelliği, şehir halkının refah seviyesi, onların medeni yaşamı hakkında şaşırıp kalmıştır. Ona göre Beş Balık fevkalâde güzel ve binaları genellikle iki katlı idi. Pek çok kuleleri olan bağlık, bahçelik bir yerdi[31]. Wang Yandeye göre;

"Şehir halkı anlayışlı, doğru sözlü ve namuslu insanlardı. Altın, gümüş bakır eşya ve hele hele vazo, çanak ve çömlek yapmakta gayet mâhir insanlardı. Yü taşını (yeşim ve nefritin çeşitleri) işlemeyi fevkalade iyi biliyorlardı. Iyi bir atın fiatı bir top (12.5 m.) ve orta cinsten yemeğe elverişli bir atın fiatı ise yalnız 3 m. ipek idi. Gariptir ama, bu topraklarda fakir insan yoktur. En fakir insanlar bile etle besleniyorlardı"[32].

İslâmiyetin İç-Asya'ya giden yolu, ***Sâmani*** ve ***Kara Hanlılar*** tarafından açıldıktan sonra burası da çok geçmeden müslüman tacir ve dervişlerin bir uğrak yeri olmuş, bu büyük Uygur şehrinde de müslüman cemaatler oluştuğu gibi bir çok cami ve mescid yapılmıştır[33].

Turfan: Eski Din ve Kültürlerin Mozeyik Şehri;

Koçu Uygur Devletinin en önemli din, kültür ve medeniyet merkezlerinden bir diğeri ise ***Turfan*** şehri ve bu isimle anılan ***Turfan havzası*** veya eyâlet merkezidir. ***Turfan;*** (Çince Turpan) bu günkü ***Urumçi***'nin güney doğuunda bir çöküntüde (Turfan çanağı) ve deniz seviyesini 160 m. altında kurulmuş kadim bir şehirdir. ***İpek Yolunun*** kuzey kolunun geçtiği büyük bir vahada kurulan Turfan şehri[34], göçebe Uygur boylarının buralara gelip yerleşmeleri sonucu, kısa zamanda gelişmiş, büyük bir Türk ticâret şehri olmuştur.

31 Barthold, W., **Bişbalık md.,** İA, II, s. 651-653.
32 Ligeti, L., a.g.e., s. 248, İzgi, Ö., a.g.e., s. 66.
33 İbn Nedim, **el-Fihrist,** s. 401.
34 **Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi,** XIII, s. II, 757.

Turfan böyle baş döndürücü bir şekilde gelişmesinden sonra ***Koçu şehri,*** kısmende olsa önemini kaybetmiş ve Turfan, yavaş yavaş onun yerini almış ve Uygur Kağanlarının bir nevi ***Kışlık Başkenti*** olmuştur. Artık bundan sonra Uygur devletinin adı ***"Turfan Uygur Devleti"*** olarak anılmaya başlamıştır[35].

Ne varki ***Kırgız*** felâketinden sonra çok büyük kâfileler hâlinde Tarım havzasına gelen yarı göçebe ***Dokuz Oğuz Uygur*** kabileleri sâyesinde buralarda çok geçmeden süratli bir yerleşim süreci başlamıştır. Böylece bölgenin Türklük dokusu güçlendiği gibi; ***Koçu Beş Balık*** ve ***Turfan*** gibi büyük şehirlerde artık, bir ***Uygur-Türk*** şehri hâline gelmiştir.

Turfan şehri; bu özellikleri sebebiyle İslâmiyetten önce ***Arî, Sâmî ve Hind*** dinleri yani; ***Manihaizm, Budizm, Zerdüştlük*** ve bir dereceye kadar ***Hıristiyanlığın*** sâkin, emniyet ve huzur dolu bir merkezi olmuştur. Bu bakımdan buralarda söz konusu dinlere âid birçok tapınaklar yapılmış, kültür eserleri ortaya konulmuş ve bunlara âit yekûnu ancak onbinlerle ifâde edebileceğimiz belgeler zamanımıza kadar gelmiştir.

Nitekim ***Turfanda*** XX. y.yılın başında yapılan kazı ve araştırmalarda ***Türkçe*** (Uygurca) binlerce yazılı belge bulunmuştur. Bunların büyük bir bölümü, ***Budizm ve Manihaizme*** aid dini eserlerin çevirileri olduğu gibi, çok büyük bir kısmı da şiirler, mektuplar ve ticâri sözleşme belgeleridir. Metinlerin çoğu fırçayla yazılmış el yazmalarıdır. Bazıları ise ağaç kalıplarla hazırlanmış basmalardır[36].

Bu ne büyük ve mutluluk bir olaydırki; ***Turfan***'da XX.

35 Ögel, B., a.g.e., s. 206, İzgi, Ö., a.g.e., s. 206.
36 **Büyük Larousse,** XIII, s. II, 757.

y.yılın başında Batılı bilim adamları tarafından yapılan sürekli olarak kazı ve keşifler sonucu ***Budizm*** ve ***Manihaizmle*** ilgili pek çok Uygurca Türkçe arşiv belgeleri ortaya çıkarılmıştır. Bunların büyük bir kısmı **A. Gürünwedel** ve Türkolog **A. von Le Coq** yönetiminde gerçekleştirilen bilimsel araştırma ve kazılar sırasında ele geçirilmiş ve ***Almanyaya*** taşınmıştır (1902-1914)[37].

Hoten; Büyük Din Kültür ve Ticâret Merkezi;

Turfan Uygurlarının en önemli yerleşim merkezlerinden birisi de ***Hoten*** şehri idi. Gerçekte ***Hoten;*** bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca İç-Asya'nın en önemli din, kültür ve ticâret şehirlerinden biri olmuştur. ***Pamir Altın Dağları*** silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan çölü arasında kurulmuştur. ***İpek Yolu***'nun bir kolunun Hotenden geçmesi burasının ticâri önemini bir kere daha artırmıştır[38].

Gök-Türkler devrinde şehrin Türklük dokusu daha da artmış ve bir ***Türk şehri*** olmuştur. Ünlü Budist rahip ***Hsüan Tsang*** (öl. 664) seyâhat notlarında buradan stayişle bahsetmektedir. O; ***"Hoten halkının temiz, ahlâklı ve zengin olduklarını, ilmi meseleler ve çeşitli sanatlarla uğraştıklarını, musiki raks ve şarkıdan hoşlandıklarını, yün ve deri yanısıra ipek, beyaz Çuha gibi daha değerli kumaştan yapılmış elbiseler giydiklerini bildirmektedir***[39].

37 Arat, R.R., **Türkler;** (Eski Türk Hukuk Vesikaları), II, s. 908, Dört bilimsel gezi ve kazılar sonucu elde edilen ve sayıları 10.000'nin üzerinde olan bu belgelerin ne yazıkki değil Türk tarihçileri, yabancı tarihçiler tarafından dahi yüzde biri bile okunmamış ve bütünüyle bu yabancıların insafına bırakılmıştır. Türklere "Barbar!" gözüyle bakıldığı dönemlere ait olan bu belgeler, bir büyük din, tarih ve kültür mirasının sebeb ne olursa olsun Türk tarihine mal edilememesi, Türk tarihçiliği için yüz kızartıcı bir keyfiyettir. Z.K.
38 Barthold, W., **Hoten,** İA, V/I, s. 566.
39 Taşağılı, A., **Hoten,** TDVİA, XVIII, s. 251.

Şehir; ***Ötüken Uygur*** devletinin yıkılması ve bunun neticesinde Turfan bölgesine gelen Uygurların büyük ölçüde ***Hoten***'e gelmeleri ile tamamen Türkleşmiştir. İslâm coğrafyacılarından **Gerdezi** ***Hoten***'in bu çok erken devirleri için verdiği bilgilerde;

Şehirde çok sayıda putların bulunduğunu, şehre Dokuz Oğuzlar'ın hâkim olduğunu, halkın Şamanizm (zındıklık) benimsediğini, şehirde iki kilisenin yer aldığını, kuzeyinde müslümanlara âit bir mezarın bulunduğunu ve halkın Araplar gibi giyindiklerini, meyve, arpa, darı, susam ve pamuk yetiştirildiğini çok sayıda dut ağacı olduğunu, ipekçilik yapıldığını ve halkın ipekli elbiseler giydiğini" kaydetmiştir[40].

Mâmâfih bu rivayetlerden ***Hoten***'e İslâm dininin çok erken devirlerde girmiş olduğu anlaşılmaktadırki bu çok önemli bir tesbit olmalıdır.

Hududu'l-Alemde Hotenle ilgili olarak bize şu bilgiler verilmektedir; *"Burasının sâkinleri, genellikle ham ipek ticâreti yaparlar Hoten hükümdarının büyük bir maiyyeti vardır. Kendisi* ***Türkler'in*** *ve* ***Tibetlilerin*** *beyi olarak bilinir. Ayrıca bu Hoten beyinin bütün nahiyelerden sorumlu beyleri vardır. Buradan 70.000 muharip çıkar"*[41]. Yine bu kaynaklardan öğrendiğimize göre; ***Hotenin*** bir diğer özelliği de, buradaki iki vadiden ***"yeşim taşı"***nın elde edilmesidir; *"Türkler bu taşın bir cinsine galebe taşı derler. Bundan dolayı Türkler kılınçlarını ve kemerlerini, atların eyerlerini muhârebede galibiyete ulaşmak için bu taşla süslerler"*[42].

Hoten bundan sonraki sayfalarda, üzerinde çok daha ay-

40 Gerdezi, s. 270, 271.
41 **Hududu'l-Âlem,** s. 85.
42 Şeşen, R., a.g.e., s. 198.

rıntılı bir şekilde durulacağı gibi Kara Hanlı Hakanlarının büyük bir sabır ve inatla sürdürdükleri İslâmlaştırma kampanyası sonucu bir İslâm şehri hâline gelecektir.

Hamî veya Kamul Şehri;

Hami, Turfan Uygurlarının doğusunda en önemli bir sınır şehridir. Çince kaynaklarda ***Kamul*** olarak zikredilen bu şehir, Turfanın 300 km. kuzey doğusunda bulunuyordu. ***Hami*** şehrinin M. 608'li yıllarda mahalli hükümdarı Türkçe ***"Tardu Şad"*** unvanını taşıyordu[43]. Çinli gezgin **Wang Yande,** Uygur Kağanına yaptığı uzun seyâhati sırasında bu şehirden geçmiş ve gördüklerini şöyle anlatmıştır:

"Hami şehrinde yumuşak bitkiler üzerinde yaşayan (ve fakat Çin'deki gibi insanlar tarafından yetiştirilmeyen) *yabanî ipek böcekleri vardı. Ipek kazalarını bunlardan topluyor ve çok güzel ipekli kumaş imal ediyorlardı. Burada koyunların kuyrukları çok büyük, etleri ise çok lezzetli idi. Bundan başka, çok iyi cins değirmen taşları* (veya bileğ taşı) *ve bu taşlardan elde edilen çelik cevherleri bu şehrin saymaya değer önemli şeylerindendi"*[44]:

Bunlar bizim Turfan Uygur devletinin bir örnek olarak zikredebileceğimiz önemli şehirleridir. **Kaşgari** bunlara ***Sülmî, Canbalık*** ve ***Yengi Balık*** şehirlerinide ilâve etmekte ve bu şehirlerin **Zü'l-Karneyn** (Büyük İskeder) tarafından kurulduğunu söylemektedir[45]. Yine bizim bu cümleden olmak üzere ***Haket*** şehrini de zikretmemiz gerekmektedir. ***Haket Gerdezi***'den öğrendiğimize göre;

"Koçuya komşu bir şehirdir. Bu vilâyet Koçudan daha bolluktur. Yirmi iki köyü vardır. Hükümdar'ın kapısında her gün 300 veya 4.000

43 Esin, E., a.g.e., s. 226.
44 İzgi, Ö., a.g.e., s. 52, Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** s. 212.
45 Kaşgarî, **Divan,** I, 101, 103, 113.

Mani dini mensubu toplanır ve Mani kitaplarını yüksek sesle okur"[46].

Böğü Tekin ve Turfan Uygurlarının Yükselmesi;

Her ne kadar ***Turfan Uygur*** devleti, **Megli Tekin** tarafından kuruluşsa da o, devleti pek fazla toparlayamadan ölmüştür. Buna sebebte başta ***Tibetliler*** olmak üzere, göçebe Türk boyları ve bazı Uygur kabilelerinin yarattıkları kargaşalıkların bir türlü önlenememiş olması idi. İşte bu şartlar altında devletin başına **Böğü Tekin**'in geçtiğini görüyoruz (866)[47].

Böğü Tekin Uygur tahtına oturduktan sonra, yeni Uygur devletine bir çeki düzen vermiş ve onu çağdaş, güçlü bir devlet hâline getirmiştir. O bu cümleden olmak üzere; yeni devlete itaat etmemekte direnen ***Koço*** ve ***Beş Balık*** Uygurlarını dize getirmiş, ***Basmıllar***'ın güvenini sağlamıştır. O, daha sonra bir kangıren haline gelen ve tam yirmi senedir bu bölgedeki Uygurlar için her zaman kanlı bir tehlike olan ***Tibetlilerin*** üzerine yürümüş ve onların bir kere daha ayağa kalkmamak üzere belini kırmıştır[48].

Bu güçlü ***Uygur Kağanı,*** hele hele ***Tibet*** tehlikesini bu şekilde ortadan kaldırdıktan sonra komşu müslüman ***Kara Hanlılarda*** olduğu gibi iki başkentli bir devlet kurmuştur. Bundan böyle Turfan Uygur devletinin kışlık başkenti ***"Koço"***, yazlık başkenti ise ***"Beş Balık"*** olacaktı[49].

Asıl bundan sonradırki **Böğü Tekin,** yeni fetih hareketlerine başlamış ve ***Turfan Uygur*** devletini çağdaş, güçlü bir devlet hâline getirmiştir. O önce Turfan'a yönelmiş ve bu bereketli ***Tarım Havzasını*** Uygur devletinin kopmaz bir parçası hâline getirmiştir. Diğer taraftan kudretli ***Uygur Kağanı; Kan-su***daki Çin askerî kuvvetlerinin, Çin imparatoruna isyan etmesini iyi bir fırsat olarak görmüş ve Uygurların doğudaki sınırlarını ***Tanrı dağlarının*** doğu ucunda ve büyük ticâret yollarının kavşağında bulunan ***Hami*** (Kamul) şehrine kadar genişletmiştir.

Yine bu kudretli ***Uygur Kağanı*** zamanında Turfan Uygur devletinin Batı yönündeki toprakları ***Tanrı dağları*** ve ***Urumçi***'ye kadar yayılmıştır[50].

Turfan Uygurları Yol Ayırımında;

Mâmâfih yeni Uygur devletinin batıya doğru sınırlarını genişletmesinin konumuz açısından çok büyük bir önemi vardır. Zira onların ***"Batıya"*** yönelmeleri; müslüman ***Samânî Emirleri*** ve yine müslüman ***Kara Hanlı*** gazilerine komşu olmaları, daha açık bir ifade ile, bir manada İslâma yakın olmaları ve Allah'ın hidâyetine yönelmeleri idi. Zâten gerek ***Sâmânî*** ve gerekse ***Kara Hanlı Hakanları*** İslâm Dinini bütün Orta-Asya ve Türk boyları arasında yayılması için yeni bir cihad ruhu ile geliyorlardı.

Bundan daha da önemlisi ***Turfan Uygurları*** **Böğü Tekin**'in ölümünden sonra devlet gücünü temsil edecek güçlü ***"Kağanlar"*** bulmakta çok zorluk çekmişlerdir. Bu zayıf iradeli, güçsüz ***Uygur Kağanları*** döneminde (yaklaşık bir asır 966 yılına kadar) Uygurlar; **İ. Kafesoğlununda** dediği gibi: ***"hiç bir zaman siyâsî hakimiyetlerini genişletme düşüncesinde***

46 Gerdezi, s. 268.
47 Hamilton, J.R., **Toquz-Oğuz et On Uygur,** JA. Paris, 1962, s. 142, Özken, İ., **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi,** Ankara, 1987.
48 Gömeç, S., a.g.e., s. 62, Krş. Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,** s. 361-362.
49 Abdurrahman, V., **Türkler;** (Koçu (İdikut) Uygur Devleti), II, s. 241.

50 Gomeç, S., a.g.e., s. 62, Hamilton, J.R., a.g.e., s. 142.

olmamış, büyük siyasi çatışmalara girmemiş, başta Çinliler olmak üzere sâdece, komşuları ile dostluk ve ticarî münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir"[51].

Bu olumsuz gelişmelerin tabiî bir neticesi olarak ***Uygur Kağanları,*** gerek müslüm ***Samanî Emirleri,*** gerekse kahraman ***Kara Hanlı*** gâzileri karşısında hiç bir zaman siyâsî bir varlık gösterememiş ve bundan da öte ***Kara Hanlılara*** bağlı ***"Vassal"*** bir devlet hâline gelmişlerdir.

Böylece, ***İslâm dininin;*** çok geçmeden yeni Uygur devleti ve konar göçer ***Dokuz Oğuz*** boylarına giden yolu açılmış ve bu geniş toprakları İslâm hidâyet güneşi aydınlatmaya başlamıştır. Artık onlar da diğer Türk boyları gibi, belli bir zaman süreci içinde mutlaka müslüman olacaklardı. İşte asıl bundan sonraki sayfalarda bu yeni hayırlı gelişmeler üzerinde durulacak, İslâm dinin Uygurlarla yaptığı yeni mücâdelenin asıl boyutları, bu büyük olay ve Uygurların topyekün müslüman olmaları hakkında çok geniş bilgiler verilecektir.

Ne varki ***Turfan Uygurlarının;*** İslâm hidâyetine giden yolda diğer Türk boylarının aksine onların karşısına sırasıyla ***Manihaizm*** ve ***Budizm*** gibi iki büyük din çıkmıştır. Diğer bir ifâde ile Uygurların karşısına önce peygamberliğe özenen, karanlıklar içinde nuru arayan **Mani,** daha sonra yanlış bir yolda gerçek hakikate ulaşmak için çırpınıp duran **Buda** çıkmıştır.

Ne varki bunların ikisi de Uygur Türküne beklediği iman gürlüğünü verememiş, bundan da öte onların manevi dünyalarını karartmıştır. Bu defa onların karşısına; ***Risâleti bütün insanlığa, bütün zamanlar için geçerli olmak üzere en son ve en büyük Peygamber olarak gönderilen Hz. Muhammed*** (s.a.s.) ***çıkmış ve onlara aydınlığa giden yolda, İslâm'ın nurunu, bir iman şerbeti hâlinde sunmuştur.***

---

51 Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 115.

Evet, ***İslâm dini*** daha sonraki devirlerde ***Manihaizm*** ve ***Budizmi*** bu topraklardan sürüp çıkarmış ve ***İslâmiyet*** Uygurlar arasında, bir yaşayış tarzı hâline geldiği gibi, İslâm dini de bu topraklar üstünde bir büyük kültür ve medeniyet hâline gelmiştir. Öyle ise biz şimdi İslâm hidayetine giden o ilâhi yolda, önce ***Turfan Uygurları*** arasında ***Manihaizmi,*** sonrada ***Budizmi*** görelim.

II.
İSLÂM HİDAYETİNE GİDEN YOLDA UYGURLAR ARASINDA MANİHAİZM ve BUDİZM

İslâma Giden Yolda Manihaizm;

Gerçekte Âri bir din olan ***Manihaizm,*** İran'da çıkmış, çok erken devirlerde (III. asır) Aşağı Türkistan'a gelmiş, ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Türk şehirlerinde çok önemli koloniler oluşturmuştur. Semerkant'ta Manihaizmin çok etkin bir azınlık ve doğuştan tüccar bir kavim olan ***Soğdlar*** tarafından kabul edilmesi onun, İç-Asya ve Çin'e kadar yayılan geniş Türk dünyası ve Çin'de tanınması için çok büyük bir fırsat olmuştur.

Zira ***İpek Yolu*** ticaretini büyük ölçüde ellerinde tutan ***Soğdlu tüccarlar;*** bu ilk devirlerde İpek Yolu güzergâhında ve Çin'e kadar olan, üstelik nüfusu çoğunlukla Türklerden oluşan bütün şehirlerde ***Manihaizmin*** yayılmasında önemli derecede etkili olmuşlar ve buralarda güçlü ***Mani kolonileri*** kurmuşlardır. Yine bu Soğdlu tüccarlar sâyesinde Manihaizm ileri haraketine devam etmiş ve Çin'de ***Taoizm***'e rağmen güçlü bir din olmuş ve buradan, ***Ötüken Uygur*** devletine sıçramış ve böylece ilk defa bir devlet dini olma fırsatını yakalamıştır.

İslâm dininin VII. y.yılın hemen ortalarında (642) Ceyhun kapılarında görünmesi ve ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi Aşağı Türkistan şehirlerinde hem de çok güçlü bir şekilde yerleşmesi[52] diğer dinler için olduğu kadar ***Ma-***

52 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asya'da İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,** s. 101.

nihaizm içinde bir felaket olmuştur. Buralardan ister istemez elini eteğini çeken Manihaizm bütün ağırlığı ile İç Asyaya yönelmiş ***Koço, Beş Balık, Turfan*** gibi Tarım havzasının büyük şehirleri, daha Turfan Uygur Devleti kurulmadan hemde asırlarca önce bu kokuşmuş din ve onun temsilcilerinin en kuytu bir sığınma ve bir barınma merkezi olmuştur.

Bu bakımdan yeni bir gönül coşkusu ile Maniye tutunan ve onun çok sadık bir müridi olan yerli Uygurlar bu şehirlerde bir çok mabedler yapmışlar ve bundan da öte bu mabedlerin yapımında varını yoğunu sarfetmede âdeta birbirleri ile yarışır bir hale gelmişlerdir.

Nitekim Orhundaki Uygur Kağanı diğer bir ifade ile ***"Ay Tengride Uluğ Bulmış Alp Uluğ Kutlu Bilge Kağan"*** 803 yılında, ***Koço***'ya gelmiş ve Mani dininin büyük vaizi **Mezaktan,** Orhundaki Kağan sarayı ve civarında Mani dinini yaymak için üç tane rahip göndermesini taleb etmiştir[53].

Her ne kadar ***Manihaizm,*** Turfan bölgesine çok önceki devirlerde girmişse de Orhondaki büyük Uygur devletinin yıkılması ve buraya göç eden, özellikle Manihaist Uygur aristokratları sâyesinde daha da güçlenmiş[54] ve belli bir süre **Mengli Kağan** ve **Böğü Tekin** devirlerinde bir ***"Kağanlar dini"*** olmaya devam etmiştir. Nitekim **S.G. Klyaştorny** şöyle demektedir: ***"Koço Uygur devletine Kağan, üst düzey bürokratlar ve onların yakın çevresindekiler Manihaist idiler. Koço Kağanlarının sarayı önünde hergün 300-400 kadar Manihaist toplanarak mani dinine ait öğretileri yüksek sesle okuyorlardı"***[55].

53 Po-ch'van, Ch'ian, **Uygurların Batıya Göçü ve An-Hisi Uygur Kağanlığı,** Xin:ang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1984, sy. 2, s. III, Abdurrahman, V., Türkler, **Koçu İdikut Uygur Devleti,** II, s. 238.

54 Ligeti, L., a.g.e., s. 252.

55 Klyaştorn, S. G., **Batı Bölgesindeki Türk Haklarının Tarihinden Parça,** Xinjang Tezkereciliği, 1996, s. 3, s. 21.

Manihaizm: Yeni Kırallar Dini;

Ötüken Uygurları büyük göç kafileleri hâlinde Turfan havzasına geldikleri ve kendi hemcinsleri ile birleştikleri sırada, Uygur aristokratları da Manihaizmi beraberlerinde getirmişlerdir. Öyle tahmin ediyoruzki bu göç eden Aristokrat Uygur beyleri ve hanlarının yanına, **Kırgızlardan** (Şamanist) yüz bulamıyan ve sayıları bir hayli kabarık olan Mani rühanileri de onlara katılmış ve Turfan Uygur şehirlerine gelmişlerdir.

Böylece ***Beş Balık, Koço*** ve ***Turfan*** şehirlerinde, hemde çok yoğun bir şekilde yeni bir ***Manihaizm*** kampanyası da başlamış oluyordu. Belkide Uygur Türklerinin maruz kaldığı bu baş döndürücü hayırsız gelişmeler sebebiyle olsa gerek, bir kısım yazarlar daha da ileri gitmekte ***Orhon Uygur*** devletinin yerini ***Turfan Uygur*** devleti ve ***Kara Balgasun***'un yerini ise koyu bir mani merkezi olması sebebiyle ***Beş Balık***'ın aldığını kaydetmişlerdir[56].

Manihaizm'in Turfan Uygur devletinde bir ***"Kağanlar Dini"*** olması, daha sonraki Kağanlar döneminde de devam etmiş ve son parlak devirlerini yaşamıştır. Manihaizmin Turfan vahasındaki bu güçlü devirlerinde Uygur Kağanları, kendilerini ***Aşağı Türkistan*** hatta, bir dereceye kadar ***Çin, Tibetteki*** Mani mensuplarının dini haklarının korumakla yükümlü sayıyorlardı. Bu uygulamanın yazılı literatüre geçmiş ilginç örnekleri bulunmaktadır. Bunun en güzel örneği de bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, ***Uygur Kağanının; Semerkant'taki Manihaistlere yapılan dini baskıyı önlemek için Samânî emirine çok sert bir protesto mektubu göndermesi ve bu baskılara son verilmediği takdirde kendi ülkesindeki müslümanların hepsini kılınçtan geçirmek üzere yemin etmesidir***[57].

56 Kamalov, A. **Türkler**; Uygur İmparatorluğu (744-840), II, s. 231.

Uygur Kağanları, ***Manihaizmin*** Çinde bile yayılma ve tutunmasında büyük ölçüde etkili olmuşlardır. Nitekim Tang hânedanının yıkılışı sırasında, Tang huang askeri bölgesini işgal eden Çinli komutan; ***"Beyaz elbise giyen Gök oğlu"*** ünvanını almıştı. Zira Manihaist rahipleri de beyaz elbiseler giyiyorlardı[58]. Bu Çinli komutan daha sonra Uygur Kağanına bir hüsn-ü niyet gösterisi olmak üzere Çinli seyyah **Wang-Yande**'yi elçi olarak göndermiştir.

Mâmâfih bütün bunlara rağmen ***Manihaizmin,*** bu ilk devirler yani ***Böğü Tekin***'den sonra bir ***"Kağanlar Dini"*** olarak Uygurlar arasındaki o heybetli ihtişam devri pek fazla uzun sürmemiştir. *Bilindiği gibi; "Mani dini Orta Asya Uygur devletlerinin siyasi desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyâsî güçleri azaldıkça Mani dini de Orta-Asyadaki etkisini hayliyle kaybetmiştir"*[59].

Daha sonraki yıllarda ve zayıf irâdeli Uygur Kağanları döneminde artık ***Manihaizm***'in eski güç ve kudreti tamamıyla gitmiş ve onun yerini ***Budizm*** almıştır. Artık Uygur şehirlerinde bezgin görünüşlü, çoğu halde sıkı perhizleri dolaysıyla kımıldayamaz bir hâle gelen, solgun yüzlü, sarı benizli, ağzı soğan kokan bu bitkin ***Mani rahiplerinin*** yerini şimdi yarı militan ve kırmızı pelerinli ***Budist rahipleri*** alacak ve **Budizm** nerede ise bir devlet dini hâline gelecekti.

57 İbn Nedim, **el-Fihrist,** s. 401.
58 Çandarlıoğlu, G., **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri,** İstanbul, 1967, s. 97.
59 Günay, Ü. ve Güngör, H., a.g.e., s. 138.

Budizmin Doğuşu ve İç Asya;

Gerçekte ***Budizmde*** tıpkı Manihaizm gibi kökü ***"Semâvi"*** olmayan ve bir ***"Vahy kültürü"*** ve buna bağlı bir ilâhî ***"Kitabı"*** bulunmayan, bundan da öte çoğu halde zırvalarla dolu, yarı mistik bir görüşler manzumesidir. Milâttan önce 560-480 (VI. asır) yıllarında Hindistanın kuzey doğusunda, şimdiki ***Nepal*** topraklarında ortaya çıkmış ve kurucusundan dolayı ona ***"Buda dini"*** veya ***"Budizm"*** denilmiştir.

Onun asıl adı **Siddharda** idi. Varlıklı bir âile bir eyâlet beğinin oğludur. Daha sonra ona sözde ***"hikmeti"*** elde ettiği için ***"Buda"*** lâkabı verilmiş ve isminin dışında, bu lakabla meşhur olmuştur. O, henüz otuz yaşlarına ayak bastığı sıralarda, dünya hayatından yüz çevirmiş ve çok sıkı bir riyazata başlamıştır. O eşyanın hakikatını anlamak ve sonsuz bir huzura ulaşmak istiyordu. Bu bir ıstılah olarak ***"Nirvana"*** kelimesi ile ifâde edilmiştir.

Budizmde anladığımız manada bir ***"Tanrı"*** mefhumu yoktur. Buna lüzum da hissetmemişlerdir. Onlara göre hidâyet ve kurtuluş; ***"Dünya ve ızdıraplardan kurtulmak ve "Nirvana"ya ulaşmaktır. Nırvana ise; "ebedi, zevalsiz, hareketsiz bir sığınma mercii, selamet yeri en doğru en yüksek bir hakikattir".*** Bu pek tabiî olarak ütopik, hayâli bir olgu idi. İşte, asıl bu istihalelerden sonra bizim adını bildiğimiz **Siddharda;** ***"Bodhi"*** yani, *"hikmete ulaşan kimse"* olmuştu.

Daha sonraları ***Buda*** olarak anılan ve dinler tarihine geçen bu kişi, ömrünü bu yöndeki düşüncelerini vaaz etmekle geçirmiş ve hiç bir yazılı belge bırakmamıştır. Onun yaptığı bu vazlar daha sonra müridleri tarafından kaleme alınmış ve bugünkü ***"Budist öğretilerinin"*** esaslarını oluşturmuşturki onun bu beyanlarına ***"Nom"*** adı verilmiştir.

Budizm bu manada bir din olmaktan öte yarı mistik felsefi bir görüşler mazumesidir[60].

Budizmde; Mani dininde de gördüğümüz gibi kendi kabuğunu çatlatmak ve yeni yeni ülke ve kavimlere ulaşmak için bu ilk hamlede Orta-Asya, Türk dünyası ve Çin'e yönelmiştir. Onun bu şekilde ve bu ana istikamette ilerleme ve gelişmesinde tarihi ***"Hind Baharat Yolu"*** ile ***"İpek Yolu"*** birinci derecede müessir bir rol oynamıştır.

Evet ***Budizm*** bu çok erken devirlerde; Hind Baharat ve İpek Yolu'nun kavşağında olan ***Buhara***'ya gelmiş ve burada kendisine çok sağlam bir zemin bulmuştur. Buhara ise; bu özel durumu sebebiyle bütün Eski ve Orta Çağlar boyunca değil ***Budizm,*** bütün ***Ârî*** ve ***Sâmî*** dinlerin bir üssü, çok ileri bir karakol ve bütün Orta-Asyanın dini bir merkezi olmuştur. Hele hele ***Buhara,*** Budizm için bir altın şehir idi[61]. Zira Budanın muhteşem heykelleri, Hayır! Putları, işte burada yapılıyor ve büyük dini merasimlerle İç-Asya'ya uğurlanıyordu[62].

İslâma Giden Yolda Uygurlar Arasında Budizm;

Budizm, Buharada çok güçlü bir varlık hâline geldikten sonra çok zinde bir güçle İç-Asya ve Türk yurtlarına doğru yeni bir yolculuğa çıkmış ve çok erken devirlerde (M. III. asır) ***Tarım havzası*** ve daha sonraki devirlerde de Turfan Uygurlarının kışlık başkenti olacak olan ***Koço***'ya ulaşmıştır[63]. Bu bakımdan **L. Rasonyi**'nin de işâret ettiği gibi, Turfan Uygur devleti henüz kurulmadan çok daha önce bu coğrafyada çok

60 Geniş bilgi için bkz. Sarıkçıoğlu, E., **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,** Isparta, 2000, s. 180.
61 Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler,** s. 92.
62 en-Narşahî, **Tarih-U Buhara,** s. 78.
63 Abdurrahman, V., **Türkler, Koçu İdikut, Uygur Devleti,** II, s. 240.

sayıda Buda dinine bağlı Türk kabileleri yaşamakta idi. Dolaysıyla ***Kara şehir, Koço, Kaşgar, Yarkend*** ve ***Hoten*** bölgeleri Budizm ve Gandahara medeniyetinin parlak bir merkezi olmuşlardır[64].

Bu cümleden olmak üzere yine *Koçu*'daki bu Buda mabedleri yanısıra, aktif hizmet veren pek çok ***"Buda mağarası"*** tanzim edilmiştir. Öyle ki bu mabed ve mağaralarda XX. y.yılda yapılan kazılarda binlerce yazılı belge ele geçirilmiştirki bu, ***Budizmin*** Türk yurtlarında göterdiği başarı hakkında baş döndürücü bir keyfiyettir[65].

Turfan Uygur devleti kurulduktan sonra ***Manihaizm,*** yukarda da ifâde edildiği gibi bir "Kağanlar Dini" olmaktan çıkmış ve yerini ***Budizme*** bırakmıştır. Peki bu niçin böyle olmuştur? Bu sorunun cevabını aramak bu kitabın konusu değildir. Bunun başlıca sebebi öyle tahmin ediyoruzki;

Ötüken Manihaist Uygur geleneğinin Turfanda yüz bulmaması, özellikle Böğü Tekin'den sonra Turfan Uygur Kağanlarının Manihaizm yerine Budizmi tercih etmeleri, kırmızı pelerinli Buda rahipleri yanısıra Soğdlu tüccarların Turfan Uygurları arasında faaliyetlerini artırmaları ve ticareti çok seven yerli Uygurların onların bu faaliyetlerine göz yummalarıdır.

Ne varki 880'li yıllara geldiğimizde artık ***Budizm;*** Koçu Uygur devletinin birinci derecede resmî dini durumuna geldiği görülmektedi[66]. Uygur Kağanı ve Uygurlar, yeni dinin verdiği heyecanla artık *Buda*'nın özel dünyası yani ***"Nirvana"***ya uçmaya hazırlanıyorlardı. Büyük İslâm coğrafyacısı

64 Rasonyi, L., **Tarihte Türklük,** s. 106, Krş. Carter, T.E., **Çinde Matbaacılığın Keşfi ve Onun Batıya Yayılması,** (Çince Tercüme), Pekin, 1957, s. 104.
65 Shimin, Geng, **Türkler, (Budist Uygur Edebiyatı),** III, s. 788.
66 Abdurrahman, V., a.g.e., II, s. 246, Krş. Ögel, B. **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** s. 211.

Gerdezi bu (İslâmi) devirlerde Koçu'nun dini durumunu şu şekilde anlatmaktadır;

"Koçu Çin hududunda büyük bir şehirdir. Burası Dokuz Oğuzlarındır. Bu şehirde 16 Bahar (Buda mabedi) vardır. Bunların dini Şemeniyye (yani Budizm) dir. Bu şehirde biri şehrin içinde biri şehrin dışında olmak üzere hıristiyanlara ait bir kilse bulunmaktadır"[67].

Çinli Seyyah Wang-Yande'nin İlginç Müşâhedeleri;

Mâmâfih, ***Budizmin*** bir kaç kuşak sonra Turfan Uygurları arasında ne kadar güçlü bir din hâline geldiğini çok koyu bir budist olan Çinli seyyah **Wang Yande**'nin gezi notları, bütün ayrıntıları ile ortaya koymaktadır. Zira ***"Gök oğlunun"*** emri ile 981'li yıllarda ***Turfan***'a gelen ve değerli Uygur Kağanı **Arslan Han** tarafından ***Beş Balık***'ta çok büyük bir coşku ve parlak bir merasimle karşılanan **Wang Yande**'nin gezi notlarından öğrendiğimize göre;

"Uygur Kağanı, Çin elçisinin gelişini haber alınca kabul merasimi ve gününü tesbit etmek üzere hemen baş danışmanını görevlendirmiştir. Kabul günü geldiğinde Kağanın oğulları, kızları seçkin devlet adamları merasim alanında atları üstünde çoktan yerlerini almışlardı. Coşku dolu bir müzik eşliğinde yapılan muhteşem bir merasimden sonra Çin'li elçi, Kağan tarafından kabul edildi ve kabul merasimi gece geç vakitlere kadar süren eşsiz bir yemek ziyafeti ile sona erdi.

Çin'li elçi daha sonra şehirdeki 637'li yıllarda, iki buçuk asır önce yapılmış eski bir Budist mabedini ziyaret etti. Şehirde bir Mani tapınağına karşılık 50 Budist manastırı vardı. Manastırlarda yığınlarla Budist öğretilerini anlatan kitaplar

67 Gerdezi, s. 269.

vardı. Ona göre Turfan Uygurları gayretli Budistler idiler. İlk bahar aylarında, cemaatler halinde toplanarak civardaki manastırlara akın ediyorlardı. Uygur aristokratları, hatta sıradan insanlar bile hayırseverlik ve dindarlığın gereklerini yerine getirmede bir vecibe olarak, Budist tapınakları, buda heykelleri ve freskler yapmak için birbirleri ile adeta yarış içinde olmuşlardı"[68].

Çinli Seyyah Wang Yande ve İslâm Gerçeği;

Çinli Seyyah Wang Yande'den yaptığımız bu alıntılar ***Budizmin*** Turfan Uygurları arasında nasıl yayıldığı ve birinci sınıf bir devlet dini hâline geldiğini bütün ayrıntıları ile ortaya koymaktadır. Fakat bizim burada asıl önemle üzerinde durmak istediğimiz ve şimdiye kadar ne ilginçtirki, hiç bir siyâsî Uygur tarihçisinin üzerinde durmadığı, hatta mevzubahis bile etmediği bir konu daha vardır.

O da; Çin İmparatoru tarafından, Uygur Yurtlarına çok özel bir misyonla gönderilen ve buralarda tam beş sene, enine-boyuna bir çok seyâhetlerde bulunan **Wang-Yande**'nin, Turfan Uygur yurtlarındaki *"İslâm Gerçeği"*ne karşı inadına sessiz kalması, *"İslâm"*, *"Arap"* vb. benzer kelimeleri ağzına bile almamış olmaıdır.

Hadd-i zâtında koyu bir ***Budist*** olan **Wang-Yande** bir rapor niteliğinde yazmış olduğu seyahat notlarında ne ilginçtirki; Orta-Asya ve Turfan Uygurları arasındaki ***İslâmî gelişmeler,*** bundan da öte ***Kara Hanlılar*** ve onlarla gelen ve ***Budizmi*** Uygur yurtlarından silip süpüren tarihî, büyük felâketten hiç bir şekilde bahsetmemiştir. Doğrusu bu; bizim

68 Ligeti, L., a.g.e., s. 247-248, İzgi. Ö., **Çin Elçisi Wang Yen-tenin Uygur Seyahatnamesi,** s. 67 vd. Smihin, G., **Türkler; Budist Uygur Edebiyatı**, III, s. 788, Ögel, B. **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1991, s. 117.

makul bir sebeb bulma ve izah etmede zorlandığımız, şaşılacak bir keyfiyettir.

Bilindiği gibi, **Wang-Yande,** 981 yılında ***Turfan***'a gelmiş ve ***Doğu Türkistan Uygur*** yurtlarında 985'e kadar yani tam beş sene burada kalmıştır. ***Çinli Seyyah*** bu uzun süre zarfında Uygur Kağanlarının özel misafiri olmuş, Uygur aristokratları ile tanışmış, onlarla düşüp kalkmış, devlet idâresine karışmış onlara akıl vermiştir. O bu uzun süre zarfında; Uygur halkını çok yakından tanıma imkanı bulmuş, onların sosyal yaşantı ve dinî hayatlarını görmüş, örf, âdet ve ananelerini tanımış, onların taşıdığı büyüksek ruh ve köklü asâlet karşısında âdetâ şaşırıp kalmıştır.

Yine o bu beş sene zarfında başta ***Koço ve Beş-Balık*** olmak üzere diğer Uygur şehirlerini gezmiş, buralardaki Uygur ileri gelenleri ile tanışmış, bu şehirlerdeki dini hayat, özellikle ***Budizmin*** nasıl parlak bir din olduğunu görmüş ve bundan büyük bir mutluluk duymuştur.

Çinli Seyyah ***Wang-Yande,*** daha sonra Uygur yurtlarında geçirmiş olduğu bu beş senelik uzun dönemi hakkında Uygur siyasî tarihçilerinin yakından tanıdığı malum ***"pekte kısa olmayan"*** seyahatnamesini yazmış ve böylece o, Turfan Uygur tarihinin en önemli yazılı siyâsî belgelerinden biri olmuştur.

Ne varki bir eli yağda ve bir eli balda olan **Wang-Yande**'nin; Uygur yurtlarında kaldığı uzun süre, ***Uygur Kağanları*** ile ilişkileri, Uygur halkı ve Uygur şehirlerinde geçirdiği süre göz önüne alındığı ve hele, hele diğer seyahatnamelerle karşılaştırıldığında onun bu seyahatnamesini tatmin edici bulmamız mümkün değildir. O, âdetâ, âdet yerini bulsun diye yazılmış bir rapordur. Ayrıca Uygur makamlarının bu kişiyi, tam beş sene kendi ülkelerinde misafir etmeleri de izahı zor bir keyfiyettir.

Wang Yande ve Türkistandaki İslâmî Gelişmeler;

Diğer taraftan İslâm dini, onun bu ziyaretinden tam üç buçuk asır önce *Aşağı Türkistan*'a girmiş, ***Baykent, Buhara*** ve ***Semerkant*** gibi, *Koçu*'ya pekte uzak olmayan bu Türk şehirleri, İslâm Kültür ve Medeniyetinin göz kamaştırıcı birer merkezi haline gelmişlerdir. Bu devirlerde buralarda pek çok medreseler açılmış hatta ***Buhara,*** İslâm ulular tarafından "***İlmin Ka'besi***" olarak zikredilmiştir[69].

Buhara ve ***Semerkant*** gibi büyük şehirlerde, daha ilk devirlerden itibâren kurulan bu medreselerden sayısız ilim ve din adamı, *tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tevhid Islâm felsefesi* gibi aklî ve naklî ilimlerde sayısız otoriteler yetişmiş ve bu sahalarda sayısız temel eserler yazılmıştır. Hadis ilminin temel kitabı ***"Sahih-i Buhari"*** başta olmak üzere diğer ***"Sünen"***'ler ve bu muhtevada daha pek çok büyük eserlerin hepsi **Wang-Yande**'nin söz konusu Turfan ziyaretinden bir iki asır önce bu topraklarda yazılmıştır.

Yine İslâm ilâhiyatını sistemleştiren koca Türk, **İmam-ı Mâtürîdî** (öl. 944) ve Aristo felsefesinin ***"Muallim-i Sânisi"*** olan büyük Türk düşünürü **Fârâbi,** (öl. 950) gibi daha bir çok Türk İslâm alimleri **Wang-Yande**'nin bu ziyaretinden nerede ise yarım asır önce yaşamışlardır. **Kaşgarlı Mahmud** ve **Yusuf Has Hâcib,** ve onların bir ilim, irfan, hazinesi niteliğindeki eserleri bu irfan çevrelerinin ürünleridir. Bizim yine bu muhtevada zikredebileceğimiz daha bir çok büyük ilim ve devlet adamları vardır[70].

İbn Sina bilindiği gibi ***Sâmânî Emirlerinin*** âdetâ bir

69 es-Seâlibi, **Yetîmetü'd-Dehr,** Kahire, 1956, IV, s. 101.
70 Bu konuların çok geniş bir değerlendirmesi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asya Türklüğünün İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,** s. 56.

nâdide eserler kütüphanesi haline gelen ve onbinlerce cildlik eşsiz kitapları barındıran özel saray kütüphanesinde yetişmiş ve ***Orta-Çağların*** en büyük hekim ve Filesofu olmuştur. O kadarki onun bu kütüphanelerden yararlanarak yazdığı ***"el-Kanun fit-Tıb"*** adındaki abidevî eseri bütün Orta-Çağlar boyunca Avrupa üniversitelerinde tıp dalında temel ders kitabı olarak okutulmuştur[71].

Diğer taraftan yine **Wang-Yande**'nin ziyaretinden belki ber asır önce ***İslâm dini,*** Turfan Uygur Ülkelerine sıçramış ***Koçu, Beş Balık*** ve ***Turfan*** gibi daha bir çok şehir ve kasabalarda çok güçlü İslâm cemaatları oluşmuş, bir çok cami ve mescidler yapılmıştır. Bu durum, ***Uygur Kağanının,*** Sâmâni Emirine yazdığı ve yukarda metin ve çevirisini verdiğimiz ve âdetâ bir ültimatum niteliğindeki mektubundan da anlaşılmaktadır.

Uygurlar arasındaki İslâmi gelişmeler bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Zira meşhur Karahanlı hükümdarlarından **Abü'l-Kerim Satuk Buğra Han** (öl. 955) ve ondan sonra gelen gâzi hükümdarlarının ***Turfan Uygurlarına*** açtıkları gaza ve cihadlar sonucu ***Budizm*** çok ağır darbeler yemiş buralardaki Buda mabedleri tahrib edilmiş, Buda heykelleri kırılmış, dökülmüş, öyleki kendilerini İslâm hidayetinin ilâhi cezbe ve tevhid nurunun ilâhi ateşine kaptıran bu cihad erlerinden, küfür ve putperestliğin timsali olan bu heykeller üstüne pisleyenler bile çıkmıştır.

Bu bakımdan **Wang-Yande**'nin söz konusu ziyaretinden tam bir çeyrek asır önce ***Uygurlar; Kara Hanlıların*** dinî ve siyâsî hâkimiyetlerini tanıdıkları ve kabul ettikleri gibi, onlara vergi ödemek mecbûriyetinde kalmışlar ve onlara tabi bir ba-

71 Kitapçı, Z., a.g.e., s. 60, 97.

kıma *"vassal bir devlet"* haline gelmişlerdir. Böylece koyu bir ***Budist*** olan ***Uygur İdikutları,*** müslüman olmasalar bile, İslâmın siyâsî üstünlüğünü kabul etmişledir. Müslüman **Kara Hanlılar** sâyesinde İslâm dini, Uygur yurtlarında bir ***"realite"*** hâline gelmiş ve Uygur halkının maşerî vicdanının sesi olmuştur.

Wang Yande'nin Çelişkileri;

Hâl böyle iken, ne ilginçtirki Çinli Seyyah **Wang-Yande**'nin söz konusu seyâhat notlarına, bir de bu gelişmeler açısından bakanların, gözlerinin fal taşı gibi açılmaması, onların hayret ve dehşet içinde kalmamaları mümkün değildir. Zira onlar;

Islâm dininin değil Aşağı Türkistan ve Türk yurtlarında kazandığı bu büyük başarılar ve Doğu Türkista nUygur yurtlarındaki bu baş döndürücü gelişmeler hakkında Wang-Yande'nin tamamen sessiz kaldığı ve Islâm realitesini görmemezlikten geldiği, hatta değil Islâm dini hakkında bir şeyler söylemek bir yana, "Islâm", "Müslüman", "Arab" "Kara Hanlı" vb. kelimeleri bile kullanmadığını göreceklerdirki bu insanı hayretler içinde bırakan bir durumdur.

Bize göre ***Wang-Yande***'nin bu İslâmi gelişmelerden hiçbir şekilde bahsetmemiş olmasının kabul edilebilecek hiç bir sebebi yoktur. Ayrıca **Wang-Yande**'nin bunu, sırf bir dini taassup yüzünden böyle yaptığını söylememizde mümkün değildir. Zira ***Wang-Yande***'nin koyu bir ***"Budist"*** olmasına rağmen, bir çok hallerde dindar, dürüst, bir adam olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan **Wang-Yande,** Turfan Uygurları'nın en yaman düşmanları olan ve Uygur şehirlerine yaptıkları ve ardı arkası kesilmeyen akınlarla onları perişan eden ***Kara Hanlı*** cihad erleri hakkında da susmuş ve bir tek kelime ile de olsa, onlardan söz etmemiştir. Oysa bir hidayet fırtınası halinde Uygur Yurtlarına giren bu gaza ve cihad erleri Buda manastırlarına dalmışlar, yeni dinin verdiği imânî coşku ile bir kin ve öfke yığını hâlinde Buda heykellerini param-parça etmişlerdir. Bu takdirde ***Wang-Yande***'nin bir kan ve ateş kasırgası arasında kalmış olması gerekmektedir.

Gel görki bütün bunlar, koyu bir ***Budist*** ve inadına dindar ve imanlı bir kimse olan **Wang-Yande**'nin gözleri önünde ceryan etmiş ve o da susmuştur. Bundan da öte O; sanki hiç bir şey olmamış gibi, Uygur şehirlerindeki ***Buda Mabedlerinde*** hem de büyük merasimlerle ziyarette bulunmuştur. İşte bütün bunlar, yani **Wang-Yande**'nin İslamî realitesini görmemezlikten gelmesi, ***Kara Hanlılardan*** hiç mi? hiç bahsetmemiş olması ve ***Budizmin Yıkılışı*** gibi cehennemi bir felâketten, hemde koyu bir ***Budist*** olmasına rağmen bunları kayda geçmemiş olması bize göre ***Çinli seyyah***'ın en bâriz, çelişkili yönlerini oluşturmaktadır.

Uygur Siyâsî Tarihçileri Niçin Susuyor?

Bütün bu açıklamalarımızdan sonra karşımıza çok büyük bir ***soru*** çıkmaktadır. O da: *"Peki bu niçin böyle olmuştur?"* sorusudur. Bu sorulara bizim değil, asıl Uygur siyâsî tarihçilerin makul ve tatmin edici cevaplar bulması gerekmektedir. Fakat konunun bizi hayretler içinde bırakan ve daha da çarpıcı olan bir diğer ilginç yönü daha vardır. O da:

Çinli Seyyah **Wang Yande**'nin susmuş olduğu bu konularda, ***"Uygur Siyâsî Tarihçileri"***'nin de tamamen susmuş olmaları ve bu konularda yapmış oldukları ciddi araştırma ve ilmi eserlerinde **Wang Yande**'nin söz konusu karanlık yönlerini aydınlatacak hiç bir ipucu vermemeleridir. Daha acı bir ifâde ile onlarında ***Wang-Yande*** gibi, ***"İslâm Realitesini"*** görmemezlikten gelmeleridir. Ne varki bu ecnebî tarihçiler için böyle olduğu gibi, kendi tarihçilerimiz içinde böyledir.

Uygur siyâsî tarihinin önde gelen ecnebi simalarından mesela; **L. Ligeti**[72], **R. Grousset**[73], **L. Rasonyi**[74], **A. Kamalov**[75], **E. Bretschneider**[76] ve **Şimin Geng**[77] gibi ve bir örnek kabilinden zikrettiğimiz daha bir çok tarihçilerin, kıymetli eserlerinde bu konularda sustukları görülmektedir.

Ne varki aynı ümidsiz durum kendi değerli tarihçilerimiz içinde söz konusudur. Zira Turfan Uygurları hakkında kıymetli araştırmalarda bulunan başta merhum **B. Ögel**[78], **İ. Kafesoğlu**[79], **Ö. İzgi**[80], **A. Taşağıl**[81], **V. Abdurrahman**[82], **E. Emet**[83] ve **S. Gömeç**[84] gibi daha bir çok Uygur siyâsî tarih otoritelerimizde Çinli Seyyah **Wang Yande**'nin bu karanlık yönleri hakkında en ufak bir açıklamada bulunmamışlar ve metni hemen her vesile ile kullanmışlardır.

Fakat bu tarihçilerimiz arasında *Ö. İzgi*'nin ayrı bir yeri vardır. Zira; akademik ve ilmi hayatını münhasıran Uygurlar üzerine teksif etmiş ve bu konularda bir çok ciddi araştırma ve kıymetli eserler yazmış, hatta **Wang Yande**'nin söz konusu seyâhatnamesini ciddi bir titizlikle yeniden yayınlamış, öyleki *"Çinde Islâmiyetin Yayılışı"* konusunda bir araştırma dahi yapmış[85] bu değerli Uygur tarihçisinin, bu konulara hiç mi? hiç, temas etmemiş olması, anlaşılır bir şey değildir.

Soruyoruz! Türk tarihçileri kendi tarihlerinin muhakemesini yapmak ve olayları tarih objektifinde değerlendirerek yalın bir biçimde ve kendilerine tam bir güven içinde ortaya koymaktan daha ne zamana kadar çekineceklerdir?

Wang-Yande'nin Ziyaret Tarihi Doğrumudur?

Mâmâfih bütün bu açıklamalarımızdan sonra karşımıza çok önemli bir sorun çıkmaktadır. O da; **Wang-Yande**'nin ***Doğu Türkistan Uygur*** yurtlarına yapmış olduğu bu seyahatin ***"tarihi"*** meselesidir. Bir diğer ifâde ile **Wang Yande**'nin ***Doğu Türkistan Uygur*** yurtlarına yapmış oduğu bu seyahat gerçektende 981 yılında mı olmuştur?

Uygur siyâsi tarihçileri başta **Ö. İzgi** olmak üzere şimdiye kadar herkes bu tarihi, olduğu gibi kabul etmişler ve hiç bir tartışma konusu yapmamışlardır. Ne varki; Batı Türkistandaki sosyal, siyasi, dini ve kültürel gelişmeler, özellikle **Kara Hanlıların** tarih sahnesine çıkmaları ve bundan sonra sökün edip gelen baş döndürücü olaylar göz önüne getirildiğinde bu tarih, kesinlikle doğru değildir.

Mâmâfih durumun bize göre tek bir izahı vardır. O da, **Wang Yande**'nin, ***Turfan Uygurlarına*** yapmış olduğu bu resmi ziyâretin Uygur siyâsî tarihçilerinin iddia ettikleri gibi 981'li yıllarda değil, belki bu tarihten çok, ama çok önce, yani 730'lu yıllarda ve ***"Müslüman Arapların, Aşağı Türkistanı*** bir kan ve ateş kasırgası halinde fethettiği ve ***İslâm dininin*** henüz ***Turfan Uygur*** yurtlarına sıçramadığı bir dönemde yapmış olması gerekmektedir. Bu takdirde **Wang-Yande**'yi

72 Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya,** s. 244-278.
73 Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu,** s. 103 vd.
74 Rasonyi, L., **Tarihte Türklük,** s. 106, 109.
75 Kamalov, A., **Türkler; Uygur İmparatorluğu,** II, s. 225-230.
76 Bretscheider, E., **Medival Researches from Eastern Asiatic Sources,** London, 1967.
77 Geng, Şimin, Türkler; Budist Uygur Edebiyatı, III, s. 781-800.
78 Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** I, s. 117.
79 Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü,** s. 117.
80 İzgi, O., Çin Elçisi, **Wang Yente'nin Uygur Seyahatnamesi,** Ankara, 1989.
81 Taşağılı, A., **Türkler; Uygurlar,** II, s. 215-224.
82 Abdurrahman, V., **Türkler; Koçu İdikut Uygur Devleti,** II, s. 238-248.
83 Emet, Erken, **Türkler; Uygur Türkleri,** II, s. 233-237.
84 Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi,** Ankara, 1997.

85 İzgi, Ö., **Çinde İslâmiyetin Yayılışı ve Gelişmesi,** Milli Kültür, II, no. 1, Haziran, 1980, s. 58.

müşkül durumda bırakan bütün bu sebeblerde kendiliğinden ortadan kalkmış olacaktır. Ne varki bunun en doğru çözümünü bizlere yine de, siyâsî Uygur tarihçilerin önermesi gerekmektedir.

Her ne kadar Çinli Seyyah ***Wang-Yande***'nin zamanında Uygurlar arasında ***Budizmin*** yıldız parlamış ve Uygurlar bir çok büyük şehir ve kasabalarda ***Buda manastırları*** yapmak için âdeta bir birleri ile yarışır bir hâle gelmişlerse de, bu hiç bir zaman ***Budizmin,*** bütün Uygurlar tarafından nihâî bir din olarak kabul edildiği anlamına gelmemelidir. Zira ***Uygurların;*** islâm hidayetine giden yolda ***Şamanizm ve Manihaizm gibi, Budizm*** bir istasyon olmuş ve en sonunda onlarda, ***İslâmın*** o nurlu iklimine kavuşmuşlardır.

Turfan Uygurlarında İslâm Şafağının Atması;

Yukardan buraya kadar olan açıklamalarımızda ***Doğu Türkistan Uygurlarının*** islâm hidâyetine giden yolda ve bir ilâhi mâcera olmak üzere önce ***Manihaizm,*** sonra ***Budizm*** üzerinde durulmuş ve bu yöndeki bedbaht gelişmelerin genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu arada hemen şunu söyliyelimki, ***Turfan Uygurları*** kadar hiç bir Türk boyu, böyle bir manada koyu bir Hak din arayışı içinde olmamıştır. Onlar önceleri, atalarının dini olan geleneksel ***Gök-Tanrı*** dinine bağlı bulunuyorlardı. Ötükende Türk Uygur devletini kurduktan sonra ***Soğdlu Mani rahipleri*** ile karşılaşan ***Uygur Kağanları,*** orta yerde hiç bir ciddi sebeb olmadığı halde ve sadece mani rahiplerinin güçlü telkinleri ile geleneksel ***Gök Tanrı*** dini terkederek Manihaizmi kabul ettikleri gibi, ayrıca ***Manihaizm***'i, bütün Uygurların milli bir dini olmasını istemişlerdir. Bu Uygurlar için en sonunda bir felâket olmuştur.

Zira ***Manihaizm; Uygur Kağanlarının*** bütün çabalarına rağmen, Uygurlar arasında hiç bir zaman köklü bir din olmadığı gibi, ***Mani öğretileri de,*** Uygur Kağan ve aristokratlarının dışında, yerli Uygur halkını hiç bir zaman tatmin etmemiş, onları birleştirmek, bütünleştirmek bir yana Uygur toplumunu bilakis dini inanç bakımından yorgun, bitkin, bezgin bir hâle getirmiş ve kendisi de zamanla çökmüştür.

Ne varki ***Uygurların;*** İslâm hidayeti ve bir***"Hak Din"*** arama yolundaki ilâhi maceralarında bu defa onların karşısına yine semâvi olmıyan ***Buda dini*** çıkmıştır. Kırmızı pelerinli Buda rahipleri, her ne kadar onları bir ilâhi huzura çağırmışlar ve ***Budizm*** bu ilk hamlede bir dereceye kadar başarılı olmuş ve ***Manihaizmin*** yerini almışsa da, zavallı ***Uygurlar, Budizmdende*** beklediklerini hiç bir zaman bulamamışlardır.

Zira ***Budizmde;*** Uygur toplumuna yeni bir şey sunmadığı gibi, bilakis göçebe Uygurların sosyal yaşayış dengelerini bozmuş ve onlara hiç bir zaman kollektif bir heyecan vermemiştir. Bu din değiştirmeden bezgin ve bitkin bir hâle gelen Uygurların karşısına bu defa, gerçek bir ***"Hak Din"*** olan ***İslâmiyet*** çıkacaktı.

Bildiği gibi ***Turfan Uygurları,*** müslüman ***Samanî Devletine*** komşu olarak gelmişlerdi. ***Samanîler,*** Sünnî ve koyu bir müslüman oldukları gibi, İslâm dininin Orta Asyada yayılmasını bir devlet politikası haline getirmişler ve bu cümleden olmak üzere ***kâfir Türklere*** karşı bir çok gaza ve cihad seferleri yapmışlar ve yüzbinlerce Türkün müslüman olmalarını sağlamışlardır. ***Kara Hanlıların*** gazi hükümdarı ***Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han*** bile onların ceddi tarafından İslâm dinine kazandırılmıştı.

Turfan Uygurlarının; bu samîmî, dini bütün, gayretli müslüman ***Sâmânî Emirlerinin*** dinî ve İslâmî tesirlerinin dışında kalmaları düşünülemezdi. Bu yeni Din; ***Peygamberinin*** sağlam hayatı, şahsiyeti ve yüksek ahlâkı, ayrıca ***İslâmın*** çok sağlam ve anlaşılması inadına kolay olan ***imanî*** ve ***islâmî esasları,*** yine, onun kendine has ilâhî cezbe ve imanî coşkusu ve bütün bunlardan sonra, güçlü bir devlet dini almanın verdiği bütün maddi ve manevi imkanlarla ***Doğu Türkistan Uygur*** yurtlarına geliyordu.

İslâm Dini, başta Manihaizm, Budizm, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık olmak üzere, hatta Şamanizmi bütün Orta-Asya ve Tûran Yurdundan sürüp çıkardığı gibi, bu defa da onları; Uygur yurtlarındanda sürüp çıkaracaktı. Türk boylarının hepsi, nerede ise yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman oldukları gibi, Doğu Türkistan Uygur boyları da hemde yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla hemde "Sünnî Müslüman" olacaklardı.

Diğer Türklerde olduğu gibi; onlarında "Amelde mezhebi İmam-ı A'zam Ebû Hanife, itikatta mezhebi ise; Turan yurdunun yetiştirdiği en büyük ilâhiyat alimlerinden biri olan ve İslâm ilahiyatına Kelamî manada en büyük açkılığı getiren ve onu sistemleştiren İmam-ı Mâtûri'dinin (öl. 944) mezhebi olacaktı.

İşte bundan sonraki sayfalarda, İslâm hidayetine giden yolda ***Uygurların, Sâmânîlerle*** olan mücâdelesi üzerinde durulacak ve bu yöndeki hayırlı gelişmelerin genel bir değerlendirmesi yapılacak ve böylece bu büyük oluşumun yeni bir perdesi daha açılmış olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TURFAN UYGUR TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂMİYET

Asker ve ordu silahını kâfir (Uygurlara) *çevir*
Zira kâfirlerle dövüşürken ölmek ölüm bile değildir

Kafirlerin evini barkını yak, Burkanını viran eyle,
Yerine cami yap, etrafına İslâm cemaatı toplansın.

Onların Oğul ve kızlarını câriye et,
Oradan aldığın servetle hazine kur.

(Sonrada) *İslâmî fetihler yap, şeriati yay,*
Böylece seçkin şahsiyet olur ve iyi nam kazanırsın.

Kudatgu-Bilik

I.

SÂMANİLER DEVRİ

İslâm Hidâyet Güneşinin Doğu Türkistan Uygur Yurtlarını Yeniden Aydınlatması

Turfan Havzası Eski Dinlerin Uğrak Yeri;

Gerçekte İslâm Dininin, İç-Asya ve Uygur yurtlarına olan bu uzun yolculuğu, Türkistanlı müslüman tâcirler ve buna gönül veren din uluları sâyesinde çok erken devirlerde başlamış (VIII. asırın başı) ve daha sonraki dönemlerde artan bir hızla devam etmiştir. Buna sebebte ***Tarım havzası*** ve başta ***Turfan şehri*** olmak üzere ***İpek Yolu*** güzergâhında kurulan yerleşim birimleri ve bu şehirlerin Türkistanlı müslüman tâcir ve din ulularının bir uğrak yeri hâline gelmesi, özellikle tâcirlerin yarı göçebe Uygurlarla çok güzel alış verişlerde bulunmaları idi.

Turfanın bu şekilde; İç - Asya'dan Çin'e ve Çinden Yakın Doğu'ya açılan ve büyük ticaret kervanlarının sık sık gelip geçtiği ve uluslararası bir ticaret yolu üzerinde bulunması sâdece ticârî değil, dini yönden de baş döndürücü gelişmelere sebeb olmuştur. Zira, ***Budizm, Manihaizim, Zerdüştlük ve Hıristiyanlık,*** İç Asyaya ve Türk boylarına doğru çıktıkları uzun ve maceralı yolculuklarında işte bu ticârete kervanlarının peşine takılarak ***Turfana*** gelmişler, kendilerini temsil edecek koloniler kurmuşlar ve burasını kendileri için hayırlı bir yurt ve bir üs hâline getirmişlerdir.

Onların bu baş döndürücü durumları, bütün Orta Çağlar boyunca, devam etmiş ve buralarda birçok ***Buda, Mani ve***

Zerdüşt mabedleri yapılmış ve kültür eserleri ortaya konulmuştur.

Şüphesiz bu söylediklerimiz ***İslâm dini*** içinde geçerlidir. ***İslâm dini*** de, İç-Asya Türk boyları ve Turfan Uygurlarına ulaşmada, kendinden önceki ***Âri*** ve ***Sâmi*** dinlerin takib ettikleri yolu izleyerek Turfan havzasına gelmiş ve buralarda büyük bir yerleşme mücâdelesi vermiştir. Buna, müslüman ***Türk tâcirlerinin*** hummalı faaliyetlerini de ilâve etmemiz gerekmektedir.

Zira İpek yolunun sağladığı ekonomik refahtan yararlanmak isteyen ***Türkistanlı tâcirler*** bu erken devirlerde ***Turfan Uygur*** yurtlarına gelmişler, onlarla ticari alışverişleri yanısıra İslâmî temaslar kurmuşlardır. Öyle ya, daha önce ***Soğdlu*** tüccârlarla ticâret yapan ve onlar vasıtasıyla ***Manihaizm*** veya ***Budizmi*** tanıyan ***Uygurlar,*** bu defa aynı yoldan gelen Türkistanlı müslüman tâcirler ve din uluları vasıtasıyla İslâm dinini tanıyacak ve çoğu halde müslüman olacaklardı.

Turfan Havzası ve Müslüman Türk Tacirleri;

Gerçekte müslüman ***Türk tâcirleri,*** buralarda çok kârlı kazançlar sağlıyacak ticâret malları buluyorlardı. Temel İslâmî kaynaklardan öğrendiğimize göre; ***"Uygur yurtlarında güzel misk, siyah kırmızı ve cizgili tilki kürkleri, gri sincab derileri, samur, kakum, fenek, sabîca kürkleri, yam öküzü derileri vardı"***[1].

Diğer taraftan Turfan bugünlerin tabiri ile bir mensucat (tekstil) merkezi idi. Turfanın özellikle ***pamuklu kumaş*** üretiminde ayrı bir yeri vardı. Başta **Wang-Yande** olmak üzere

1 **Hududu'l-Âlem,** nşr. V. Minorsky, s. 92.

981 ve daha sonraki yıllarda ***Turfanı*** ziyâret eden Çinli seyyahlar, Turfanda dokunan ve herkesin beğenisini kazanan bu renkli ve çiçekli kumaşlardan sitayişle bahsetmişlerdir. ***Uygurlar,*** Turfan'ın engin ovalarında ziratle meşgul oldukları gibi, zengin yaylalar ve otlaklarında hayvancılık yapıyorlardı. Tanrı Dağlarının uçsuz bucaksız yaylaları onlara hayvancılık yapmada, Tanrının bir lutfu olarak sınırsız imkanlar sağlıyordu. Ayrıca Turfan, o bölgede çok nefis üzümleri ile ün salmıştı[2].

Çin'den Yakın Doğuya giden veya, aynı yoldan Çin'e gelen ve aynı zamanda büyük çölleri aşmak mecbûriyetinde olan büyük ticâret kervanları, önce ***Turfan***'a uğruyor ve uzun belki de aylar sürecek yol ihtiyaçlarını buradan sağlıyorlardı. Onlara bir bakıma yer hizmetleri veren ***Uygurlar,*** bu yabancıların dillerini öğrendikleri gibi, onlardan genel olaylar, siyâsi ve dini gelişmeler hakkında köklü bilgiler almışlar ve dolaysıyla kendi devirlerinin en medeni, en kültürlü, en aydın, en zengin kişileri olmuşlardır.

Bütün bu gelişmelerin tabii bir sonucu olarak***Turfan Havzası*** ve Uygur şehirlerinde ticaret hayat canlanmış ve onlara yeni bir refah düzeyi sağlamıştır. Nitekim bu şehirleşme sürecine en yakın bir zamanda Uyguristan'a gelen; ***Koçu, Beş Balık*** gibi en gözde Uygur şehirlerini ziyaret eden Çinli elçi **Wang-Yande**'nin, yerleşik hayata geçen bu ***Uygurlar*** ve Uygur şehirlerindeki çok canlı ticâret hayatı hakkında, çok ilginç gözlemleri bulunmaktadır. Çinli gezgine göre;

"Uygurlar anlayışlı, doğru sözlü namuslu insanlardır. Altın gümüş ve bakır eşya yapmakta gayet beceriklidirler. Yü taşı işlemeyi fevkalade iyi bilirler. İyi bir altın fiyatı bir top

2 Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,** s. 266.

ipektir. Memleket gayet zengindir. Hele sansar, samur derisi, beyaz aba, işlemeli çiçekli kumaşlar pek boldur. Bu eşyalar o kadar çoktur ki Uygurlar onları başka başka memleketlere yolluyorlardı[3].

Ayrıca Uygurlar arasında bu devirlerde ***at*** ve **ipek** ticareti de hiç görülmedik bir şekilde artmış bulunuyordu. Uygurlar, burada ipek böceğinden ipek elde etme ve ondan güzel kumaşlar dokumasını çoktan öğrenmişlerdi. Bu bakımdan elde ettikleri ipeğin fazlasını ya başka ülkelere ihraç ediyor veya para birimi olarak kullanıyorlardı[4]. Uygurlar diğer taraftan beyaz keçe, çiçek motifleri ile işlemeli kumaşlar, yeşim taşından oymalar, altın gümüş kaplar, murassa kılınçlar imâl etmede çok mâhir idiler. Uygur ülkesinin samur derileri, beyaz keçileri çok ünlü idi. Turfanda dokunan çiçekli kumaşlar her tarafta ün salmışlardı[5].

Bütün bunlara ilâve ***Uygurlar; "at ve koyun sürüleri besliyor ve bunları komşularına satıyorlardı. Uygurlar kürk ve Uygur kadınları süslü şapkalar giymeyi çok seviyorladı. Ülkenin samur kürkleri, beyaz keçileri ve Turfanda dokunan çiçekli kumaşları ünlü idi. Uygurlar ipekli kumaşlarda Çinlilerle âdeta yarışacak bir duruma gelmişlerdi. Madencilikte ileri olan Uygurlar, demir ve çelik üretiminde, silah yapımında çok ün kazandılar. Nişadır ve tütün ekerek Çin'e satıyor ve bundan çok büyük kazanç elde ediyorlardı"***[6].

3 Ligeti, L., a.g.e., s. 247, 248, İzgi, Ö., **Kutluk Bilge Kül Kağan ve Uygurlar,** Ankara, 1986, s. 67.

4 Taşağıl, A., **Türkler; Uygurlar,** II, s. 223, Krş. Bretschneider, E., **Mediaval Researches from Eastern Asiatic Sourcus,** London, 1967, s. 189-202.

5 Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** s. 211.

6 **Meydan Larousse,** Uygur Md., XX, s. 5.

Müslüman Türk Tacirleri ve Uygur Yurtlarında İslâmiyet;

Diğer taraftan gerek, Uygurlar arasında ki bu ticari hayatın baş döndürücü bir şekilde gelişmesi, gerekse artık çoktan beri yerleşik hayata geçen ve şehirleşen Uygurların bu şehirleşme sonucu lüks eşyalara olan ihtiyaçlarının artması sebebiyle geniş Uygur bozkırları, ***Türkistanlı müslüman tacirlerin*** artık çoktan bir uğrak yeri olmuştu. İşte bu tacirler vasıtasıyla İslâm Dini, Uygur Türkleri arasına girmiş ve onlardan bir çoğu Müslüman olmuşlardır.

Ne varki gayr-i müslim Uygurlar bu müslüman tâcirlere ***"Çomak Eri"*** diyorlardı. Nitekim **Kaşgarî** bu konuda ve ***"Çomak"*** kelimesi ile ilgili olarak bize şu bilgileri vermektedir; ***"Çomak;*** *asâ, değnek demektir. Uygurlarca henüz müslüman olmıyan insanlar tarafından müslümanlara verilen bir isimdir. Ayrıca bunlara* ***"Çomak Eri"*** *de denirki* ***"müslümanlardan bir adam"*** *demektir"*[7].

Kaşgarî'nin bu ifâdelerinden de anlaşıldığı gibi, ne ilginçtirki; daha sonraları gayr-i müslim Uygurlar bu ***"Çomak Evleri"*** vasıtasıyla müslüman olan hemcinslerine de aynı ismi vermişler ve onlara, iyi bir müslüman ve güvenilir bir insan olmaları sebebiyle ***"Çomak sahibi insanlar"*** demişlerdir.

Belki de ***Türkistanlı müslüman tâcirler*** veya İslâm uluları ve dervişler, ellerinde ***Hz. Musayı*** andıran bir ***"asâ"*** ile dolaştıklarından Uygurlar onlara bu ismi vermiş olmalıdırlar. Bu da onların, Uygurlar arasında çok kalabalık bir cemaat hâline geldiklerini göstermektedir. Mâmâfih bütün

7 Kaşgari, **Divan,** I, s. 381.

bunlar W. Barthold'unda işâret ettiği gibi; "***müslüman** (Türk Tacirlerinin)* ***diğer ülkelerde olduğu gibi geniş Uygur Ülkelerinde de ticaret işlerinin başlıca temsilcileri olduklarını***" ortaya koymaktadır[8].

Diyebiliriz ki bütün bu hayırlı gelişmeler yâni; Türkistanlı müslüman tâcirler, buna gönül vermiş din adamları ve gazi dervişlerin hümmalı faaliyetleri sonucu ***İslâm Dini;*** Turfan Uygurları arasında süratle yayılmayı başlamış ve buna paralel olarak ***Koçu Beş Balık*** v.s. gibi büyük Uygur şehirleri ve yerleşim birimlerinde hiçte küçümsenmeyecek tarzda ***İslâm cemaatları*** oluşmuş, bir çok ***cami*** ve ***mescid*** yapılmış ve ***Kuran eğitimi*** veren ***okullar*** açılmıştır.

Artık bundan böyle ***Tanrı dağları*** eteklerinde ve Turfan Uygurları arasında kıyamete kadar sürüp gidecek olan ***"Tekbir"*** ve ***"Ezan"*** sesleri de çoktan duyulmaya başlamıştı. Biz bütün bu hayırlı gelişmeleri, **İbn Nedim**'in çok kıymetli bir rivâyeti ve dolaysıyla Uygur Kağanının, Müslüman **Samanî Emirine** yazdığı tehdit dolu bir mektubundan öğreniyoruz. Nitekim o, bu gerçeği dile getiren ağır mektubunda şöyle demiştir:

«إن في بلادي من المسلمين أضعاف من في بلادك من أهل بيتي ودِيني»

"Benim ülkemdeki müslümanlar, sen ülkende ve benim ehl-i beytim mesâbesinde olan dindaşlarımdan kat, be kat fazladır"[9].

Uygur Kağanını bu mektubu, ***Semerkant***'taki ***Manihaistlere*** yapılan ağır baskılar dolaysıyla yazdığı ve onların ise sayılarının 500'den fazla olduğu göz önüne getirilirse, Uygurların İslâm dini ile temasa geçtikleri bu ilk dönemlerde Uygur yurtları ve büyük şehirlerdeki müslümanların sayılarının; ancak binlerle ifâde edilecek bir rakama ulaştıkları görülmektedir. Bu İslâm dini için şüphesiz çok büyük bir başarıdır.

8 Barthold, W., **Dersler**, s. 124.
9 İbn Nedim, s. 401.

Nevarki bu ilk devirlerde, Uygurlar arasında ve büyük şehirlerdeki İslâm dininin yayılması ve buna emeği geçen müslüman tâcirler, müslüman din uluları ve âlimleri, onların İslâm dinini yaymada gösterdikleri tebliğ ve irşad faaliyetleri hakkında, **İbn Nedim**'in yukardaki rivayetleri dışında bizlere pek fazla bir bilgi intikal etmemiştir. Bunun bir diğer sebebi de ***"müslüman Uygur cemaatinin"*** yerli Uygur halkı ile son derece bir uyum, âhenk ve barış içinde yaşamış olmalarıdır.

Batılı Yazar L. Ligeti'nin İsyan Etmesi;

İslâm Dininin, bu ilk hamlede ve ***Uygur Türkleri*** arasında kazandığı bu büyük başarılar da, şüphesiz yarı ***Manihaist*** veya ***Budist*** **Uygur Kağanlarınında** çok önemli hizmetleri olmuştur. Zira, Uygur Kağanlarının geleneksel dini hoşgörü ve toleransları sâyesinde ***İslâm Dini,*** Uygur şehirleri ve geniş Uygur kitlelerine ulaşmada hiçbir engelle karşılaşmamışlardır.

Hatta Uygur Kağanları daha da ileri gitmişler ve yukarda da ifâde edildiği gibi bu müslüman cemaatlerin sâdece Uygur yurtlarında değil, diğer gayr-i müslim ülkelerde meselâ: ***Çinde*** bile, koruyucusu olmuşlar, onlara kol kanat germişlerdir. Nitekim **İbn Nedim**'in yukarda metnini verdiğimiz rivâyetleri, bizim bu konulardaki görüşlerimizi bütünüyle doğrulamaktadır.

İslâm Dininin İç-Asyada ve Uygurlar arasında kazandığı

bu başarılar, günümüzde bile bir çok Batılı yazarları rahatsız etmiş *"Hayır!"* öfkelerinden patlatacak bir hâle getirmiştir. Bunlardan biri olan büyük Macar araştırıcı **L. Ligeti** meselâ İslâm hakkında, kalbinin derinliklerinden bir kor parçası hâlinde kopub gelen nefret ve kinleri şu şekilde kusmaktadır;

"Bu din (İslâmiyet) güney sınırlarından sinsice sokulmuş, sonra gittikce sesini yükseltmiş ve nihâyet silahlarına güvenerek, kendine yeter derecede kuvvetli bulunduğu vakit, vahalardaki şehirlere zorla yerleşmiş, göçebe çadırların içine sokulmuş ve fethedilen toprakta yavaş yavaş tiz bir ses yükselir olmuştur. O da:

"Tanrıdan başka yoktur tapacak! Muhammed Onun elçisidir ancak!" Bu müsameha bilmez din orada eski dünyanın o kadar zararsız görünen hatıralarına bile kıymış ve onları yok etmiştir"[10].

Hemen şunu ifâde edelim ki; ***İslâm dini*** sinsice değil, müslüman fatihlerin gümbür gümbür ayak sesleri ile ***Orta Asyanın*** kapısını çalmış, Türkistanlı müslüman tâcir ve din ulularının himmet ve gayretleri ile Türk yurtlarına gelmiş, Türkler arasında yayılma imkanı bulmuş ve böylece sâdece ***Uygurlar*** değil, ***Kara Hanlılar, Oğuzlar, Selçuklular,*** bir diğer ifâde ile ***İslâm dini*** ile temasa geçme imkanını bulan bütün Türk boyları müslüman olmuşlardır[11].

Ne ilginçtirki, kendilerini İslâm dininin ilâhî cezbesine kaptıran bu Türkler daha sonra batıya yönelmişler ve bir ilâhi yürüyüşe geçerek İslâm dinine, ***Orta Doğu, İslâm Hilâfeti*** ve ***Hıristiyan Avrupa*** topraklarına giden hakimiyet yolunu aç-

---

10 Ligeti, L., a.g.e., s. 128.

11 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası**, Konya, 2000.

mışlardır. ***Kaşgar*** önlerinden başlayan ve ***Viyana*** önlerinde son bulan bu ***"İlahi Yürüyüşlerinde"*** müslüman Türklerin parlak kılınçlarının önünde, hiç bir güç ve kuvvetin durması mümkün değildi.

Bundan daha da acısı; bu baş döndürücü gelişmeler sonucu, koca Hıristiyan ***Doğu Roma İmparatorluğu*** yıkılmış, Hıristiyanlık; ***"Malazgirt"***ten ***"Viyana"*** önlerine kadar kendi öz yurdu ve ***mukaddes şehirlerini*** kaybetmiş, buralardaki ***"çan sesleri"*** kesilmiş, yeni bir lâhûti ses duyulmuş ***"Tekbir"*** ve ***"Ezan"*** sesleri yükselmiştir. Bu sesler Avrupanın göbeğinde değil, nerede ise, ***Londura***'nın sokaklarında işitilir olmuştu.

İşte L. **Ligeti gibi** daha birçok Batılı hıristiyan yazarları çileden çıkaran, onları İslâm dini ve müslüman Türke karşı kin ve öfkelerinden âdeta patlayacak bir hale getiren asıl sebeb bu yâni; dünya siyâsi ekonomik ve dini tarihinin asıl mecrasını değiştiren bu beklenmedik gelişmeler olmalıdır.

Biri diğer ifâde ile bu ilâhi kılıncın, niçin ***Hıristiyanlığın*** değilde, ***İslâm dininin*** emrine girmesi yani, Türklerin niçin Hıristiyan değilde müslüman olmalarıdır. Öyle ya ***Türkler;*** Hıristiyanlığı, İslâm dininden asırlarca önce tanımış ve bir çoklarıda Hıristiyan olmuşlardı. Bu bakımdan Avrupa Hıristiyan dünyasının bunu affetmeleri mümkün değildir.

Diğer taraftan Hıristiyanlığın ***İspanya vahşeti"***nden sonra bu gözü dönmüş Hıristiyan adama sormamız gerekir: ***"Bu müsâmaha bilmez din; eski dünyanın o kadar zararsız görünen; hangi hatıralarına kıymış ve onları yoketmiştir?"***

İslâma Giden Yolda Samanîler;

Gerçekte ***Manihaizm***'in Turfan Uygurları arasında tükendiği ve ***Budizm***'in böylesine güçlü olduğu sıralarda Cey-

hun havzası ve Aşağı Türkistanda, bundan önceki bölümlerde çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi yeni, dini gelişmeler oluyordu.

O da, İslâm dininin müslüman ***Sâmanî Emirleri*** sâyesinde ***Aşağı Türkistanda*** güçlü bir devlet dini haline gelmesi, eski ***Âri*** ve ***Sâmi*** dinlerine karşı amansız bir mücadeleye başlamış olması idi. Artık İslâm dini, ***Buhara*** ve ***Semerkanttaki*** üslerini bir bir kaybeden ve İç-Asyanın ışıklı vadilerine sığınmak isteyen bu dinlerin peşine çoktan takılmıştı. Onların karanlık dünyalarını, kendi coğrafyasında artık boğmak için geliyordu.

Bunların ilk öncüleri müslüman ***Samani Emirleri*** ile müslüman ***Kara Hanlı Türkleri*** olacaktı. Şimdi çok yakın bir gelecekte ***İslâm dini*** bu Türk akıncıları ve mübarek gazi orduları sâyesinde Uygur topraklarına girecek, gerek ***Manihaizm*** gerekse ***Budizmin*** bir nevi tortu niteliğindeki öğretilerini silip süpürecek ve çok geniş Uygur topraklarında yeni bir hidâyet güneşi olarak doğacaktı.

Sâmânilerin Aşağı Türkistanda, ***Buhara*** esas olmak üzere bir devlet kurmaları, özellikle **Nasr b. Ahmed**'in (913-943) ***İslâm dini,*** İç-Asyada yaymak için yoğun bir faaliyet içinde olması, İslâm dininin; ***Çin***'e kadar uzanan Türk boyları ve hele hele ***Uygurlar*** arasında yayılmasında çok önemli bir merhale olmuştur. Bunun sebebide **W. Barthold**'un da işaret ettiği gibi;

"Samanilerin, kendilerinden önce, halifeler tarafından tayin edilen Horasan ve Aşağı Türkistan emirlerinin takib ettikleri müdafaa siyâsetinden vazgeçmeleri, medeni ülkeleri göçebe (Türk) lerin akınından korumak için yapılan surları tahkim ve devam ettirmekten vaz geçmeleri idi. Böylece steplerde yaşayanların müslüman halkla temasları kolaylaşmış ve İslâm dini steplere doğru süratli bir şekilde yaymaya başlamıştır"[12].

Samâniler'in takib ettikleri bu yeni politika sâyesinde, steplerde yaşayan Uygurların yanısıra, yukarda da ifâde edildiği gibi, ***Koçu, Beş Balık, Turfan, Hoten*** gibi büyük Uygur şehirlerinde yeni yeni kalabalık müslüman cemaatler oluşmuş ve buralarda bir çok cami ve mescidler yapılmıştır.

Ne ilginçtirki gerek steplerdeki bu Uygur müslümanları, gerekse büyük şehirlerdeki müslüman topluluklar, hatta müslüman tâcirlerin oluşturduğu koloniler hiç bir zaman kendilerini bir İslâm devletine, meselâ ***Sâmâniler*** ve ***Kara Hanlılar*** gibi, bağlanma onların himayelerine girme gibi bir özlem içinde olmamışlardır. Müslümanlarda diğer dini topluluklar gibi, ***Uygur Kağanları***'nın engin hoşgörü ve zengin toleransları sâyesinde Uygur yurtlarında sâde müreffeh bir hayat yaşamışlardır.

Uygur Kağanı Samani Emirinin Karşısında;

Samaniler'in, ***Uygurlar***'ın karşısına dikilmeleri ve İç-Asyanın İslâmlaşmasında yoğun bir faaliyet içinde olmaları, Uygurları rahatsız etmediği söylenemez. Çünkü onlar bazen koyu bir ***Manihaist,*** bazan da zorlu bir ***Budist*** idiler. Bu bakımdan ***Uygur Kağanları;*** ilk başta atalarının dinine sadık kalarak İslâmiyeti temsil eden ***Sâmânilerle*** savaşmışlardır. Ancak gün geçtikçe genişleyen bu İslâmlaştırma faaliyetleri büyük Uygur Kağanlarını yorgun düşürmüştür[13].

Müslüman **Samani Emirleri** ile hâlâ koyu bir ***Manihaist***

12 Barthold, W., **Dersler**, s. 79.
13 Abdurrahman, V., **Türkler; Koçu, İdikut Uygur Devleti**, II, s. 241.

olan **Uygur Kağanlarının** bizim konumuzla ilgili ve bu ilk devirlerde cereyan eden en büyük olay şüphesiz, ***Semerkant'taki Manihaistlere*** yapılan ağır baskılar dolaysıyla karşı karşıya gelmeleri ve kendilerini, beklenmedik bir savaş ortamında bulmalarıdır. Ne ilginçtirki böyle, manasız bir savaş ortamında başlayan bu dini olaylar, daha sonraki yıllarda çok güzel neticeler vermiş ve **Uygur Kağanı;** Samani emirlerinden **Nasr b. Ahmed**'in güzel kızı ile evlenecek kadar ileri gitmiştir.

Bütün bu baş döndürücü gelişmeler, Samanî emiri **Nasr b. Ahmed**'in (913-943) ***Semerkant***'taki ***Manihaist*** topluma karşı birazda aşırılıklara kaçan, dini bir uygulama sebebiyle başlamış ve daha sonraki yıllarda çok ilginç bir şekilde devam etmiştir. Bilindiği gibi ***Semerkant*** Emevîler devrinde **Kuteybe b. Müslim**'in (715) sonsuz gayretleri ve daha sonra **Ebû Saydâ**'nın çilekeş faaliyetleri sonucu tam bir müslüman Türk şehri hâline gelmişti[14].

Her ne kadar İslâmiyet Emevîler devrinde ***Semerkant***'ta çok kuvvetli bir şekilde yayılmışsa da bu, şehirde bulunan ***Zerdüşt, Budist ve Manihaist*** gibi dinî toplulukların tamamen köklerinin kazındığı anlamına gelmemelidir. Söz konusu dinlerin azda olsa mensupları, İslâm hidayet güneşinin gölgesi altında dini varlıklarını sürdürmeye, hemde çok uzun asırlar devam etmişlerdir. Bu şekilde tükenmeye yüz tutmuş dini cemaatlardan biriside şüphesiz ***Manihaistler*** idi ve bu sıralarda onların sayıları 500 kişiye kadar düşmüştü[15].

İşte **Nasr b. Ahmed** zamanında, birazda Semerkant Vâlisinin özel durumu nedeniyle, bunlar huzursuz edilmişti.

14 Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı**, s. 200, 307.
15 İbn Nedim, s. 401.

Müslüman halk, acaip kılıkları ile dolaşan ve garip dinî ayinler yapan bu insanların daha fazla ***Semerkant***'ta kalmalarını istemiyorlardı. Bu aşırı baskılardan fevkalade rahatsız olan ***Manihaistler***, durumu ***Turfan Uygur Kağanına*** bildirmişler ve onun bu feci duruma müdahale etmesini istemişlerdir.

Uygur Kağanlının Sâmâni Emirliği Tehdit Etmesi;

Turfan Uygur Kağanının, Samanî Emirini protestosu beklenilenden çok daha sert olmuştu. **Kağan,** Semerkant'taki Manihaistlerin, son derece ağır dini baskılar altında bulunduklarını, hatta onların hayatlarının bile tehlike altında olduğunu haber alınca, çağdaşı olan Samani Emiri **Nasr b. Ahmed**'i çok ağır bir dille tehdit etmiş ve demiştirki:

«أن في بلادي من المسلمين أضعاف من في بلادك من أهل بيتي وديني ويحلف له أن قتل واحداً منهم قتل الجماعة وأخراب المساجد وترك الأرصاد على المسلمين في سائر البلاد فقتلهم.»

"Benim ülkemdeki müslümanlar; senin ülkendeki benim dindaşlarımdan hemde bir kaç misli fazladır. Eğer onlardan tek bir kişinin bile öldürüldüğü takdirde, müslüman cemaatin hepsini kılınçtan geçireceğini ve Uygur yurtlarındaki bütün mescidleri yıktıracağını, diğer ülkelerdeki müslümanları korumayı bırakacağını ve onların hepsini katlettireceğini bildirmiş ve birde yemin etmiştir"[16].

Bu olayın ***Samani Emirinin*** gösterdiği anlayışla, böyle çok büyük bir faciaya dönüşmeden ve hem de çok kolay bir şekilde halledildiği anlaşılmaktadır. Öyle tahmin ediyoruzki ***Samani Emiri*** bu ağır, uyarı tehdidini aldıktan sonra Semerkanttaki ***Manihaistlere*** yapılan baskıları durdurduğu gibi, bunları ya-

16 İbn Nedim, s. 149.

panları cezalandırmış ve Manihaistlerden sâdece cizye almakla yetinmiştir.

Ne varki **İbn Nedim**'in bu güzel rivâyetlerinden, ***Samanî Emirine*** bu şekilde sert bir uyarı mektubu gönderen ***Uygur Kağanının*** kim olduğu hakkında hiç bir bilgimiz yoktur. Buna sebebte 866 yılında Uygur Kağanı olan **Beğü Tekinden** sonraki Uygur Kağanları hakkında, Çin yıllıklarında herhangi bir bilginin olmayışıdır.

Ne varki, bu mektubun muhtevasından onun güçlü, sağlam iradeli, dindar tabiatlı, ülkesindeki diğer dinler ve dinî gruplara karşı son derece toleranslı bir Uygur Kağanı olduğu anlaşılmaktadır. Bu değerli kimsenin çok büyük bir ihtimalle, 947'li yıllarda Uygur Kağanı ve aynı zamanda ***Samanî*** **Emiri Nasr b. Ahmed**'in muasırı olan **Alp Arslan Kutluğ Kül Bilge Tengri Han** olması, akla çok daha uygun gelmektedir[17].

Uygur Kağanı'nın Evlenme Teklifi;

Ne varki Uygur Kağanlarının koyu bir ***Manihaist*** veya ***Budist,*** Samanî Emirlerinin ise inadına koyu ***Sünni*** bir müslüman olmaları, onların bu maksat için Uygur yurtlarına gaza ve cihad seferleri yapmaları, ***Uygur Kağanları*** ile ***Samanî Emirlerini*** karşı karşıya getirmiştir. Bu siyasî ve dini münasebetlerin İslâm tarihine geçmiş ilginç örnekleri bulunmaktadır.

Bundan maksadımız" ***Çağdaş"*** bir ***Uygur Kağanının*** kadim Türk âdetleri gereğince Samanîlerle ***"sıhriyet bağları"*** kurmaya teşebbüs etmesi ve bunun için ***Buhara***'ya bir elçilik heyeti göndererek Samanî Emirlerinden **Nasr b. Ahmed**'in güzel kızı ile evlenme teklifinde bulunmasıdır.

Bu Uygur Kağanı kimdir? Niçin Sâmanî Emirinin kızı ile

17 Kafesoğlu, İ., Türk Dünyası El Kitabı, II, s. 728.

evlenmek istemiştir? Netice ne olmuştur? Bütün bu ve buna benzer soruların cevabı, o devrin **Temim b. Bahr**[18] ve **İbn Fazlan**[19] gibi ünlü gezginlerinden biri olan **Ebû Dülef Misar b. Mühelhil**'in bize kadar ulaşan gezi notlarından öğrenmiş bulunuyoruz

Onun söz konusu gezi notlarından öğrendiğimize göre; o devirlerin sosyal ve siyâsi gelişmeleri gereği ***Türkler*** ve ***Türk yurtlarına*** büyük ilgi duyan **Ebû Dülef** sâdece şahsi merakını gidermek, Türk Yurtları ve Orta Asya Türk boyları hakkında daha geniş bilgiler elde etmek için Abbasi halifesi **el-Muktedir Billah** zamanında (908-932) çok uzun bir seyahate çıkmış ve bu cümleden olmak üzere ***Buharaya*** gelmiş ve Samanî saraylarında misâfir edilmitir. Böylece onun sözde Buharadan başlayan ve Çin'e kadar uzanan hatta, Çin'in başkenti ***"Sendâ Bil"***de son bulan meşhur ***İç-Asya macerası*** başlamıştır.

Ebû Dülef'in Verdiği Bilgiler;

Ebû Dülef'in bu uzun seyâhat notlarından da anlaşıldığı gibi O; Samanî saraylarında bulunduğu sıralarda, ***Sâmânî Emirinin*** kızı ile evlenmek için ***Çin Hanı*** tarafından gönderilen elçilik heyeti ile karşılaşmış, konunun münakaşası bir yana O, bu elçilik heyetine takılarak Çin'e gitmek üzere uzun bir seyahate çıkmış ve bu uzun seyahatin de gezdiği gördüğü yerler ve Türk boyları hakkındaki müşahedelerini seyahat notları olarak yazmış ve dolayısıyla bizlere çok büyük bir kültür mirası bırakmıştır (935?).

Bu seyâhat notlarının tamamı, yazarın kaleminden çıktığı şekli ile henüz bulunmamıştır. Ne varki Büyük İslâm

18 İbnü'l-Fakih, s. 637.
19 el-Hamevi, III, s. 443.

Coğrafyacısı **el-Hamevi;** onun, bu gözlemlerini büyük ölçüde kitabına kaydetmiş, böylece Ortaçağ Türk Tarih ve kültürüne çok büyük bir hizmet yapmıştır. Böylece onun hiç olmazsa, tamamının yok olup gitmesini de önlemiştir.

Gerçekte **Ebû Dülef**'in bu gezi notlarını ele alan, hattâ onu yayınlayan bir çok ilim adamı ve yazarlar, her nedense konunun bizim ısrarla iddia ettiğimiz Uygurlar yönü üzerinde hiç bir şekilde durmamışlardır. Yazarlarımız gezi notlarını olduğu gibi kabul etmişler, siyâsi ve dini yönden verdiği mesajlar, hele hele *Çinlilerin* o devirlerde gelişen ve değişen Orta Asya dengeleri karşısındaki durum ve tutumları hakkında fazla bir yorumda bulunmamışlardır[20].

Ne yazıkki **Ebû Dülef**'in bu gezi notları bir çok yönleri ile değerlendirilmek üzere daha ham bir malzeme yığını halindedir. Öyleki bu bilgilerin bizim kendi Uygur tarih otoritelerimiz tarafından da henüz maksadı doğrultusunda hiç bir değerlendirmesi yapılmamıştır. Bundan daha da garibi, **Ebû Dülef**'in böylesine büyük, böylesine önemli bir konuda, Çin saraylarına yapmış olduğu bu seyahat hakkında o devir Çin kaynaklarında da bunu doğrulayıcı hiç bir bilginin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Ebû Dülef Yanılıyor;

Diğer taraftan **Nasr b. Ahmed** zamanında, Samanîlerin Çinlilerle olan münasebetlerini incelediğimizde **Ebû Dülef**'in bu rivâyetlerini doğru olarak kabul etmemiz mümkün değildir. Zira, **Nasr b. Ahmed** devri, her ne kadar Sâmanilerin

20 Ebu Dülef'in gezi notlarının değerlendirilmesi için bkz. Yusuf Ziya; **Ebu Dülef Seyahatnamesine Nazaran Orta Asya Türk Boyları,** Daru'l-Funun İlahiyat Fak. D., sy. 22, 23, 24, İstanbul, 1932, Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyahatnamesi,** İstanbul, 1975, s. 10,z 82, 92, Ferend, Y., **Voyage de Abu Dulaf Misar b. Mumalhil,** Paris, 1913-1914, Bir dipnot olarak zikrettiğim Y.Ferend'in bu incelemesini görmem mümkün olmadı. Bu konuda onunda farklı düşündüğünü zannetmiyorum, Z.K.

en parlak bir devrini oluşturmakta ise de; onların Çinlilerle olan sosyal ve siyâsi münasebetleri hiçbir zaman böyle bir sıhriyet bağı kuracak derecede ileri gitmemiştir.

Esasen Çinliler; **Ziyâd b. Sâlihle** olan ***Talas Savaşından*** sonra (751) yine önceki devirlerde olduğu gibi kendi sınırlarının gerisine çekilmişler ve Orta Asya işlerine pek fazla müdahil bir taraf olmamışlardır. Bu büyük tarihi realiteler karşısında, hiçbir Çin Hükümdarının, Samanî Emirleri ile sıhriyet bağları kurmak, dolaysıyla sosyal ve siyasi münasebetlerini geliştirmek, onların akıllarının ucundan bile geçmemiştir.

Bu takdirde karşımıza çok önemli ***"soru"*** ve ***"sorunlar"*** çıkmaktadır. O da; ***Büyük Arap gezgini Ebû Dülef'in seyahat notlarında adı geçen bu elçilik heyeti ve onların hükümdarları kimdir? O, hangi kavmin hükümdarıdır? Daha açık bir ifade ile bu elçilik heyeti gerçekten Çin ülkesinden mi gelmiştir? Hükümdarlarının adı gerçekten Çince bir isim Şahîr b. Kalın mıdır? Bunlardan daha da önemlisi, Ebû Dülef'in bu muhtevada verdiği bilgileri doğru olarak kabul etmemiz mümkünmüdür? Seyahat notlarında adı geçen Sendâ Bil şehri neresidir?***

Ebû Dülef'in Yeniden Değerlendirilmesi;

Şunu hemen itiraf edelim ki, **Ebû Dülef**'in verdiği ve bir çok yönleri ile çelişkilerle dolu olan bu bilgileri, olduğu gibi doğru olarak kabul ettiğimiz takdirde, bu sorulara tatmin edici cevaplar bulmamız mümkün değildir? Bize göre elçilik heyeti *Çin* ve *Çin Hanından* değil, Samanîlere çok daha yakın bir ülke olan ***Doğuz Oğuz Türk boyları,*** daha açık bir ifâde ile ***Turfan Uygur Kağanlığından*** gelmiştir. Bunu gönderen ***Uygur Kağanı*** ise, daha önce müslüman ***Samanî Emirlerine, Semerkant***'taki ***Manihaistlere*** yapılan baskıların kaldırılması için çok sert bir ültimatom gönderen ***Uygur Kağanının*** ta

kendisidir. Bu Kağanın adı seyahat notlarında zikredildiği gibi, **Şahîr b. Kalın** ***(Çakır Kağan?)*** değil, muhtemelen yukarda adı geçen, **Alp Arslan Kutlug Kül Bilge Tengri Han** olmalıdır.

Ne varki ***Uygur Türkleri*** ve onların fiziki yapısı, örf ve âdetleri hakkında fazla bir bilgisi olmayan seyyahımız, ***Uygur Türklerini*** de, ***Çinliler*** gibi ***"yassı burunlu çekik gözlü"*** oldukları ve Çinlilere fiziki olarak çok benzedikleri için, onlardan belkide ***Çinliler*** olarak bahşetmiş ve hükümdarlarını da bir ***Çinli*** olarak göstermiştirki bu kesinlikle doğru değildir. Zira Hz. Peygamberin bir çok hadislerinde de uzak doğu insanı genellikle***"çekik gözlü ve yassı burunlu"*** olarak zikredilmişlerdir[21]. Bu bakımdan olayları bizim başka türlü izah etmemiz mümkün değildir.

Mâmâfih ***Ebû Dülefi*** bu konularda haklı gösterecek son derece önemli bir diğer sebeb daha vardır. O da, o devirlerde ***"Çin"*** tabiri ile neyin kasdedildiği meselesidir? Bu dün, ***Ebû Dülef*** için olduğu kadar bugün, Uygur siyâsî tarihçileri içinde geçerli bir sorudur. Hemen şunu itiraf edelimki; o devirlerde ***"Çin"*** tabiri, yalnız bugün bizim anladığımız ***"Çin"*** için kullanılmıyordu. Asıl ***Çin***'e o devirlerde daha ziyâde ***"Maha Çin**-Büyük* ***Çin****"*den bozulmuş olarak ***"Mâçin"*** deniliyordu[22].

Ne varki bugünkü Çin sınırlarına yakın ülkelere meselâ ***Doğu Türkistan*** illeri ***Kaşgar*** ve ***Uygur*** illerine de ***"Çin"*** denilmekte idi[23]. Bu bakımdan **Ebû Dülef**'in de ***Çin Hanından"*** asıl kasdının yukarda adı geçen ***Turfan Uygur Kağanı*** olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Zira **Ebû Dülef** zamanında, İslâmi kaynaklarda da ***"Çin"*** de-

21 Kitapçı, Z., **Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler**, I, s. 125.
22 Esin, E., **İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş**, s. 155.
23 Esin, E., **Türk Kültür Tarihi İç Asyadaki Erken Safhaları**, Ankara, 1985, s. 16, Krş. Pelliot, P., **Hotes on Marco Polo**, Paris, 1959, "Çin" maddesi.

nilince, aynı zamanda henüz müslüman olmamış en katı en kâfir Türk illeri, yani***"Hıtay"*** ve ***"Uygur Türkleri"*** akla geliyor ve bu iki ülke büyük Çin'in bir parçası sayılıyordu. Nitekim **el-Mervezî** bu konu ile ilgili bir rivâyetinde bizi büyük ölçüde aydınlatmakta ve aynen şöyle demektedir; ***"Çin iklimi üç kısma ayrılmaktadır; Asıl Çin, Hıtay ve Uygur ülkesidir. Fakat bunların en büyüğü Çin ülkesidir"***[24].

Çin - Uygur Çelişkisi;

Belki de bu tarihi olgunun tesiri iledirki ***Uygur Kağanları*** bir kısım resmî yazışmalarında kendilerini ***"Çin ülkesi Hanı"*** olarak göstermişler ve şahsiyetlerini daha etkin bir hale getirmek istemişlerdir. Ne varki müslüman ***Kara Hanlılar***, Uygurları itaat altına aldıktan sonra bu defa onlarda kendilerini pek tabiî ***"Çin Hanı"*** olarak görmüşler ve resmi yazışmalarda bunu böyle ilân etmişlerdir. Nitekim ***Yarkent***'te meşhur Kara Hanlı Hakanı ***Tawgaç Uluğ Buğra Kara Hakan*** hakkında bir mahkeme tutanağında bu husus şöyle ifâde edilmiştir;

«الخاقان الأجل، السيد الملك المؤيد، المظفر المنصور، عز الدين، مشيد الدولة القاهرة وبرهان الملة الباهرة وكهف الأمة الطاهرة غياث المسلمين ملك الشرق والصين طوغاج بغرا قره خان أبو علي الحسن بن سليمان أرسلان قره خاقان مجتبي خليفة الله الولي وأمير المؤمنين.»

Hakan! Yüce, Ulu, İlâhi kudretle desteklenmiş Muzaffer ve Gâlip Padişah! Dinin şerefi, Kâhir devletin kurucusu, Üstün ve Nurlu milletin delili, Pâk ümmetin sığınağı, Müslümanların kurtarıcısı, bütün doğu ile Çin'in hakimi, müminlerin velisi ve emiri, Allah'ın halifesinin gözdesi Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali, Hasan b. Süleyman b. Arslan Kara Hakan"[25].

24 el-Mervezî, s. 2.
25 Arast, R.R., I, s. XVII.

Bu metinde zikri geçen *"Çin Hanlığından"* maksatta şüphesiz Çin'e en yakın bir ülke olan ***Turfan Uygur Kağanlığıdır.*** Öyle tahmin ediyoruzki ***Turfan Uygur Kağanı,*** yaklaşıp gelmekte olan müslüman ***Kara Hanlılar*** tehlikesi karşısında koyu bir çaresizlik içinde kalmış ve kendisine güçlü bir müttefik olarak ***Samanî Emirlerini*** görmüş, onlarla sıhriyet bağları kurarak sosyal ve siyasi münasebetlerini geliştirmek istemiş ve **Nasr b. Ahmed**'in kızı ile evlenme teklifinde bulunmuştur. Zira, ***Kara Hanlıların, Uygurlarla*** olduğu gibi ***Samanîlerle*** de araları bozuktu. Böyle bir işbirliği her iki tarafında işine geliyordu.

Zaten eski ***Türk Han ve Hakanları,*** komşu hükümdarlarla olan sosyal ve siyasi münasebetlerini geliştirmek için sıhrıyet bağlarının kurulması ve karşılıklı kız alıp vermeye çok önem vermişler ve bu şekilde siyâsi ve dinî bir çok evlilikler yapmışlardır[26].

Nitekim daha sonraki gelişmeler bizim bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Zira İslâm hidayet cezbesine kendilerini kaptıran ve koyu bir cihad eri olan ***Kara Hanlılar,*** yeni bir gaza ve cihad ruhu ile Orta-Asya bozkırlarında boy göstermişler, ***Samanîleri*** tarih sahnesinden sildikleri gibi, yeni bir iman coşkusu ile ***Turfan Uygurlarına,*** yani bu inadına ***Manihaist,*** inadına ***Budist*** olan ***kâfir Türklerin*** karşısına dikilmişlerdir. Onların, Turfan Uygurlarına yaptıkları bu yeni gaza ve cihad seferleri üzerinde, bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Senda-Bil Şehri Neresidir?

Gerçekte **Ebû Dülef**'in bizi sıkıntıya sokan, bundan da öte okuyucuları yanıltan bir diğer yönü de, onun uzun uzadıya

26 Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Abbâsi Hilâfetinde Selçuklu Hatunları**, Konya, 1995, s. 43 vd.

Senda-Bil diye bir şehirden bahsetmesi ve burasının Çin Hanlığının ***"Başkenti"*** olduğunu söylemiş olmasıdır. Temel kaynaklarda ***Senda-Bil*** diye bir şehir kesinlikle yoktur. Oysa onun, bu güzel şehir hakkında verdiği bilgiler diğer kaynaklar, bu arada Çinli seyyah ***Wang-Yande*** ile karşılaştırıldığı ve mevcud Uygur şehirleri ile değerlendirildiği takdirde, burasının ***Çin***'in değil, ***Turfan Uygur Devletinin*** kışlık başkenti ***"Koçu Şehri"***nin tâ kendisi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bu bakımda; hem Uygur tarihi ile ilgili bir temel taşı yerli yerine oturtmak, hem de, bu konulardaki yanlışlıkları gidermek ve bir hakikati ortaya koymak için bizim burada ***EbûDülef***'in ***Senda-Bil*** şehri hakkındaki ilginç gözlemlerini bir kere daha zikretmemiz gerekmektedir. Şöyleki;

*"Biz daha sonra **"Makam el-Bâb"** denilen bir **"Sınır Kara Kol Kapısı"**na geldik. Burada **Çin Melikinin** (Uygur Hakanı) **"Hacib"** özel temsilcisi vardı. Onun izni olmadan Türk boyları ve başkalarından hiç bir kimse **Çin** (Uygur) ülkesine giremezdi*.*

Biz Melik'in himâyesinde buradan ayrıldık, üç gün yürüdük. Her bir konakta binit atımız değiştiriliyordu. Daha sonra biz bir ovaya geldik. Rehberimiz burada gecelemek için ilgililerden izin istedi. Burada geceledik. Burası yer yüzünde, **Allahın** *en güzel ve en hoş ovalarından biri idi. Burada Melikin (Uygur Hanı) misafiri olarak üç gün kaldık***.

*Daha sonra bu ovayı ancak bir günde geçtik ve **Senda Abil'e** (Koçu) ki burası **Çin** (Uygur) şehri ve ülkenin **Başkenti'ne** bir merhale yakınlıkta bir yere, bir akşam vakti ulaştık. Burada geceledik. Ertesi sabah gün boyu yürüdük ve bir akşam vakti oraya vardık.*

Burası (Koçu) çok büyük bir şehir idi. Bir insan bir günde bu şehri

* Bu ifâdeler, çok daha önceki asırlarda ***Ötüken Uygur Kağanını*** ziyaret eden **Temim b. Bahr**'la şaşılacak derecede bir benzerlik içindedir. Bu da onların bir devamı olan ***Turfan Uygurlarınında*** aynı idârî sistemi benimsediklerini göstermektedir Z.K.

** Çinli Seyyah **Wang-Yande** de Koçu hakkında benzer şeyleri söylemektedir.

ancak gezip dolaşabilirdi. Şehrin etrafı, genişliği ve yüksekliği yaklaşık 5 metre olan muhkem bir ***"surla"*** *çevrili idi. Daha sonra şehrin ana giriş kapılarından birine yöneldik ve buradan şehre girdik*[*].

Şehirde 60 ana cadde vardı. Bunların hepsi Hükümdarın sarayına çıkıyordu. Ayrıca şehrin yukarı kısmında (ki bir dağdan) çok büyük bir nehir akıyordu. Bu nehirden, 60 su kanalı ile, şehre su veriliyordu. Bu sular muntazam arıklarla her evin önünden geçiyordu. Geri kalan sular şehrin dışına akıyor ve bununla da halk bahçelerini suluyorlardı"[27].

Bundan sonra ünlü ***Seyyahımız,*** şehrin dini yapısı ve şehir halkının dini hayatı ile ilgili etkin gözlemlerini anlatmakta ve şöyle demektedir;

"Ayrıca onların çok büyük bir mabedleri (Buda) vardı. Yine onların tutarlı bir siyâseti ve çok sağlam yasaları vardı. Onların mabedlerine gilence; onun, ***Kudüsteki Mescid-i Aksâdan*** *daha büyük olduğu rivâyet edilmektedir. Bu mabedin duvarlarında bir çok melek ve imanları tasvir eden resimler ve içinde heykeller bulunuyordu. Bunların içinde bir tanesi vardı ki o en büyük* ***Buda heykeli*** *idi.*

Şehir halkı (koyu Budist oldukları için) hiç bir hayvanı kesmedikleri gibi, hayvan etide asla yemiyorlardı. Onlardan birisi bir hayvanı keserse, bunun cezası ölümdü. Burası ***Hindlilerin***[*] *ve* **Türklerin**[**] *birlikte yaşadıkları bir şehir idi"*[28].

Ebû Dülef'in Wang-Yande İle Karşılaştırılması;

Ne ilginçtirki **Ebû Dülef**'in ***Senda-Bil*** şehri ile ilgili bu açıklamaları temel islâmi kaynakların, ***Turfan Uygurlarının***

* Ne ilginçtirki Ebû Dülef'in verdiği bu bilgiler, temel İslâmî kaynakların Koçu şehri hakkındaki bilgileri ile büyük bir benzerlik içindedir Z.K.

27 el-Hamevi, III, s. 444, Çinli Seyyah **Wang Yande** de, ***Koçu*** hakkında benzer şeyleri söylemektedir.

* Belkide Budist rahipleri veya Hindi tacirleri kasdetmektedir.

** Çin başkentinde bu kadar çok Hindli ve Türk'ün bulunmaması gerekmektedir.

28 el-Hamevi, III, s. 444.

kışlık başkenti olan ***Koçu*** hakkında verdikleri bilgilerle büyük ölçüde bir benzerlik arzetmektedir. Onlarda burasının Çin sınırına yakın bir yer, ayrıca Uygur Kağanlarının kışlık ***"Başkenti"*** olduğunu, şehrin 20 metre yükseklikte ve 10 km. uzunluğunda çok geniş ve büyük bir ***"surla"*** çevrildiğini ve asıl şehre bu surlardan açılan dört muhkem kapıdan girildiğini beyan etmişler ve **Ebû Dülef**'e çok büyük benzerlikte bilgiler vermişlerdir[29].

Fakat bizim bu konuda asıl üzerinde durmak istediğimiz pek meşhur bir kimse daha vardır. O da; **Ebû Düleften** belki bir buçuk asır sonra (981) ***Koçu*** şehrini ziyaret eden Çinli Seyyah **Wang Yandedir.** Onun ***Koçu*** hakkında verdiği bilgilerle, **Ebu Dülef**'in ***Senda-Bil*** şehri hakkında vermiş olduğu bilgiler, birbirinin nerede ise kopyası olacak kadar bir benzerlik arzetmesidirki bu şaşılacak bir durumdur. Nitekim Çinli Seyyah **Wang-Yande,** ***Koçu*** şehri hakkında bizlere özetle şu bilgileri vermektedir;

"Daha sonra biz ***Koçu*** *şehrine vasıl olduk. Burası yaz aylarında çok sıcaktı. Evler beyaza boyanmıştı.* ***Chinling*** *dağlarında (Altın veya Altay dağları) çıkan, bir nehir bu* ***Başkentin*** *bütün çevresini dolaşır, tarla ve meyve bahçelerini sular ve değirmenleri işletir. Onun geniş arazilerinde beş türlü hububat yetişir*[*].

Koçu da 50'den fazla ***Budist mabedi,*** *manastırı vardır. Onların hepsinin kapıları üzerinde* ***Tang*** *hanedanları tarafından konulmuş kitâbeler bulunmaktadır. Bu mabedlerin içinde* ***"Buda öğretilerini"*** *ihtiva eden bir çok kitap ve arşiv belgeleri bulunuyordu*[**].

29 Hududu'l-Alem, s. 92, Ögel, B., **İslamiyetten Önce Türk Kültürü Tarihi,** s. 358, 352.

* **Ebû Dülefle** büyük bir benzerlik arzetmektedir.

** **Ebû Dülef,** bu konularda şaşılacak derecede ve çok daha geniş bilgiler vermektedir.

*Ayrıca burada Çin imparatorunun gönderdiği fermanların saklandığı bir "**Kule**" vardı. Kulede bütün bu Tang devrine ait fermanlar ve mektuplar büyük bir özenle muhafaza ediliyordu. Bu fermanlar ve mektuplar çok dikkatli olarak yerleştirilmiş ve kilitlenmiştir. Bu kulenin arkasında bir de "**Mani mabedi**" vardı"*[30].

Senda-Bil Şehri Koçu Şehrinin Ta Kendisidir;

Buraya kadar yaptığımız bütün bu açıklamalar, tarih objektifinde değerlendirildiğinde, **Ebû Dülef**'in son durağı ve Çin Hanının başkenti olarak zikrettiği ***Senda-Bil*** şehrinin kesinlikle Turfan Uygurlarının kışlık başkenti ***Koçu*** olduğu görülmektedir. Ne ilginçtirki **Ebû Dülef**'in ***Senda-Bil*** hakkında vermiş olduğu geniş bilgiler ve canlı tasvirler, halkın Budizmle iç-içe olması, Çinli elçi aynı zamanda koyu bir Budist olan **Wang Yande**'yi Hayır! bizim görüşümüzü büyük ölçüde doğrulamaktadır. Sanki iki ayrı seyyah başka başka zamanlarda, aynı şehri ziyaret etmişler ve aynı ilginç müşahedelerde bulunmuşlardır.

Burası ***Çin***'in değil, ***Uygur Kağanlığının "Başkenti"*** idi. Burada **Ebû Dülef**'in de dediği gibi tarihi büyük bir ***Buda mabedi*** vardı. Müslüman Seyyah'ın ***Mescid-i Aksaya*** benzettiği bu büyük Buda mabedini **Wang-Yande** gururla ziyâret etmiş ve onun hakkında çok ilginç açıklamalarda bulunmuştur.

Bu mabed aynı zamanda; bütün Buda öğretilerine aid kitaplar, Çin Hanları tarafından Uygur Kağanına gönderilen bütün ferman ve mektupların büyük bir özenle saklandığı bir mabed idi. Diğer taraftan ***Çin***'in asıl başkenti, bütün Eski ve Orta-Çağlar boyunca hiç bir zaman ***Budizmin*** istilasına uğramadığı gibi, Budizmin merkezi de olmamış ve orada sayıları ***50***'ye varan ***Buda mabedleri*** yapılmamıştır. Böylece, müslüman ***Samânî Emirinin*** kızı ile evlenme teklifinde bulunan ***Çin Hanı*** değil, bilâkis bu kişinin koyu bir Budist olan ***Uygur Kağanı*** olduğu ortaya çıkmaktadır. Seyyahımız ***Ebû Dülef***'te, Çin başkenti ***Senda-Bili*** değil, asıl Uygur Başkenti ***Koçuyu*** ziyaret etmiş ve ***Uygur Kağanı*** ile görüşmüştür.

30 İzgi, O., a.g.e., s. 56-61, Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş**, I, s. 119-122, Ligeti, L., a.g.e., s. 247.

Mâmâfih **Ebû Dülef**'in bizi sıkıntıya sokan bu rivâyetlerini bu şekilde bir açıklığa kavuşturduktan sonra asıl konumuza dönebiliriz. O da Budist ***Uygur Kağanlığı*** ile ***Samanî Emirliği*** arasındaki sosyal ve siyâsi ilişkilerinin geliştirilmesi, müslüman ***Kara Hanlılara*** karşı bir cephenin oluşturulması ve bu cümleden olmak üzere, ***Uygur Kağanının*** Samanî Emiri **Nasr b. Ahmed**'in kızı ile evlenme teklifinde bulunmak için ***Buharaya*** bir heyet göndermesidir. Bilindiği gibi ***Uygurlar,*** Kara Hanlılara karşı benzer bir teklifi daha sonra ***Gazneli*** **Sultan Mahmud**'a yapmışlar ve belli dini sebebten dolayı ondanda red cevabını almışlardır.

Müslüm Samanî Emirinin Uygur Kağanının Kızı İle Evlenmesi;

Mâmâfih Uygur ülkesinden kalkarak ***Buharaya*** gelen bu Uygur elçilik heyeti **Samanî** saraylarında, çok yüksek bir protokolle ağırlanmasına rağmen, onların bu teklifi kibarca reddedilmiştir. Buna sebepte bu ***Uygur Hanının*** hâlâ koyu bir ***Manihaist*** veya ***Budist*** olması ve müslüman bir kızın, gayr-i müslim bir kimse ile, evlenmesinin İslâm şeriatine göre imkansız olması idi[31].

Elçilerin bu husustaki ısrarları bir fayda vermeyince bu defa onlar, kendilerine daha önceden verilmiş bir talimat ge-

31 el-Hamevi, III, 441.

reği, **Nasr**'ın oğlunun, ***Uygur Hanının*** kızı ile evlenmesini teklif etmişlerdir. Bu teklif Samanî sarayı tarafından kabul edilmiştir. Esasen bu, müslüman ***Samanî Emirlerinin***, Doğu Türkistan için takip ettikleri global İslamlaştırma politikasına da uygundu. Bunun üzerine ***Samanî Emiri*** **Nasr b. Ahmed** tarafından yeni bir elçilik heyeti kurulmuş ve onlar bu hayırlı teşebbüs için ***Turfan Uygur Kağanının*** yolunu tutmuşlardır.

İşte yazarımız **Ebû Dülef**, bunu kendi ifâdesine göre çok iyi bir fırsat olarak bilmiş ve bu heyete katılarak ***Doğu Türkistan*** Uygur yurtlarına doğru yeni bir seyahata çıkmış ve gezdiği yerler, gördüğü ülkeler ve temas ettiği insanlar hakkında verdiği bilgilerle, bugün bize kadar ulaşan meşhur seyahatnamesi meydana gelmiştir.

Onun bu eseri, tenkid edilebilecek birçok yönleri olmasına rağmen *Orta Asya Türk Boyları*, onların sosyal ve dinî yaşayışları hakkında bizim için vazgeçilmez derecede kıymetli bir kaynaktır. Bu itibarla, bundan sonraki bir bölümde onun bu kıymetli seyâhat notları üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

Mâmâfih **Ebû Dülef**'in bizi sıkıntıya sokan diğer bir durumuda Sâmâni heyetinin, kendinden başka kimlerden oluştuğu hakkında, **İbni Fadlan**'ın aksine hiç bir bilgi vermemiş olmasıdır. Samanilerin askeri ve idari bürokratlarının büyük ölçüde müslüman Türklerden oluştuğu göz önüne getirilirse, elçilik heyetinde ve üst seviyede bir çok müslüman Türkün de bulunmuş olması gerekmektedir.

Bundan sonraki gelişmeler hakkında yegane bilgi kaynağımız yine de **Ebû Dülef**'in seyâhat notlarıdır. Şöyleki; Seyyahımız ***Samâni*** elçilik heyetine katılarak yola çıkmıştır. O, bu

yolculuğu sırasında bir çok ***Türk kabilelerine*** uğramış, onların örf, âdet ve inançları hakkında kısa ve fakat özlü bilgiler vermiş ve böylece Orta Asya'nın, ***"Türklük dokusunun"*** anlaşılmasında bizlere fevkalade yardımcı olmuştur.

Müslüman Samani heyeti, çok uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra bize göre ***Turfan Uygur Ülkesi***, (Seyahat notlarında Çin Ülkesi)'ne ulaşmış ve ***Uygur Hanı*** tarafından büyük bir törenle kabul edilmiş ve şereflerine ziyafetler verilmiştir. **Ebû Dülef**'te ***Uygur Hanının*** huzuruna kabul ettiği ***"Samani Elçilik"*** heyeti arasında bulunuyordu. **Ebû Dülef**'in ondan etkilendiği anlaşılmaktadır. Zira gezi notlarında bu değerli **Uygur Hanı** için

«ودخلت على ملكهم فوجدته فائقًا في فنه كاملاً في رأيه»

"Onu; insanları idare etme de çok yüksek, düşünce ve hükümlerinde çok olgun bir kişi olarak buldum!" demektir[32].

Bundan sonraki gelişmeleri seyyahımızın ağzından dinleyelim; ***"Elçiler Kağan'a, kızını Nuh b. Nasr'ın oğluna bitirmek için geldiklerini söylediler. Kağan bunu uygun gördü. Bu arada kızın çeyiz eşyaları hazırlandı. Ondan sonra 200 hizmetci, 300 cariye ve daha birçok özel hizmetçi ve nedimeleri ile birlikte Horasana hareket etmek üzere uğurlandılar, bundan sonra*** (Samani Saraylarında yapılan muhteşem bir düğünle) ***evlendiler"***[33].

Gerçekte, Uygur hanedan âilesiyle müslüman Sâmaniler arasında kurulan bu ***"sıhriyet bağlarının"***, Uygur aristokratları arasında İslâm dininin yayılmasına ne derece etkili olduğu, diğer bir ifade ile Uygur Kağan âilesi ve aris-

32 el-Hamevi, III, s. 444.
33 el-Hamevi, III, s. 444.

tokratlardan kimlerin müslüman olduğu hususunda pek fazla bilgi yoktur. Bu evliliğin dini olmaktan öte Turfan Uygurları için gittikçe büyük bir tehlike olmaya başlayan ***Kara Hanlılara*** karşı siyasi maksatlarla yapılmış bir evlilik olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Bilindiği gibi önceleri ***Manihaizm***, daha sonraları ***Budist*** olan Uygur asilzade ve devlet adamları, geleneksel ***Gök-Tanrı*** dininin bırakarak bu kokuşmuş Asya dinlerine girmişlerse de, onların bu ilk devirlerde müslüman olduklarına dair elimizde hiç bir bilgi yoktur. Bu da ***Samanilerin;*** sınır boylarında göçebe Türklere karşı giriştikleri gaza ve cihadların dışında, İslâm dininin komşu devletler, özellikle ***Uygur aristokratları*** arasında yayılması için tebliğ faaliyetlerine pek fazla bir önem vermediklerini göstermektedir. Eğer ***Samaniler*** ellerindeki dini ve siyasi imkanları, Uygurlar arasında İslâm Dininin yayılması için kullanmış olsalardı, Uygur aristokratlarının, bir çoklarının bu ilk temaslar ve erken devirlerde müslüman olmaları içten bile değildi.

Bununla beraber ***Uygur Kağanları***, kadim Türk ananelerine göre bu dinlerin hepsine yeterinden fazla hoş görü ve müsâmaha göstermişlerdir. Bu bakımdan başta ***Mani*** olmak üzere ***Buda*** rahipleri, ***Hıristiyan*** misyonerleri ***İslâm*** mürşid ve din adamları, kendi dinlerini Uygurlar arasında yaymada hiçbir ciddi engelle karşılaşmamışlardır. Böylece ***İslâm Dini***, Uygur aristokrat ve devlet adamlarının dışında göçebe ve medeni şehirlerde süratli bir şekilde yayılmış ve buralarda bir çok müslüman cemaatler oluşmuş, bir çok cami ve mescidler yapılmıştır.

İslâm Hidâyet Fırtınası Uygur Yurtlarında;

Gerçekte Sâmânilerin ikbal devri Orta Asyada pek fazla uzun sürmemiştir. Zira bu sıralarda İç-Asya Türklük denizinde yeni, yeni kaynamalar olmuş ve bunun sonucu kendilerini İslâm dininin ilahi cezbesine kaptıran müslüman ***Kara Hanlılar*** ortaya çıkmışlardır.

Kara Hanlılar önce müslüman ***Sâmânileri*** ortadan kaldırmışlar, daha sonra parlak kılınçlarını çekerek ***Turfan Uygurlarına*** yönelmişlerdir. Onlar, yeni dinin güçlü temsilcileri olarak geliyorlar ve sanki bir ilâhi hidâyet fırtınasını temsil ediyorlardı. Gerçekte bu ilâhi iman fırtınası ***Arabistan*** çölünün derinliklerinden kopup geliyordu. Adı; İSLÂM DİNİ idi.

Yeni İslâm hidâyet fırtınası, bütün deliliği ile ***Arî*** yurdundan geçerek ***Tûran*** yurtlarına dalmış ve olanca süratiyle ***Turfan Uygurlarına*** doğru esiyordu. Asıl bundan sonra ***Orta Asya***'nın dini tarihinde bir eşi ve benzeri olmıyan yeni bir iman-küfür, dalâlet ve hidâyet mücâdelesi başlıyacak ve bu uğurda binler, onbinlerce kişi şehid olacaktı. Bu çetin ve kanlı mücadelenin bir örneği ***Mekkede*** Ka'benin etrafında, ***Medine***'de, ***Huneyn*** ve ***Tâifte*** olmuştur. Şimdi aynı kanlı mücâdele Uygur şehirlerinde ***Koçu***'da ***Beş Balık***ta olacaktı.

Ka'be; mübarek koynunda yer alan ve asırlardır insanların aydınlık dünyasını karartan putlardan nasıl temizlenmiş ve buralara o ilâhi tevhid mührü vurulmuş ve orası nasıl bir ***"Tanrı Evi"*** olmuşsa, asıl bundan sonra ***Koçu*** ve ***Beş Balık***taki mabedlerde bulunan ***Buda*** ve ***Mani putlarıda*** temizlenecek ve buralar gerçek bir ***"Allah Evi"*** ve ***Uygurlar*** ise, bu ulu dinin kahraman bir cihâd eri olacaklardı.

Mekkedeki İman küfür mücâdelesinin başında ***Allahın Rasülü***, **Hz. Ebu Bekir** ve **Hz. Ömer** vardı. ***Uygur*** yurtlarında başlıyan ve tarihte bir eşi ve benzeri olmıyan İman-küfür, dalâlet ve hidâyet mücâdelesinin başında ise ***Allah*** ve ***Rasülü***

tarafından Onun ebedî risâletinin vârisi ve bir yüce misyonla görevlendirilmiş olan **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han** ve onun cihad erleri, gâzi arkadaşları ve onun soyundan gelen ***Kara Hanlı Hükümdarları*** vardı.

Bunlar İslâm hidâyetini yeni bir iman coşkusu hâlinde kabul etmiş yeni dindar, samimi müslüman idiler. Allah yolunda cihad etmeyi ve İslâm dinini bütün Orta Asya bozkırlarında yaymayı kendilerine çok kudsi bir gaye olarak benimsemişlerdi. Bunlar ***Sâmanileri*** çoktan ortadan kaldırmış, bu arada İç-Asya ve sınır boylarında ***kâfir Türklere*** karşı parlak kılınçlarını sıyırmış ve yeni bir cihad aşkı ile çoktan harekete geçmiş bulunuyorlardı. Onların yeni hedefi bu kâfir ***Turfan Uygurları*** idi. Türk tarihinin pek ender olan dini manada en kanlı savaşları olacak ve bir ***"İlâhi Destan"*** yazılacaktı. Bu destanın kalemleri ***Kara Hanlı Gazilerinin*** parlak kılınçlarının uçları idi. İşte bundan sonraki sayfalarda, İslâm dininin bu yeni iklimler ve ***kâfir Türklere*** karşı mücadelesi üzerinde durulacak ve ***"Uygur İslâm İnkılâbı"*** gerçek bir tarih mukahekemesi içinde, ele alınacaktır.

II.
KARAHANLILAR DEVRİ
Tanrı Dağlarının Eteklerinde Duyulan İlk Ezan Sesleri

Satuk Buğra Han'ın Yeni Misyonu;

Gerçekte ***Kara Hanlılar***'ın Orta Asyada ilk müslüman devlet kuran Türkler olarak tarih sahnesine çıkmaları, özellikle **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han**'ın bir ilâhî tecelli sonucu müslüman olması[34] ve çok çetin dinî mücâdelelerden sonra ilk ***"Müslüman Gâzi"*** olarak Kara Hanlı tahtına oturması, sadece ***Kara Hanlılar'***ın değil, belki de bütün Orta-Asyanın dini hayatında çok önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Yeni ***Kara Hanlı Hakanı,***; Allahın hidâyetine ulaşmanın verdiği ilk heyecan ve imanî coşku dolayısıyla yalnız ***Kara Hanlı*** Türk boylarını değil, belki ulaşabildiği kadar kendi devrinde, bütün ***Orta Asya Türklüğünü*** Allahın hidâyetine ulaştırmak, onların hepsinin Allaha onun varlığına, inanmaya çağırmak, gönüllerindeki iman ateşini bir volkan hâline getirmek için bir ***"ilâhi misyon"***'la geliyordu.

Hz. Peygamber *Mekke*de; kendi yakın akrabaları, Mekke azgınları ve bütün Arapların bu ilk hamlede ve bir ***Yüce Mevlaya*** iman etmelerini sağlamak dolayısıyla İslâmı, bir ***devlet*** ve **şeriat** hâline getirmek için nasıl ki, çok çetin mücâdeleler yapmış ve bunda muvaffak olmuşsa; **A.S. Buğra Han'da;** bu ilk hamlede kendi yakın akrabaları, ***Kara Hanlı***

---

34 Kitapçı, Z., **İlk Müslüman Türk Hükümdarları**, s. 190.

aristokratları ve bütün ***Kara Hanlı Türk Boyları*** için aynı çetin dinî mücadeleleri yapmış ve en sonunda ***Kara Hanlılar*** çok büyük bir ekseriyetle müslüman oldukları gibi, *ilk müslüman Türk devletini* de kurmuşlardır[35].

Bu yeni İslâm devletinin merkezi ***Medine*** değil ***Kaşgardı***. Artık, çok yakın bir gelecekte, ***Kaşgar*** semâlarını dolduran *"Ezan Sesleri"* ve çoğu halde müslüman gazilerin cihad meydanlarındaki kılınç şakırtılarından hasıl olan ***"Allahu Ekber!"*** naraları, bütün ***Orta Asya ve Uygur Yurtlarını*** dolduracak ve bunun yankıları ***Çin Seddin***den duyulacaktı.

Uygurlar İslâm Hidâyetiyle Karşı Karşıya;

Satuk Buğra Han'ın yeni bir gaza ve cihad eri olarak ortaya çıkması, İslâm dinini yeni bir iman coşkusu hâlinde Orta Asya Türk boyları arasında yayması ve bunu bir devlet politikası hâline getirmesi, komşuları, aynı zamanda yarı ***Manihaist*** ve ***Budist*** olan ***Turfan Uygurlarını*** yeterinden fazla rahatsız etmiş olduğundan hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Zira semâvi bir aslı olmayan, bir vahiy kültürüne dayanmayan ve bir ***"İlâhi Kitabı"*** bulunmayan ***Manihaizm*** ve ***Budizm***'in karanlık öğretilerine kendilerini çoktan kaptırmış olan ***Uygur İdikutları***, İslâmın gümbür, gümbür yaklaşıp gelmekte olan ayak seslerini duymaya başlamışlardı. Zaten **Böğü Tekin**den sonra (866) ***Kocu*** (Turfan) ve ***Beş Balıktaki*** Uygurlar, bir çok kereler, soydaşları olan batıdaki ***Kara Hanlılar***'ın saldırılarına uğramışlar ve sürekli olarak toprak kaybetmişler[36] ve bir manada ***Kara Hanlıların*** üstünlüklerini kabul etmek durumunda kalmışlardı. Artık şimdi onların karşısında ve İslâm dininin bütün Uygurlar arasında yayılmasını bir gönül tutkusu hâline getirmiş büyük mücâhid **Satuk Buğra Han** ve onun İslâmın ilâhi cezbesine kendini kaptırmış yalın kılınç cihad erleri vardı.

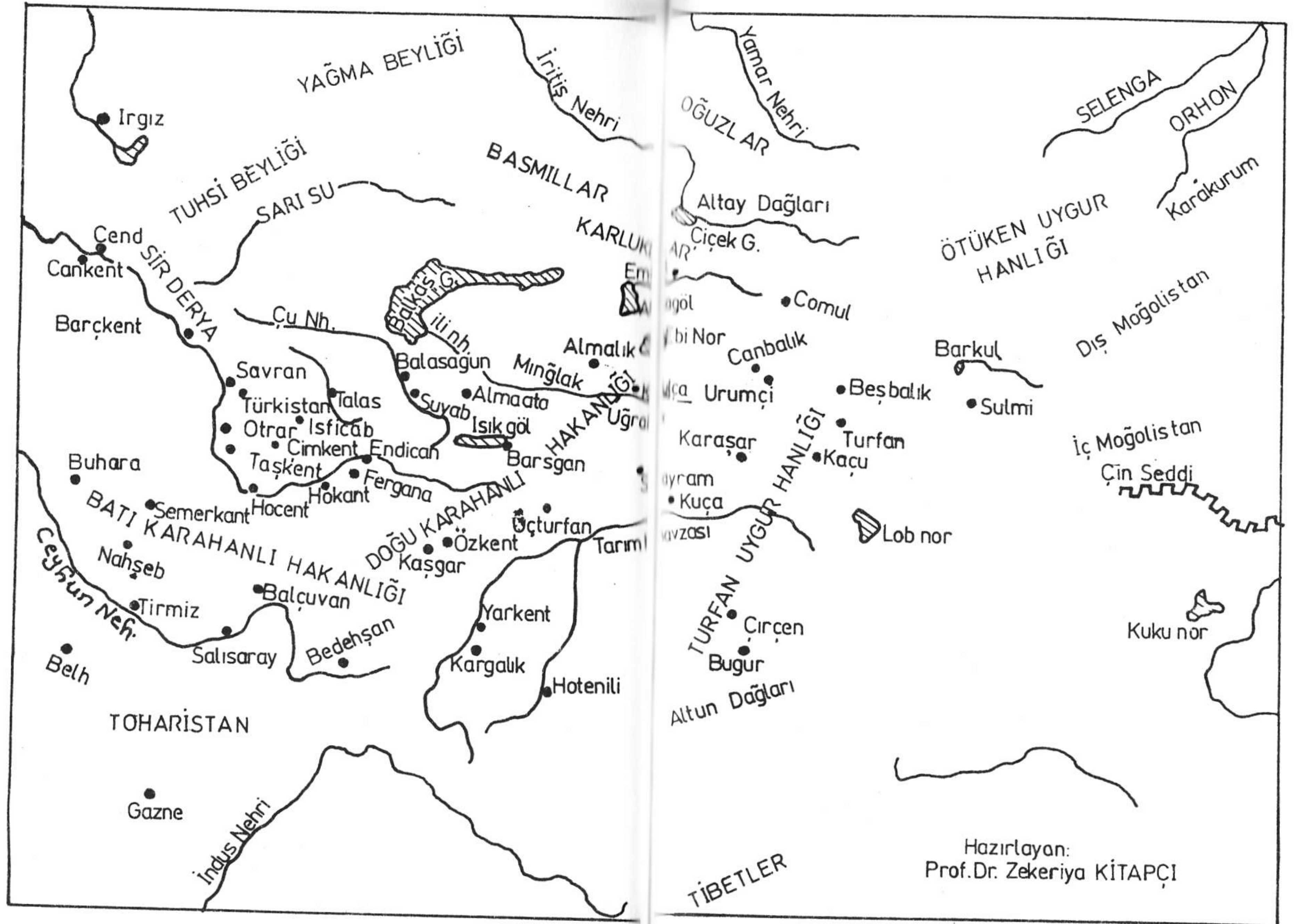
Satuk Buğra Han büyük bir ciddiyetle takib ettiği bu İslâmlaştırma politikası sebebiyle ***Uygur Yurtlarına*** yönelmiş ve bu devletin batı kısımları, diğer bir ifâde ile ***Kara Hanlılara*** yakın olan bütün bölgelerini çok büyük bir meharetle İslâmlaştırmıştır. Bu bir manada, ***Kocu***daki Uygur Kağanlarının bir nevi atalar dini haline gelmiş olan ***Manihaizm*** ve ***Budizmi*** müdafa etmek için ***Kara Hanlılara*** tavır almaları, hatta bundan da öte onlardan kopmalarına sebeb olmuştur[37].

Zira ***Kara Hanlı Hakanları;*** İslâm dinini bütün Orta-Asyada yayma ve onu koruma görevini üstlendikleri gibi, ***Turfan Uygur İdikutlar*** da; bir manada kendilerini bütün ***Orta Asya,*** hatta ***Çindeki*** Budistlerin koruyucuları olarak biliyorlardı. Bu temel ayrılık ve dini hâkimiyet mücâdelesi sonucu ***Orta Asya,*** asırları kapsayan kendi geçmişi ve çoğu halde kozmopolit dini hayatında, hiç bir zaman bir eşi ve benzeri görülmemiş olan yeni, kanlı bir dini mücadeleye hazırlanıyordu. Ne varki bu kanlı mücâdele şimdilik Uygur topraklarında olacaktı.

35 Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası**, s. 241.

36 Sümer, F., **Oğuzlar**, İstanbul, 1999, s. 45, Genç, **R. Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası**, Ankara, 1997, s. 20.

37 Abdurrahman, V., **Türkler, Kocu (İdikut), Uygur Devleti**, II, s. 241.

UYGURLAR VE KARAHANLILAR DEVRİNDE
DOĞU TÜRKİSTAN'IN GENEL DURUMU

Uygur Yurtlarındaki Yeni İman Küfür Mücadelesi;

Bu bakımdan Çağdaş *Uygur İdikutunun;* **Satuk Buğra Han** tarafından başlatılan bu yeni İslâmlaştırma kampanyasını durdurmak ve *Budizmin* yıkılışını önlemek için harekete geçtiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan Buda dininin *Uygur Yurtlarındaki* hâlâ en önemli merkezlerinden biri olan *Hoten, Kuça* şehirleri ve buralarda yaşayan Uygurlar da çok geçmeden bu **Buğra Han**'a baş kaldırmışlardı.

Kuzeyde yaşayan *Uğrak, Yağma ve Tuhsî* kabileleri de aynı anda isyan etmiş bulunuyorlardı. **Satuk Buğra Han** hiç çekinmemiş, gönüllü gaza ve cihad erleri ile bu kâfir Türkler üzerine yürümüştür. Onun bir biri ardından *Uygur Yurtlarına* yaptığı bu gaza ve cihâdlar sâyesinde *İslâm dini,* buralarda çok başarılı bir şekilde yayılmış ve onbinlerce kişi müslüman olmuştur. *Kara Hanlılar*'ın *Uygurlarla* ve bir cihad ruhu ile yaptıkları bu mücâdeleler, kollektif bir dinî heyecan hâline gelmiş ve bu duygular, halkın imanî bir tezâhürü olarak şiirlerde ifâde edilmiş ve böylece bir *"halk destanı"* yani *"Uygur İslâm Destanı"* yazılmıştır.

Büyük halk adamı **Kaşgarî** kitabında bu şiirlere belirli ölçüde de olsa yer vermiş ve onlardan bir çoğunu kaydetmiştir. Kaşgarî'nin çok büyük bir şans eseri kaydettiği ve bu cihad harblerinin tatlı bir hatırası olarak bize kadar gelen bu şiirlerden birinde, henüz iman zevkini yeni tatmış olan bu akıncı ruhun yeni müslüman temsilcileri, *Kâfir Türkler*'e bu arada *Uygurlara* karşı giriştikleri kollektif cihad ruhunu şu şekilde dile getirmişlerdir;

"Tegre alıp eğrelim,
Attan düşüp yekrelim,
Arslanlayı kökrelim,
Küçi anın kevilsin".[38]

Gelin düşmanı çevirelim,
Attan inip gerilelim,
Arslan olup kükreyelim,
Düşman gücü mahvolsun.

38 Kaşgarî, **Dîvan,** (Atalay), II, s. 13.

Kara Hanlı Gazileri Hoten Önünde;

Daha sonra **Buğra Han,** müslüman gâzilerden oluşan bu yeni cihad ordusu ile önemli bir *Budist* ve *Uygur* merkezi olan *Hoten* üzerine yürümüştür[39]. *Hoten* şehrinin dışında yapılan harblerde Hoten *Uygur Beyi,* büyük bir hezimete uğramış ve derhal şehrin içine çekilerek, surların gerisinde çok güçlü bir müdafaa hattı oluşturmuştur.

Buğra Han, çok süratli bir şekilde hareket etmiş ve *Hoteni* olanca gücü ile kuşatmıştır. Müslüman Hükümdar, surlara yaptığı birçok hücumlarda başarılı olamamış ve kuşatma tahminlein ötesinde uzun sürmüştü. Fakat bu en sıkışık anlarda talih yine de **Satuk Buğra Han** ve İslâmın yüzüne gülmüş ve nihâî zafer yine müslüman gâzilerin olmuştur. Şöyleki;

Kale müdâfiî ve *Hoten Beyinin* adamlarından biri olan **Cenkşi Bey, Buğra Han**'ın şahsında İslâm dinin cezbesine kapılmış ve kendi oymağı ile müslüman olmuş bundan da öte Hoten *Uygur Beyine* isyan etmiştir. Bu iç kargaşa ve karışıklar sırasında **Cenkşi Bey**'in adamları vasıtasıyla sur kapıları açılmış ve bunun neticesi olarak en muhkem Uygur şehirlerinden biri olan *Hoten,* **Buğra Han** ve askerleri tarafından ele geçirilmiştir. Kaşgarî bu İslâm gâzisi hakkında şöyle demektedir; *"Çekşi Hoten beyinin adıdır. Hoten bu bey sebebi ile alınmıştır"*[40].

Asıl bundan sonradırki **Buğra Han,** *Hoten Uygurlarını* İslâm dinini kabule çağırmış, onların büyük bir kısmı müslüman oldukları gibi, bir o kadarı da eski *Buda* dini üzerinde kalmışlardır.

39 Buğra, M.E., **Şarkî Türkistan,** 182.
40 Kaşgarî, III, s. 378.

İslâm Mücahidleri Kuca ve Kara Şehir Önünde;

Buğra Han bundan sonra diğer bir Uygur merkezi olan ***Kuça*** şehri üzerine yürümüş ve pek fazla bir direnme görmeden burasını ele geçirmiştir. ***Hoten*** şehrinde olduğu gibi, burada da halk mücâhid gâziler tarafından İslâm dinini kabule çağrılmış ve onların çok büyük bir kısmı kendi istekleri ile müslüman olmuşlardır. Yeni dinî kabul etmiyen ***Budistlere*** hiç bir şey yapılmamıştır[41].

Büyük İslâm mücâhidi **Buğra Han**'ın; Uygur yurtlarında önünü kesecek, onu durduracak hiç bir güç yoktu. Allah yolunda kazandığı bu büyük zaferlerden başı göklere değecek kadar yücelen ***Gâzi Mücâhid,*** cihad sevabına nail olmak için büyük bir hırs gösteren gaza erleri ile bu defa ***Kara Şehir*** ve ***İli*** yolu ile hem de iki koldan ***Uygur İdikut***unun üzerine yürümüştür.

Uygurlarla, Satuk Buğra Han'ın kılınç erleri arasında çok çetin ve kanlı harbler olmuş ve nihai zaferi **Buğra Han** ve onun mücahid gazileri, yani ***İslâm dini*** kazanmıştır. Artık bundan böyle yeni yapılan sulh anlaşmasına göre Uygurlar iç içlerinde serbest ve fakat ***Kara Hanlılara*** bağlı bir devlet olacaklar ve onlara vergi ödiyeceklerdi[42].

Asi Türk kabileleri ve bu arada ***Uygurlara*** karşı yapılan bu harbler ve dini zaferlerin kazanılmasında **Ebû Nasr Sâmâni**'ni oğlu **Abdü'l-Fettah** çok büyük yararlılıklar göstermiştir. Bu bakımdan **Satuk Buğra Han,** ona bu mübarek hizmetlerinden dolayı ***"Alp Tekin Gazi"*** ünvanı vermiş ve bu yiğit cihad eri, İslâm dini ve kâfir Türklere karşı yapılan

41 Buğra, M.E., a.g.e., s. 182.
42 Buğra, M.E., a.g.e., s. 183.

gaza ve cihadlarda her zaman onun, tam bir sağ kolu olmuştur[43].

Satuk Buğra Han'ın Uygur yurtlarında, bir biri ardından kazandığı bu parlak zaferler sâyesinde İslâm dini Uygurlar arasında ***Budizm*** ve ***Manihaizme*** karşı çok büyük bir üstünlük sağlamış, bundan da öte ***Uygurların*** kendi hür iradeleri ile Allahın hidâyetini tercih etme yoluda açılmıştır. Böylece Uygur ülkeleri, her türlü İslâmi tebliğ ve irşâd faaliyetlerine açık bir ülke haline gelmişti. Diğer taraftan ***Budizm*** artık bundan sonra Uygurlar, belki bütün İç-Asyada üstünlüğünü kaybetmiş ve bir daha ayağa kalkamamak üzere çok ağır bir darbe yemiştir.

Yeni Uygur İslâm Destanı;

Mâmâfih **Buğra Han** ve onun mücahid gazilerinin ***Uygurlar***'a karşı kazandıkları parlak zaferler, müslüman halkın gönüllerinde fırtınalar estirmiş ve bir çok şiire konu olmuş ve bu sahada belki yüzlerce, binlerce şiir söylenilmiştir. Müslüman Türk halkının ma'şeri vicdanından kopup gelen ve bir ***"İlâhi Destanı"*** terennüm eden bu şiirlerden ne yazık ki pek azı bu günlere kadar gelebilmiştir.

Bu şiirler müslüman Kara Hanlılarla Uygurlar arasında geçen harblerin çok çetin bir o kadar da kanlı olduğu görülmektedir. Buna sebebte Kara Hanlı gazilerinin kendi hem cinsleri olan Uygurları çok yaman, çok katı bir "kafir" aynı zamanda en iyi "ok atan" kimseler[44] olarak görmeleri ve onlardan tahminlerin ötesinde nefret etmeleridir. O kadar ki; o devirlere çok yakın bir zamanda yaşamış olan Kaşgarlı Mahmud'un bile bundan kendini kurtaramadığı ve aradan on-

43 Buğra, M.E., a.g.e., s. 183.
44 Kaşgarî, **Dîvan,** (Kilisli), I, s. 101.

larca sene geçmiş olmasına rağmen[45] Uygurlar'ın hâlâ eli bayraklı en katı bir düşmanı olduğu görülmektedir.

Hiç şüphe edilmemelidirki, bu aşırı dini duygular sebebiyle *Kara Hanlılar;* Uygurları küçümsemişler, bu inadına medeni hem cinslerini kendi Türk camiasının dışında tutmak için onlar milliyeti belli olmıyan *"yabancı"* kişi anlamında *"Tat"* demişlerdir[46]. Bununla beraber Kaşgarinin çok büyük bir zevkle kaydettiği bu destânî şiirler bir manada Kara Hanlıların kâfir Uygurlar'a karşı besledikleri sonu gelmez kin ve nefretin belkide tarihe geçmiş en çarpıcı ve en acı örnekleridir. Meselâ bu şiirlerin birinde bir gazi müslüman, bir Uygur kahramanı ile yaptığı kılınç harbini dile getirmiş ve şöyle demiştir:

"Keldi manga tat	***Geldi bana gavur bir tat****
Aydım emdi yat	***Hemen vurdum öldürdüm***
Kaşka bolup et	***Parçaladım onun etin***
Seni tiler us böri"[47]	***Kurda kuşa yem kıldım"***

Kaşgarî'nin bu Tatlara (Uygurlara) bakış açısı daha sert ve acımasızdır. Ona göre; *"Dikeni kökünden sökmek lâzım geldiği gibi bu* Tatların, *Uygurlarında gözünden vurmak, yani onların işini bitirmek lazım gelir"*[48]. Nitekim o; bu *"işini bitirme"* bir diğer ifâde ile Uygur kâfirinin kellesini bir vuruşta uçurma hususunda kaydettiği bir başka destânî şiirinde şöyle demektedir;

45 Geniş bilgi için bkz. Kaşgarî, Divan, (Kilisli), I, s. 39, II, s. 224, III, s. 279, Kaşgarî bu sayfalarda Uygurlar için Arapça "ke-fe-re; dinden çıkma" kökünden türemiş bir çok kelimeleri kullanmış ve bundan hiç bir sakınca görmemiştir Z.K.
46 Kaşgarî, **Dîvan,** (Kilisli), I, s. 39, II, s. 237.
* Tat: Uygur demektir.
47 Kaşgari, **Divan,** (Kilisli), I, 39.
48 Kaşgarî, **Dîvân,** (Kilisli), II, s. 224.

"Anın ışın keçürdüm,	***Onun işini bitirdim,***
İşin yeme kaçurdum,	***Arkadaşını kaçırdım,***
Ölüm otın içürdüm,	***Ölüm otını (şerbet) içirdim,***
İçti bolup yüz (töri)"[49]	***Tiksinerek içti ya.***

Yine bu muhtevadaki bir başka destanî şiirinde büyük Türk Edibi, bir Uygur kâfirinin, Kara Hanlı mücâhidinin kılıncıyla öldürüleceğini bildiği halde niçin kaçmadığını sormuş ve mücâhidin şöyle dediğini kaydetmiştir;

"Körüp neçük kaçmadın,	***Görünce beni niye kaçmadın,***
Yamar suyun keçmedün,	***Yamar suyun geçmedin,***
Tavarını saçmadın	***Malın verip başın niye seçmedin***
Yişün seni ar böri"[50]	***Artık yesin seni sırtlanlar.***

Bütün bunlar *Kara Hanlılarla* başlayan bu dini mücadelenin ne kadar sert ve kanlı geçtiğini ortaya koymaktadır. İslâm Dininin, ilâhî hidayet coşkusuna kendini kaptıranlar, ne yazık ki *Uygurları* hem de çok haksız olarak belki en sert kâfirler olarak görmüşler ve onlara çok sert ve bir o kadar da insafsız davranmışlardır. Nitekim bu konudaki bir diğer şiirde Uygurlar üzerine yapılan bu akınlar çok kanlı bir şekilde dile getirilmiş ve şöyle denilmiştir:

Beçkem urup atlaka	***Atlara gem vurduk ya***
Uygurdaki tatlaka	***Uygurları sürdük ya***
Ugri yavuz itlaka	***O itlere erdik ya***
Kuşlar gibi uçtumuz[51]	***Kuşlar gibi uçtuk biz.***

Hadd-i zâtında bunlar, *Uygurların* hem de hiç hak etmedikleri şeylerdi. Onlar, kendi devirlerinde medeni Türk dünyasının en önemli temsilcileri oldukları gibi, *Uygur Ka-*

49 Kaşgarî, **Dîvân,** (Kilisli), I, s. 48.
50 Kaşgarî, **Dîvân,** (Kilisli), I, s. 75.
51 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 483.

ğanları da bütün dinlere karşı her zaman büyük bir hoşgörü ve dini tolerans göstermişlerdir.

Ne varki *Mani* ve *Budist* rahiplerinin İsâm Dini ve bütün müslümanlara karşı yarı militan bir tavır sergilemeleri, diğer taraftan müslüman mücahidlerin gönlünden, bir çağlayan gibi coşup gelen dini duygular ve o devirlerde kâfir Türklere karşı girişilen dini cihad ve kazanılan parlak zaferler insanları o kadar heyecanlandırıyorduki, bunu ifâde etmek mümkün değildi. Bunun pek tabiî bir neticesi olarak kollektif dini heyecan ve halk muhayyelesini bir kere daha harekete geçirmiş ve bunun neticesinde bir çok halk şiiri ve türküleri vücûda gelmiştir.

Fakat bu şiirlerden ancak, denizden bir damla misâli sâdece *Kaşgari*'nin kaydettiği bir kaç dörtlüğün dışında hiç bir şiir ve destânî kahramanlıklar bize kadar ulaşmamıştır. Ne yazık ki *Uygur İslâm Destanı"* böylece, kendiliğinden yok olup gitmiştir.

Musa Buğra Han Uygur Yurtlarında;

Turfan Uygurları ile *Kara Hanlılar* arasında başlayan bu dini mücadele daha sonraki yıllarda bütün şiddetiyle devam etmiş ve en sonunda zafer İslâmın olmuştur. **Satuk Buğra Han,** ömrü at sırtında, harb meydanlarında ve sınır boylarında, kâfir Türkler'e, Hayır! *"Uygurlar"*a karşı gaza ve cihadla geçen bu gâzi hükümdar, 959 yılında vefaat etmiş ve yerine oğlu **Musa b. Abdü'l-Kerim Baytaş** geçmiştir. Kaynaklarda onun adı bir saltanat unvanı olarak **Musa Tonk İlik Han** veya **Musa Buğra Kara Han** şeklinde geçmektedir[52].

Yeni *Kara Hanlı Hakanı* bu meselede, babası merhumdan hiç de geri değildi. Zaten o, ilk gençlik yıllarından itibaren bu kudsi hizmette babasının yanında yerini almış, onunla beraber **kâfir Türkler** ve *Uygurlara* karşı yapılan bu gaza ve cihadlara katılmış ve parlak kılıncı ile İslâmın karşısına çıkanlara mağlubiyetin, en ağır acısını tattırmıştır. Diğer taraftan, **Satuk Buğra Han**'ın olgun yaşta vefaat etmesi, *Budist Uygur Kağanlarına* dini manada hesaplaşmaları için de iyi bir fırsat olmuştur.

52 Pritsak, O., **Krahanlılar,** İA., VI, s. 253.

Budizm'in *İslâm* karşısında uğradığı hezimet ve acı yenilginin giderilmesi, *Uygur Kağanlarının* (İdikut) eski itibarlarını kazanmaları, ayrıca *Budist rahiplerinin* yüzlerinin gülmesi gerekiyordu. Öyle tahmin ediyoruz ki *Uygur Kağanları*'nın müslüman *Kara Hanlılara* karşı yeni bir tavır alma ve başkaldırmalarında, Uygur saray çevrelerinde etkin bir yeri olan *Budist rahiplerinin* çok ayrı bir yeri olmuştur.

Kara Hanlı İslâm Ordusu ve Hoten Seferi;

Belki de onların bu tahrikleri sebebiyle *Uygur İdikut*'u ve *Uygurlar,* **Satuk Buğra Han**'la (anlaşma gereği olan) bağlılıklarından vazgeçtikleri gibi, *Kara Hanlılara* da başkaldırmışlardır. Yeni ayaklanmanın asıl merkezi *Hoten Şehri* ve buradaki Uygurlardı. Sonraları bu isyana *Uygur İdikut*'u da katılmış diğer bir ifade ile *İslâmla, Budizm* bir devlet dini olmaları itibarı ile bir kere daha karşı karşıya gelmiştir. İsyanın ana sebebi, siyâsi olmaktan öte, şüphesiz dinî idi.

Musa Buğra Han bu mücadelede daha enerjik davranmış, kısa zamanda iki büyük ordu hazırlanmış ve âsi *Uygurların* "Hayır!" *"Budizm Ruhbanları"*'nın karşısına dikilmiş ve *Hoten* üzerine yürümüştür (971)[53]. *Hoten Beyi*'nin bu cihad erlerinin karşısında durabilmesi mümkün değildi.

Kara Hanlı Cihad Ordularının Özellikleri;

Bu arada hemen şunu ifâde edelimki, *Kara Hanlı Orduları,* sâdece gaza ve cihâd etmek için hazırlanıyorlardı. On-

53 Taşağıl, A., Hoten, TDVİA., XVIII, s. 251, Buğra, M.E., a.g.e., s. 183.

ların bir tek gâyesi vardı. O da *"ilây-ı kelimetullah-Allahın dinini yüce kılmak"* İslâm dinini yaymak ve yer yüzünde ilâhî irâdeyi hâkim kılmaktı. Yoksa onların maksadı; Müslüman Arapların özellikle Emevîler devrinde ***Orta-Asya fetihlerinde*** de örneği sık sık görüldüğü gibi, Arap askerlerini Türk yurtlarında bir çapulcular ordusu gibi kullanarak yerli halkın elinde avucunda ne varsa almak, zorbalıkla büyük servet ve zenginlikler elde etmek ve askerî vâlilerin kendi ülkelerine deve yükleri servetlerle dönmek değildi[54].

Bu bakımdan gerek ***"kâfir Türkler"*** ve gerekse ***"Budist Uygurlar"***a karşı gaza ve cihâd seferlerine çıkan bu ***"Kara Hanlı Orduları"*** sâdece yalın kılınç müslüman askerlerden ibâret değildi. Bu mücâhid gâzilere eşlik etmek üzere bir çok ***"Seyyidler"***, büyük ***"İslâm Alimleri"***, gönül erleri ve İslâmın sevdalıları olan ***"Ribat ehli"*** katılıyordu[55]. Yine bu orduda, toplu şekilde müslüman olanları, yine toplu bir şekilde ***"sünnet ameliyesini"*** yapmak üzere yeteri kadar ehil ***"Sünnetci"***lerde bulunuyordu. Bu bakımdan böyle bir ordunun ***"Emevi"*** ve ***"Abbâsîler"*** de dâhil, İslâm tarihinde bir eşi ve benzerini bulmamız mümkün değildir.

Bu kişiler; mücâhid gâziler tarafından bir şehir ele geçirildikten sonra derhal işe koyulur ve arı gibi çalışırlardı. Böylece o şehirde baş döndürücü bir ***"İslâmlaştırma hareketi"*** de başlamış olurdu. Ele geçirilen bu şehirlerde; bir taraftan yeni, yeni bir çok ***cami ve mescidler*** yapıldığı gibi, yeni mühtediler tenvir edilir ve onlar gerçek bir müslüman olurdu. Müslüman olanlar ***"sünnet"*** edilirdi. Hatta bazı hallerde yaşı

54 Buğra, M.E., a.g.e., s. 204.
55 Kitapçı, Z., **Türkistan'ın Araplar Tarafından Fethi,** s. 55, 56, 114, 115.

ilerlemiş insanların ilk anda müslüman olmaktan değil ***"sünnet olmaktan"*** çekindikleri ve bunun için kendilerine sığınacak bir yer, bir kimse aradıkları olurdu. Nitekim el-Mervezi bu harblerin birinde sünnet olma korkusundan dolayı müslüman olmaktan çekinen bir çok Uygurun ***Basmıl Beyine*** sığındıklarını bildirmektedir[56].

Ne varki Kara Hanlılar devrinde yeni mühtedi ve müslümanlara büyük ilgi gösterilirdi. Gönlü sımsıcak iman ateşi ile dop-dolu, bu nur yüzlü insanlar vasıtasıyla müslüman olanlar, bir anda kendilerini İslâmın ilâhî cezbesine kaptırır, koyu bir mümin olur ve bundan, ayrı manevi bir zevk duyardı. Bu kara sevdalı insanların İslâm namına yapmıyacakları yoktu. ***Buda ve Mani*** putlarını kıranlar, hatta onların üstüne pisleyenler işte bu iman şerbetiyle yeni bir İslâm neşesi yaşayan ve âdeta serhoş olan bu insanlardı.

Hoten'in Bir İslâm Şehri Olması;

Musa Kara Buğra Han, ***Hoteni*** bu şekilde ve ikinci defa ele geçirdikten sonra bu tarihi şehirde yeni köklü bir İslamlaştırma kampanyası daha başlatmıştır. Bu kampanyanın en büyük adamı, aynı zamanda büyük mübeşşir, büyük âlim, büyük gönül adamı **Ebü'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelimâti** idi[57].

Gerçekte ***el-Kelimâlî,*** İslâmın ilâhî cezbesine kendini kaptırmış, muhteşem bir gönül adamı, bir irfan eri idi. O, Orta-Asya Türklüğünün İslâma girmelerinde, nerede ise bir

56 el-Mervezi, s. 7, Ne yazık ki, ***Emevîler devrinde*** Türk yurtlarında, yerli halkın bu zafiyetinden yararlanmak isteyen Arap valileri, müslüman olmak isteyen, ***Türklerden*** önce ***"sünnet olmalarını"*** daha sonra Kuran-ı Kerim sûrelerini ezberlemelerini şart koştukları için bir çok Türk, müslüman olmamışlardır. Araplar bu manasız uygulamalarında o kadar ileri gitmişlerdirki ***"sünnet"*** olan ve Kuran sûrelerini ezberleyen müslüman Türklere bu defa ***"vergi"***yi bahane etmişler ve onlara gayr-i müslim gözü ile bakmışlardır. Geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı,** s. 253, 310, 311.
57 Pritsak, O., a.g.mk., İA., VI, s. 253.

Peygamber kadar başarılı olmuş ve Onun ilâhî tebliğ ve irşadları sonu milyonlarca Türk müslüman olmuştu. Şimdi bu büyük Türk gönül adamı *Hoten*'e geliyordu.

O, sadece *Hotende* değil ulaşabildiği kadarı ile bütün *Uygur Yurtlarında* İslâm dinini yayacaktı. Her ne kadar temel kaynaklarda onun, başta *Hoten* şehri olmak üzere Uygur yurtlarında gerçekleştirdiği bu başarılı İslâmlaştırma kampanyası hakkında yeteri kadar rivâyet yoksada **el-Kelimâtî**'nin Uygur yurtlarında, çok başarılı bir İslâmlaştırma kampanyası yürüttüğü ve onun bu ilâhî tebliğ ve irşâdları sonucu, yüz binlerce *Uygur Türkü*'nün müslüman olduğunda, hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Artık *Hoten* bundan böyle bir İslâm yurdu olacaktı.

Alp Tekin Gâzinin Mınğlak Seferi;

Diğer taraftan O; *Alp Tekin Gâzi,* merhum babasının cihad arkadaşını ise, asıl *İli vadisindeki* âsi *Uygurlar* üzerine göndermiştir. **Alp Tekin Gazi,** yeni cihad erleri ile İli vâdisinin kuzeyinde ve Uygur isyanının asıl merkezi büyük bir Uygur şehri, aynı zamandakendisine bağlı bir çok köy ve kasabaları olan **Mınğlak** (Bugünkü Golça vilayeti) şehrine yürümüş ve asi Uygurlara bir avuç cihad arkadaşı ile çok ağır bir darbe indirmiştir[58]. O, bu güzel şehiri ele geçirmekle kalmamış, asi Uygurları buralardan sürüp çıkardığı gibi buralardaki *Buda mabedlerine* el koymuş, yarı ilâh olan *Buda heykellerini* vurup kırmıştır. Hatta bazı askerler daha da ileri gitmişler o putlar üzerine pislemekten bile geri kalmamışlardır.

Alp Tekin Gazi diğer taraftan buraya önemli miktarda

58 Bangoğlu, T., **Uygurlar ve Uygurca Üzerine,** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1988, s. 105.

müslüman Türk halkını yerleştirmiş ve burası onun aldığı bu köklü tedbirler sâyesinde bir Müslüman *Türk şehri* hâline gelmiştir[59].

Alp Tekin Gazi'nin Uygur Budistliğinin önemli merkezlerinden biri olan *Mınğlak* üzerine yürümesi, Uygurları çil yavrusu gibi dağıtılması, hatta buradaki büyük *Buda mabedinin* yıkılması, mücahid gazilerin Allah yolunda gösterdikleri üstün kahramanlıklar müslümanların hamâsi gayret ve yiğitlik duygularını bir kere daha coşturmuş "Hayır!" *Uygur İslâm Destanı*"nın yeni altın sayfaları yazılmış ve bunun ilâhî nağmeleri olmak üzere birçok şiirler söylenilmiştir.

Mınğlak Destanının Şiirleri;

Değerli Türk âlimi **Kaşgari,** ne ilginçtir ki bu şiirlerden bazılarını meşhur divanın da kaydetmiş ve o günlerin küfür iman, dalalet ve hidayet mücadelesi hakkında bizlere coşku dolu fikirler vermiştir. **Alp Tekin Gazi** ve cihad arkadaşlarının *Mınğlak* seferini dile getiren bu şiirlerin birinde şöyle denilmektedir:

"Kemi içde oldurup,	***"Gemi içine dolduk biz***
İla suyun keçtimuz	***İli suyun geçtik biz.***
Uygur taba başlanıp,	***Uygurlara vardıkta,***
Mınğlak ilin açtımız."[60]	***Mınğlak ilin açtık biz."***

Mınğlak iline bu şekilde dalan mücâhid gâziler önce düşmanlarını yıpratmak, sonra da kesin bir darbe indirmek için **Kaşgarî**'ye göre çok yaman harb taktikleri uygulamışlardır. Onlar zaman zaman gece baskınları düzenlemişler, gerektiğinde pusu kurmuşlar ve neticede onların, hem *atlarını* ve hem de *askerlerini* kılınçtan

59 Buğra, M. Emin, a.g.e., s. 184-184.
60 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), III, s.235.

geçirmişlerdir. Nitekim **Kaşgarî,** ***Mınğlak*** askerlerinin içine düştüğü bu feci durumu dile getiren destânî bir şiirinde bize şöyle demektedir;

"Tünle bile bastımız,	***"Geceleyin bastık biz,***
Teğme yanğak pustımız.	***Her yere pusu kurduk biz.***
Kesmelerin kestimiz,	***Perçemlerini keserek,***
Mınğlak erin biçtimüz."[61]	***Mınğlak erleri biçtik biz."***

Kara Hanlı gâzileri bunlarla da yetinmemişlerdir. *Mınğlak* askerlerine şaşırtıcı hücumlar yapmışlardır. Mücâhid gâziler önce atlarının kuyruklarını düğümlemişler, sonra da Allaha sığınıp *"Allah!" "Allah!"* diyerek düşman üzerine yürümüşlerdir. Yıldırım hızıyla düşmana saldıran gâziler, düşmanı aldatmak için süratle geri çekilmişler, zavallı bir zafer ümidiyle peşlerine takılan *Mınğlak* askerlerinin, bu defa ânî bir geri dönüş ve kuşatma hareketiyle işlerini bitirmişlerdir. Bunlar *Kara Hanlı* askerlerinin harb sanatında ne kadar mâhir ve disiplinli olduklarını göstermektedir. Onların yıldırımları andıran bu cengâverliklerini açıklayan **Kaşgarî** bize şu şiiri nakletmektedir;

Kudruk katığ tüğdümüz	***Atların kuyruğun düğdük biz,***
Tengriğ öküş öğdümüz,	***Tanrıyı çok öğdük biz,***
Kemşip atığ tegdimiz,	***Gem takarak atları üzerlerine sürdükte,***
Aldap yana kaçtımız[62].	***Aldatarak onları işte böyle kaçtık biz.***

Yine bu harblerde müslüman gazilerin, *Uygur Budist* mabedi ve bu mabedlerde bulunan putlara karşı takındıkları amansız tavır ve onların; mücessem bir *"İmani tevhid"* örneği göstererek, o yarı ilah sayılan *Buda putları* üzerine öfkelerinden pisledikleri bir şiir, "Hayır!" bir iman coşkusu

61 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 434.
62 Kaşgarî, **Divân,** (Atalay), I, s. 472.

hâlinde ifade edilmiştir. Nitekim Kaşgarinin bu konuda kaydettiği bir şiirde aynen şöyle denilmektedir:

"Kelengizleyü aklımız,	***"Seller gibi aktık biz,***
Kentler üze çıktımız.	***Şehirlere daldık biz.***
Feran evin yıktımız,	***Put evini yıktıkta,***
Burkan* üze sıçtımız."[63]	***Burkan üstüne sıçtık biz."***

Ne varki *Kara Hanlı* cihad erlerinin *Buda* putlarına karşı yaptıkları bu *"iş"* bir kabalık olarak görülmemelidir. Belki de **Kaşgarî** bu garib duruma bir açıklık getirme ihtiyacı duymuş olmalıki, bize bu konuda şöyle demektedir; *"Bu âdettir" Müslümanlar ne zaman kâfir memleketlerinde zafer kazanırlarsa putları tahkir için onların başına ederlerdi"*[64]. Öyle ya onlar *"tapılacak"* şeyler değil, *"sıçılacak"* şeylerdi.

Uğrak Akıncıları Kara Hanlılarla Uygurlar Karşısında;

Kara Hanlıların âsî Uygurlara karşı İli suyunun Kuzey kesimlerinde yaptıkları bu gaza ve cihadlara müslüman *Uğrak* akıncılarıda katılmış, bu harblerin zaferle bitmesinde onlara yardımcı olmuşlardır[65]. **Kaşgarî,** bu kanlı harbleri dile getiren ve *"Uygur Destanı"*na ait olan bir şiirinde şöyle demektedir;

* Burkan: Buda heykellerine verilen isimdir. Barthold, W., a.g.e., s. 122.
63 Kaşgari, **Divan,** I, s. 344, Bunlar bizim **Kaşgarî**'nin divanından çok güzel bir talih eseri bulup kaydettiğimiz, üstelik aynı vezin ve kâfiye ile dörtlükler hâlinde yazılmış şiirlerdir. Burada, bu şiirlerden ancak dört, beş kıtası kaydedilmiştir.
Bu şiirler bile bizim sık, sık vurguladığımız gibi ***"Uygur İslâm Destanı"***'nın bir gerçek olduğunu, o devirlerde oluştuğunu ve **Kaşgarî** zamanında bütün canlılığı ile dilden dile, ilden ile, dolaştığını ve halkın maşeri, vicdanında yaşadığını ortaya koymaktadır. Ne varki Kaşgari'nin dışında bu büyük ***"Uygur İslâm Destanı"***ndan bize fazla bir şey intikal etmemiştir. Ne yazık ki o devrin diğer bir Türk âlimi, aynı zamanda büyük devlet adamı **Yusuf Has Hâcib** dahi ***Kudatgu Bilik*** adındaki eserinde buna seyirci kalmış, bir iki küçük işaretin dışında bize hiç bir bilgi vermemiştir Z.K.
64 Kaşgarî, **Divân,** (Kilisli), I, s. 288.
65 Bangoğlu, T., a.g.mk., s. 93.

"Ağdı kızıl bayrak, | ***Yükseldi âl bayrak,***
Toğdı kara toprak, | ***Göklere ağdı kara toprak,***
Yetşü kelip Uğrak, | ***Bize koştu geldi Uğrak,***
Tokşıp anın keçtimiz"[66]. | ***Vuruşarak geciktik biz".***

Gerçekte *Basmıl, Çiğil* gibi çok önemli Türk boylarından biri olan *Uğraklar*[67] temiz, mert, aynı zamanda cesur insanlardı. Toprakları çorak ve verimsizdi. Buna rağmen çok cömert davranırlardı. Onlarda, *Kara Hanlıların* başlattıkları İslâmlaşırma kampanyası sonucu çoktan müslüman olmuşlar ve Kara Hanlı cihâd erlerinin yanında yerlerini almışlardı. Harb meydanlarını kasıp kavuran bu *Uğrak akıncıları* idi. Nitekim **Kaşgarî** onların bu medeni ve yüksek karakterlerini dile getiren yine destânî bir şiirinde şöyle demektedir;

"Uğrak eri tığrak, | ***Askeri çok cesur Uğrak,***
Yimi anın oğlak, | ***Onun yediği oğlak,***
Süti üze sağrak, | ***Süt kabının yanında tas,***
Yiri takı ağlak"[68]. | ***Yerleri oldukça çorak.***

Alp Tekin Gazinin Kinkent ve Kocu'ya Girişi;

Fakat Uygurlar uslanılacak gibi değillerdi. Bu defa *Kinket* (Karaşehir) ve *Koçu* şehirleri *Kara Hanlılara* karşı ayaklanmıştı. **Musa Buğra Han,** tekrar iyi bir ordu hazırlamış ve **Alp Tekin Gazi** komutasındaki bu cihad erlerini *Kinket*'teki asi Uygurlar üzerine sevketmiştir(958). Bu şehir Kuçe'nin kuzey doğusunda ve Uygur sınırında bir şehirdir[69]. **Alp Tekin Gazi,** *Kinket*'e geldi. Pek fazla bir direniş göstermeden bu güzel şehri ele geçirdi. *Mınğlakta* olduğu gibi, buradaki

66 Kaşgarî, **Divân,** (Atalay), III, s. 183.
67 Kaşgarî, **Divân,** (Atalay), I, s. 28.
68 Bangoğlu, T., a.g.mk., s. 93.
69 Kaşgarî, **Divân,** (Kilisli), III, s. 268.

Budist mabedlerine de el konuldu. Buda heykelleri kırıldı ve *Kinket* kısa zamanda bir İslâm şehri hâline geldi[70].

Kaşgarinin şu beyitleri, belkide bu harblerde varlık gösteren gazi kahramanlar için söylenmiş olmalarıdır. Nitekim bu kanlı harblerde, harb meydanlarını naraları ile dolduran bir cihad eri şöyle haykırmıştır;

"Kırık atığı kemişelim, | ***"Nara atarak at sürelim,***
Kalkan süngü kuşanalım | ***Kılınç kalkan cenk edelim.***
Kaynap yana yumusalım, | ***Şiddetle düşman vuralım,***
Katığ yagı yuvılsun."[71] | ***O sert düşman kahrolsun.***

Âsi Uygur İdikutları'nın asıl merkezi *Koçu* idi. Daha sonra bu büyük *Gazi Komutan,* **Koçu** üzerine yürüdü. Asıl büyük savaş burada olacaktı. Zira Kinket'te tutunamayan *Uygur İdikutu* son olarak *Koçu*'ya çekilmişti. Uygur İdikut'u burada da **Alp Tekin Gazinin** karşısında pek fazla tutunamamış bu defa *Tanrı Dağlarının* Kuzey eteklerinden bir yol bularak **Beş Balık**'a yani Uygur devletinin yazlık başkentine sığınmıştır[72].

Uygurlarla müslüman *Kara Hanlı* askerleri arasında, burada da çok kanlı savaşlar olmuştur. Mücahid gazilerin kılınçları bu harblerde savrulan insanların kuruyan kanları yüzünde artık kınlarına bir türlü girmiyordu. Nitekim **Kaşgari**'nin kaydettiği bir şiirde bu meşum durum şu şekilde dile getirilmiştir;

"Eren Alpı oluştular, | ***Yiğitler çağrıştılar,***
Kangırp közin bakıştılar | ***Kızgın gözle bakıştılar***
Kamuğ tolunun takıştılar, | ***Bütün silahlarla çarpıştılar***
Kılıç kınga gücün sığdı."[73] | ***Kılıç kınına artık güç sığdı.***

70 Buğra, M.E., a.g.e., s. 183.
71 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 368.
72 Buğra, M.E., a.g.e., s. 183.
73 Kaşgari, **Divan,** I, s. 183-359.

Koçu bu şekilde ilk defa bütün kapılarını müslüman gazilere açmış oluyordu. Haddizatında bura da mağlup olan **Uygur İdikutu** değil, ***Budizm*** idi. Uygur başkenti, her türlü İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerine artık açık bir şehir haline gelmişti. **Alp-Tekin Gazinin,** ***Koçuda*** da İslâm dininin yayılması için, yeni yeni birçok tedbirler almış olduğu da göz ardı edilmemelidir.

Alp Tekin Gazi'nin Şehid Olması;

Alp Tekin Gazi, ***Âsî Uygur İdikutunun*** peşini bırakmak niyetinde değildi. O, buradan hareket ederek derhal **Beş-Balık**'a yani ***Budizmin*** asıl merkezine yürümüştür. Ne varki **Uygur İdikutu,** ***Beş-Balık***'a giden yoldaki geçitleri çoktan tuttuğu gibi uygun yerlere de askeri birlikler yerleştirmiştir. Bu bakımdan Mücahid Gazi ve askerlerinin ilerlemesi mümkün olmuyordu.

Diğer taraftan *Tanrı Dağlarının* eteğindeki bu dağlık vadiler de çok kanlı harbler olmuş ve bu harblerin birinde, İslâm sancağını Uygur şehirlerinde dalgalandıran bu *Gazi komutan,* Uygur İslâm destanının kahramanı şehid düşmüş ve imanı kadar yüce olan *Nensin Dağı* eteklerinde toprağa verilmiştir[74]. Daha sonra müslüman halk buraya *"Alp Goca"* adını vermiş ve İç-Asyanın önemli dini ziyâret yerlerinden biri olmuştur.

Bu, **Kara Hanlı** askerleri için tam bir felaketti. Bu ağır yenilgiden sonra, *Budist Uygur İdikutları* her ne kadar *Koçu* ve *Kinket* şehirlerini tekrar ele geçirmişlerse de, bu sadece siyasi bir gösteri idi. Bu harblerden sonra Uygur şehirlerinde *Budizmin* gerçekten de beli kırılmış o, eski parlak günleri bir daha geri gelmemek üzere kaybolup gitmiştir. Artık bundan

74 Buğra, M.E., a.g.e., s. 184.

sonra Uygur Şehirleri ve yerli halk arasında İslâmiyet yeni bir hamle gücü kazanmış ve süratle yayılmaya başlamıştır.

Uygur İslâm Destanından Manzaralar;

Mâmâfih ***Kara Hanlılarla Uygurlar*** arasında cereyan eden bu gaza ve cihad harbleri, yukarda da ifâde edildiği gibi, müslüman Türk halkının maşeri vicdanında derin tesirler bırakmış ve onlar imani bir coşku hâlinde, kendi bağırlarından kopup gelen bu duyguları, harbe katılan gazilerin ağzından bir İlâhî uğultu hâlinde ifâde edilmiştir. Bunlar ***"Uygur İslâm Destanı"***ndan manzaralardır.

Uygurlar arasında İslâm hidayet fırtınasının, bir kasırga hâlinde estiği bu devirlere, en yakın bir dönemde yaşamış olan büyük Kara Hanlı Türk âlimi ***Kaşgarlı Mahmud,*** Türk dili ve yaşayan Türk kültürünün âdeta ölümsüz bir hazinesi olan meşhur ***Divân***'ında bu şiirlerden çok, çok az bir kısmını zikretmiş böylece, ***Uygur İslâm Destanı***'nın tamamen yok olup gitmesini önlemiştir*.

Bu şiirlerin birinde bir mücâhid gazinin düşmana yaptığı ilahi savlet şu şekilde dile getirilmiştir;

"Öpkem gelip ogradım,	***Öfkelendim saldırdım,***
Arslanlaycı kökredim.	***Arslanlar gibi kükredim.***
Alpler basın toğradım,	***Yiğitler başın doğradım,***
Emeli beni kim tutar.,"[75]	***Artık beni kim tutar.***

Yine aynı manada ki bir şiirde bir diğer gazi, cihad eri, kendi kahramanlıklarını dile getirirken şöyle haykırmıştır:

* Onların torunları olan bugünkü Uygur Vatanperverleri, Kaşgarlı Mahmud ve bizim bu çalışmalarımızdan da yararlanarak Uygur İslâm destanını bir edebî eser olarak yeniden yazmalıdırlar Z.K.

75 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 344.

"Tokış içre urıştım,	***Savaşlarda çarpıştım,***
Uluğ birle karıştım,	***Yiğitlerle vuruştum***
Tüküz atın yarıştım,	***Alnı ak atımı koşturdum,***
Aydım emdi; Al Utar!"[76]	***Dedim oku atarken (buda sana) Ey Utar***

Kara Hanlılar'ın kâfir *Türkler* ve *Uygurlarla* yaptıkları bu harblerde kan gövdeyi götürüyordu. Bu meşum durum şiirlerde şöyle dile getirilmiştir:

"Telim başlar yuvaladımat,	***Bir çok başlar vuruldu,***
Yağ andan yavaldımat,	***Düşman gücü kırıldı,***
Kucu anın keveldimet,	***Kuvvetleri savruldu,***
Kılınç kınga küçün sığdı."[77]	***Kılınç kına zor girdi.***

Bu şiirler, yukarda da ifâde edildiği gibi, *Kara Hanlılarla Uygurlar* arasında cereyan eden dinî gaza ve cihadların ne kadar sert ve şiddetli geçtiğini göstermektedir. ***Budizmin*** kokuşmuş öğretilerini müdafaa etmek için müslüman *Kara Hanlı Gâzilerinin* karşısına çıkan ve koyu bir *Budist* olan bu inatçı, zorba *Uygur İdikut*'ları, yeni bir iman coşkusu ile harb meydanlarını dolduran bu gâzilerin şakırdayan parlak kılınçları ve ufukları dolduran *"Allâhü Ekber!"* naraları ile eriyip gitmişlerdir.

Bu harblerde, müslüman gaziler, ***kâfir Uygurlara*** harb meydanlarında öylesine ağır hücum etmişler, öylesine şiddetli darbeler indirmişlerdirki o, zavallı Uygurların kanı oluk oluk akmış, Gâzilerin kılınçlarının ağzı kütelmiş ve üzerinde kuruyan kanlar dolaysıyla artık kınına giremez bir hale gelmiştir. Bunun İslam namına bir vahşet olarak kabul edilmemesi gerekmektedir. Zira böylesine kanlı mücâdeleler olmasaydı, Uygurlar arasında çok güçlü bir devlet dinî olan ***Budizmin***, İç-Asya ve bütün Uygur yurtlarından koğulması

76 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 368.
77 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 397.

ve buraların İslâm hidâyet nuru ile aydınlanması zaten mümkün olmazdı.

Kara Hanlı-Uygur Harblerinin Değerlendirilmesi;

İlk bakışta çok kanlı gibi görünen bu olayların, haddi zatında ***Uygurların*** yarınlara giden yolda çok büyük bir önemi vardır. Böylece Budizmin tortu niteliğindeki öğretileri ile gönülleri bir kere daha kararmış olan zavallı ***Uygurlar;*** bir ilâhi hidâyet meclisinde, müslüman Türk varlığı ile birleşmiş bütünleşmiş ve Türklük camiasının en medeni bir unsuru haline gelmişlerdir.

Aksi halde Uygurlar; Bulgar ve Macar Türkleri gibi İslâmiyetin dışında kalacaklar, Türklüklerini kaybederek karşımıza bugünkü Tibetliler gibi dejenere bir Türk kavmi olarak çıkacak ve Budizm İç-Asyanın yegâne dini olarak kalacaktı.

Ne varki bazı tarihçilerimiz, ***Kara Hanlılarla Uygurlar*** arasında cereyan eden bu baş döndürücü kanlı harbler, özellikle ***Kara Hanlıların*** hiç bir dünyevi gâye gözetmeksizin, meselâ ganimet almak ve servet sahibi olmak gibi, sâdece ve yalnız İslâm dininin Uygurlar arasında yayılması için gösterdikleri bu samimi gayretleri, maksadının dışında yorumlamışlar ve dolayısıyla bu büyük iman hareketini saptırmaya çalışmışlardır.

Onlara göre güya; ***"Kara Hanlılar da eskiden Budist oldukları için, Uygur Kağanlarının bu ilk hamlede onların karşısına çıkmadıklarını, fakat onların kesin olarak müslüman olmalarından sonra artık onlardan ümidlerini kestikleri ve karşılarına dikildiklerini"*** yazmışlar ve dolayısıyla ***"Yazık oldu Budizme!"*** demek istemişlerdir[78]. Ayrıca ***Kara Hanlıların*** daha önce ***Uygurlar*** gibi külli manada Budizmi kabul ettikleri

78 Abdurrahman, V., **Türkler;** (a.g.mak), II, s. 242.

hakkında elimizde hiçbir delil ve belgede yoktur. Bundan da öte *Kara Hanlılar,* bir çağlayan halinde İslâma koşmuşlar ve *Uygurlar* gibi diğer Türk boylarının, İslâm hidâyet sancağı altında toplanmalarında birinci derecede müessir bir güç olmuşlardır[79].

Diğer taraftan *Kara Hanlı Gazilerinin* bitmez bir aşk ve tükenmez bir cihad ruhu ile Uygur yurtlarına girmeleri, Budist Uygur Kağanlarının tesirlerini azaltmaları, şüphesiz *Uygur Türklerine,* Allahın hidâyetine giden yolu açmış ve kendi hür irâdeleri ile İslâm dinini tercih etmelerini sağlamıştır.

Kara Hanlılarla Çarpışan Uygur Kağanları Kimlerdir;

Buraya kadar olan açıklamalarımızda, Türk yurtlarında Budizmin koruyuculuğuna soyunan *Turfan Uygur Kağanları* ile, yine Türk yurtlarında İslâm dininin asıl temsilcileri olan *Kara Hanlı Hakanları* arasındaki kanlı dini mücadeleler üzerinde durulmuş ve Uygur yurtlarındaki bu köklü İslâm inkılâbı hakkında geniş bilgiler verilmiştir.

Ne varki burada karşımıza iki büyük mesele çıkmaktadır. Bunlardan *birincisi Kara Hanlı Hakanları* ile böyle kıyasıya dini bir mücadeleye girişen *Uygur Kağanlığının* kimlikler olduğu, *ikincisi* ise; bu sıralarda yani 981 yılında Uygur yurtlarını ziyaret eden *Song Hanedanlığı* (960-1279) elçisi, **Wang-Yande**'nin durumudur.

Gerçekte, *Kara Hanlılarla* böyle, kıyasıya çetin ve dini mücadelelere girişen *Uygur İdikutları* hakkındaki sıkıntılarımız hâlâ devam etmektedir. Zira, bu *Uygur Kağanlarının* kimliği, onların siyâsi ve sosyal faaliyetleri hakkında, şimdilik fazla bir şey söylememiz mümkün değildir.

79 Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası,** s. 205 vd.

Esâsen Uygur siyâsî tarih otoriteleri; değil, *"Kara Hanlı Uygur İslâm Destanı",* Turfan Uygur Kağanlarının ilk bir kaçı müstesna, genellikle *Turfan Uygurlarının* siyâsi tarihi hakkında dahi fazla bir bilgi vermemişlerdir. Yine onlar Kara Hanlılarla Uygurlar arasındaki bu dini gerginlik ve Uygurların mukadderatını değiştiren bu kanlı savaşlar hakkında pek fazla bir şey söylemedikleri gibi, bundan daha da acısı, onların bir çoğunun bu *"büyük oluşumdan"* henüz haberdar olmadıkları görülmektedir.

Onların bu konularda bir tek mazeretleri vardır. O da, öyle tahmin ediyoruzki *Çin yıllıklarında,* bu devir Uygur Kağanları ve hele hele, onların *Kara Hanlılarla* yaptıkları dinî savaş ve gazalar hakkında yeteri kadar bilgi verilmemiş olmasıdır.

Çinli Seyyah Wang Yande Yanılmıyor mu?

Mâmâfih madalyonun bir de diğer yönü vardır. O da, Çinli Seyyah **Wang Yande**'dir. Bilindiği gibi **Wang Yande,** 981 yılında Song Hanedanlığının özel bir temsilcisi olarak Uygur yurtlarına yani *Koçu*'ya gelmiş ve daha sonra *Beş Balıkta* Uygur Kağanı **Arslan Han** tarafından karşılanmış ve şerefine çok muhteşem, büyük ziyâfetler verilmiştir. Bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulduğu gibi *Çinli seyyah,* Uygur yurtlarında tam beş sene (985) kalmış ve Uygur Kağanlarından büyük iltifatlar görmüştür.

Ne ilginçtirki daha sonra onun bize intikal eden gezi notlarında; Uygur yurtlarındaki bu baş döndürücü gelişmeler yani *"Uygur İslâm Destanı"*ndan tek bir kelime ile bahsedilmediği gibi, *Uygur Kağanları* ile *Kara Hanlılar* arasındaki bu dinî mücadele ve kanlı savaşlar hakkında da hiç bir bilgi verilmemiştir.

Oysa, bizim bundan önceki sayfalarda yaptığımız çok geniş açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, **Wang Yande**'nin bu ziyâretinden hem de seneler önce, bu sonu gelmez dini mücadele ve kanlı savaşlar sebebiyle ***Koçu, Beş Balık, Hoten*** vs. gibi daha bir çok Uygur şehirleri Gazi ***Kara Hanlı Hakanlarının*** hakimiyeti altına girdiği ve buralarda İslâm dini güçlü bir varlık hâline geldiği gibi, ***Uygur Kağanlığıda*** iç işlerinde serbest ***Kara Hanlılara*** bağlı bir nevi ***"vassal bir devlet"*** hâline gelmiştir.

Oysa konunun bundan daha da ilginç bir yönü daha vardır. Bilindiği gibi, Çinli elçi **Wang Yande, *Arslan Han*** zamanında Uygur Yurtlarına gelmişti (981). Bize göre **Arslan Han,** en bedbaht Uygur Kağanlarından birisi idi. Onun bütün ömrü, çağdaş ***Kara Hanlı Kağanları*** ile harb meydanlarında çok kanlı bir mücâdele içinde geçmiştir. Bu cümleden olmak üzere o; önce **Musa Buğra Kara Han**'ın ***Koçu*** ve ***Beş-Balık*** şehrine yaptığı akınları önlemeye çalışmıştır.

Musa Buğra Han ölünce (982) bu defa, **Arslan Han**'ın karşısına **Harun Buğra Han** dikilmiş ve ölünceye kadar (992) **Arslan Han**'a kan kusturmuş, ***Hoten*** de dâhil bütün Uygur şehirlerini elinden almıştır. Uygur Yurtlarını böylesine büyük bir kan ve ateş kasırgasının sardığı belâlı bir dönemde, Çinli Seyyah **Wang Yande**'nin Uygur yurtlarına gelmesi ***Koçu***'ya uğraması ve ***Beş Balık***'ta **Arslan Han** tarafından kabul edilmesi ve bir eli yağda, bir eli bağda tam beş sene buralarda gezip dolaşması ve bütün bu baş döndürücü olaylara sessiz kalması, işte bu mümkün değildir. Bu durum **Wang Yande** ve onun gezi notları ile büyük bir çelişki veya tenâkuz teşkil etmektedir. Uygur siyâsî tarihçileri konunun bu çelişkili yönlerini mutlaka aydınlatmak mecburiyetindedirler.

Uygur İdikutları ve Kara Hanlı Kağanları;

Musa Buğra Kara Han; Uygurlar arasında İslâm dininin yayılmasında çok büyük hizmetleri olan bu dindar mücâhid, gazi hükümdar vefat ettikten sonra onun yerine kardeşi **Harun Buğra Han,** bu geniş ***Kara Hanlı*** mülkünün başına geçmiş ve ***"Buğra"*** ünvanını almıştır (982)[80]. **Harun Buğra Han**'da diğer ***Kara Hanlı Hakanları*** gibi, İslâm hidâyet sancağını Uygurlar ve İç-Asya'da dalgalandıran çok büyük bir İslâm mücâhidi idi.

Ne varki bu sıralarda Turfan Uygurlarının başında koyu bir ***Budist*** olan ve aynı zamanda Çinli seyyâh **Wang Yandeyi** hemde, ***Beş Balık***'ta çok şatafatlı bir merâsimle kabul eden **Arslan Han** bulunuyordu (981)[81]. Yine **Wang Yande**'den öğrendiğimize göre bu **Arslan Han** döneminde ***Budizm;*** Turfan Uygurları arasında altın devrini yaşıyor ve Uygur halkı yeni yeni Budist mabedleri yapmak için elinde avucunda ne varsa sarfediyordu. **Wang Yande** bu Uygurların arasında bulunmaktan çok mutlu idi.

Başta **Arslan Han** olmak üzere ondan sonra gelen zayıf irâdeli ***Uygur Hanları,*** İslâm dininin verdiği yeni bir heyecan ve kollektif bir iman coşkusu ile bir arslan haline gelmiş, ayrıca ölümü hor, hakir gören, herbiri şehidlik kanatları ile cennete uçmak için çırpınıp duran bu yeni ***Kara Hanlı*** cihâd erlerinin karşısında pek fazla ciddi bir varlık gösterememişlerdir.

Harun Buğra Han (öl. 992) hanedan âilesinin diğer Hakanları gibi iyi bir cihad eri idi. Ömrü cihad meyydanlarında at koşturmakla geçmişti. Bu sıralarda Uygur İdikutu **Arslan**

80 Buğra, M.E., a.g.e., s. 184.
81 İzgi, Ö., **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnâmesi**, s. 65.

Han, Kara Hanlıların itaatinden çıkmış görünüyordu. Bu bakımdan yeni Hakanı, iyi bir cihad ordusu hazırlamış ve bu güçlü ordu ile koyu bir Budist olan çağdaş ***Uygur İdikutu Arslan Han*** üzerine yürümüş ve onu kesin bir şekilde itaat altına almıştır (990)[82]. Artık bundan sonra; *hiç bir Uygur Hanı veya kabile beyi itaat dışında kalmadı"*[83]. Böylece İsâm hidayet yolunun Çin'e kadar uzanan kapısı da açılmış oluyordu.

Hoten Ayaklanması;

Doğu Türkistan Uygurları arasındaki İslâmî gelişmeler daha sonraki devirlerde de, artan bir tempo ile devam etmiş ve Uygur şehirlerinde İslâmiyet köklü bir varlık hâline gelmiştir. Bizim bundan maksadımız yeni bir İslâm mücâhidi olan **Yusuf Kadr Han**'ın (öl. 1033) meşhur ***"Hoten seferi"*** ve bunun neticesi olarak bu eski Uygur merkezinin tam bir İslâm şehri hâline gelmesidir. Şöyleki;

Yusuf Kadr Han'ın ***Semerkant*** seferini çok iyi bir fırsat bilen ve koyu bir Budist olan ***Hoten Uygur Hanı*** isyan etmiştir. Bu sıralarda ***Hotende*** henüz müslüman olmamış daha bir çok Budist Uygur aristokratı ve Uygurlar bulunuyordu. Bunlar; ***Hotendeki*** müslüman Kara Hanlı asker ve devlet görevlilerini hunharca öldürdükleri gibi, daha önce kapatılmış olan Buda mabedlerini yeniden açmışlar ve çok şamatalı bir şekilde ayinler yapmaya başlamışlardı[84].

Diğer taraftan ***Uygur İdikutu*** da tam bu sıralarda ***Kara Hanlıların*** itaatinden çıktığını söylemiş ve istiklâlini ilân etmiştir. Bütün bu İslâm karşıtı gelişmelere gâzi ***Kara Hanlı Hakanları***'nın göz yumması beklenemezdi. Bu sıralarda **Yusuf Kadr Han** ***Buhara*** ve ***Semerkant***'ta yani devletin Batı

82 Barthold, W., Dersler, s. 110, Buğra, M.E., a.g.e.. s. 184.
83 Buğra, M.E., a.g.e., s. 184.
84 Buğra, M.E., a.g.e., s. 203.

yakasında bulunuyordu. Bu bakımda o elini çabuk tutmuş Kara Hanlılarda âdet olduğu üzere içinde bir çok ***"Seyyid"*** ve ***"âlimler"***'inde bulunduğu 20.000 kişilik bir ordu hazırlamış[85] ve bunu derhal ***Hoten***'e göndermiştir (1025)[86].

Hoten'in Ele Geçirilmesi;

Yeni bir cihad aşkı ile ***Hoten*** önlerine gelen ***Kara Hanlı*** askerleri için şehri ele geçirmek öyle zor olmamıştır. Zirâ şehirdeki müslümanların yardımı ile ***Hoteni*** kolayca ele geçiren müslüman Askerler, isyancıları çil yavrusu gibi dağıtmışlar ve şehre tamamen hâkim olmuşlardır. Ne varki ***Budist Uygur Hanı*** yeni bir manevra ile kendisine bağlı kuvvetlerini dağa çekmiş ve kendisine katılan harb kaçakları ve diğer kimselerle birlikte daha güçlü bir hâle gelmiştir.

Bu defa müslüman ***Kara Hanlı*** komutanı, dağlardaki asî Uygur askerlerinin bulunduğu yerlere yönelmiştir. Ne varki bu, ***Kara Hanlı*** askerleri için tam bir facia idi. Zira yol geçitlerini tutan ve şuraya buraya mevzilenmiş olan ***Budist Uygurlar*** ve onların yaptığı gayrı muntazam baskınlar sonucu, müslüman askerlerin çok büyük bir kısmı şehid olmuşlardır. Bu şehidler arasında ***Hotenli*** büyük âlim **İmam Zebihullah** ve arkadaşları da bulunuyordu[87].

Yusuf Kadr Han, bu feci haberler kendisine ulaştıktan sonra derhal ***Kaşgar***'a dönmüş ve yeni bir cihad ordusunun başına geçerek ***Hoten*** üzerine yürümüş, asî ve bozguncu Uygurların hepsini kılınçtan geçirmiş ve şehri bütünüyle itaat altına almıştır. Asî ***Hoten Hanı*** da ister istemez onun itaati altına girmiş ve koyu bir müslüman olmuştur. Bu beklenmedik ve anî gelişmeler diğer taraftan Kara Hanlılara

85 Buğra, M.E., a.g.e., s. 204.
86 İbnü'l-Esir, IX, s. 299, İbnü'l-Esir'e göre bu seferin tarihini 1017 dir.
87 Buğra, M.E., a.g.e., s. 204.

isyân ve istiklâlini ilân eden asî **Uygur İdikutunu** da çok müşkül durumda bırakmıştır.

Zaten **Gazneli Mahmud** ve ***Hıtaylardan,*** Kara Hanlılara karşı beklediği desteği bulamıyan ***Uygur İdikutu,*** kati bir surette mağlub edilmiş ve ister istemez Kara Hanlıların itaatine girmiştir. Ayrıca yıllık vergilerini muntazam ödemek şartıyla onunla yeni bir barış imzalamıştır. Bundan sonra **Kadr Han,** onu yine de yerinde bırakmış ve İdikutluk makamına dokunmamakta ayrı bir özen göstermiştir[88].

Hoten Bir İslâm Şehri Oluyor;

Hoten; **Kadr Yusuf Han** tarafından ele geçirildikten sonra, burada çok yoğun bir İslâmlaştırma kampanyası başlatılmış ve bu Türk yurdu çok güçlü bir İslâm şehri olmuştur. Mâmâfih bu gelişmeleri kendine has bir şekilde yorumlayan **Barthold** şöyle demektedir: ***"Bugüne kadar bizim öğrendiğimize göre; Tükistan da İslâmiyetin silâh kuvveti ile yayılması yalnız bu olayda görülmüş ve bir kaç yüzyıldan beri Buda dininin yayılmış ve gelişmiş olduğu bir şehir müslüman Türkler tarafından ele geçirilmiştir"***[89].

Mâmâfih, ***Hotendeki*** bu İslâmi gelişmeler, Kara Hanlılardan sonra da bütün tatlılığı ve güzelliği ile devam etmiş ve burası tam bir ***Türk ve İslâm şehri*** olmuştur. Diğer Uygur şehirlerinde olduğu gibi burada da bir çok ***cami, mescid, imârethane, kervansaray*** ve ***medreseler*** yapılmış ve çok büyük din âlimleri yetişmiştir. Bunlardan birisi de büyük imamlardan biri olan **Alâu'd-'din Muhammed el-Hotenî**'dir.

Ne varki bu hayırlı gelişmeleri artık can çekişmekte olan ***Budist rahipler*** ve onların çok aşırı tesirleri altında kalmış

88 Buğra M.E., a.g.e., s. 204.
89 Barthold, **Dersler,** s. 115.

olan koyu Budist ***Uygur İdikutları*** hiç affetmemişler ve dolaysıyla ***Hotende,*** Moğollar zamanında ve **Cengiz Han** döneminde, İslâm dini ve müslümanlar, o çağlarda bir eşi ve benzeri olmıyan çok büyük bir facia ile karşılaşmışlardır. Bundan sonraki bölümlerde bu büyük ***"Hoten faciası"*** hakkında çok daha ayrıntılı bilgiler verilecektir.

Uygur ve Hıtay Hanlarının İslâm'a Karşı İttifak Arayışları;

Kara Hanlı Hakanlarının yeni bir misyonla Tarih sahnesine çıkmaları, ***Uygur yurtları*** ve Uygurlar arasında İslâmiyetin yayılması için baş döndürücü bir faaliyet göstermeleri, hele hele kudretli Kara Hanlı Hakanı **Yusuf Kadr Han**'ın bir tufan orduları hâlinde Uygur yurtlarına İslâmî gaza ve cihadlarda bulunması **el-Mervezî**'den öğrendiğimize göre sâdece ***Budist*** **Uygur İdikutlarını** değil, onların yakın komşuları olan ***Şamanist Hıtay Hanlarını*** dahî çok esaslı bir şekilde rahatsız etmiş ve onları müslüman ***Kara Hanlılara*** karşı yeni yeni ittifak arayışlarına sevketmiştir.

Buna sebebte bugünkü ***Afganistan*** da yeni bir ***Türk Sultanının*** ortaya çıkması, ***Gazne*** başkent olmak üzere ***Kalıncar***'a kadar yayılan bu geniş arazi ve ***Hindistan*** topraklarında çok geniş bir devlet kurması[90], bundan da öte, onun ***Kara Hanlıları*** tehdit etmesi ve onların topraklarında gözü olması idi. Bu; Hindistan'a yaptığı gaza ve cihadları ile ününü bütün Türk ve İslâm dünyasına duyuran, cesaret kahramanlık ve yiğitliği bir efsane gibi dilden dile dolaşan **Sultan Mahmud** idi. ***Kara Hanlı Hakanı*** **Yusuf Kadr Han** elini çabuk tutmuş onun dostluğunu kazanmak istemiş ve bu cümleden olmak üzere

90 Kitapçı, Z., **Hz. Peygamber'in Hadislerine Göre Gazneli Sultan Mahmud ve Onun Hind Seferleri,** TDA. no, 137, Nisan, 2002, s. 201-214.

oğlu **Yağan Tekin**'i **Sultan Mahmud**'un kızı ile dillere destan bir düğünle evlendirmiştir[91].

Bundan büyük ölçüde ümide kapılan *Hıtay* ve *Uygur Hanları;* **Sultan Mahmud**'un, *Kara Hanlılara* karşı dostluğunu kazanmak istemişler, ona kıymetli hediyelerle birlikte elçiler göndermişler ve yazılı bir irâde beyanında bulunmuşlardır. Hatta *Hıtay Hanı* daha da ileri gitmiş ve *Kara Hanlı Hakanına* bir misilleme olarak **Gerdezi**'den öğrendiğimize göre **Sultan Mahmud**'un kızıyla evlenme teklifinde bile bulunmuştur. Uygur Hanı'nında böyle bir teklifte bulunduğu anlaşılmaktadır[92]. Nitekim bu dini ve siyasi gelişmelere ışık tutan **el-Mervezi** bu konularda şu bilgileri vermektedir;

«وملك قتاى ويغر وإن تباعدت ديارهم عن ديار الإسلام وانقطعت السبل إليها لا يأمنون جانب ملوك الإسلام وجنود المسلمين لما سمعوا وشاهدوا من ظهور هذا الدين واستعلائه واقتدار أهله على قمع أعدائه فيهم يحاطون لأنفسهم وبلادهم بسد الطريقة وترتيب الحفظة ولما تهيأ للسلطان محمود رحمه الله ما تهيأ من الاقتدار والاستعلاء على بلاد الهند وبلاد الترك استشعر منه صاحبه قتاى وصاحب يغر فكتب إليه.»

"Hıtay ve Uygur Hanları, her ne kadar onların ülkeleri müslüman (Karahanlı) yurtlarından uzak ve onlara giden yolların kapalı olmasına rağmen, gerek Uygurlar ve gerekse Hıtaylar müslüman (Kara Hanlı) Hakanları ve (onların) müslüman ordularının hücumlarından kendilerini güven içinde hissetmiyorlardı. Zira onlar; İslâm dininin ortaya çıkması ve bütün Uygur yurtlarını istilâ etmesi ve buna gönül veren kimseler (Kara Hanlılar)'in düşmanlarını ezmeleri ve onları cezalandırmaları hakkında öyle şeyler duymuş ve öyle şeyler görmüşlerdirki, Hıtaylar ve Uygurlar ister istemez kendilerini onlara, (Karahanlılara) giden yolları kapamışlar ve ileri karakollar kurarak kendilerini korumak mecburiyetinde kalmışlardır" Ne zamanki Sultan Mahmud (Allah rahmet eylesin!) güçlü bir şekilde iktidar oldu, Hind ve Türk yurtlarını ele geçirdi, Hıtay ve Uygur Hanlarının aklı başına geldi ve Sultan'a birer mektub yazdı."[93].

91 el-Mervezî, **Tabai-ul-Hayevan**, Çev. V. Minorski, (Commentary), London, 1942, p. 77.
92 el-Mervezî, p. 76.

Uygur ve *Hıtay Hanları* bu tedbirlerlede yetinmemişler ve *Kara Hanlılara* karşı yeni bir hamle daha yapmışlardır. O da; yukarda da işaret edildiği gibi *Kara Hanlılar'a* uzun zamandır arası açık ve aynı zamanda güçlü bir Sultan olan **Gazneli Mahmud**'un ittifakını aramak ve onunla askerî manada bir birlik içinde olmaktı. Bu bakımdan **Hıtay ve Uygur Han**'ı ona çok kıymetli hediyelerle birlikte bir elçi göndermiş, ayrıca bu konuda ne kadar samimî olduklarını bildiren bir de mektup yazmışlardır (1027)[94].

Hıtay Hanının Sultan Mahmud'a Yazdığı Mektup;

Her ne kadar **el-Mervezî**, kitabında bu mektubun Arapça metnini kaydetmişşe de, onun muhtevasından akıcı bir üslupla *Türkçe* yazılmış olduğu anlaşılmaktadır. Mamafih İslâm müelliflerinden sadece **el-Mervezî**'nin tamamını, hemde eksiksiz bir şekilde kaydetti bu mektubun, aynı zamanda milli tarihimizin önemli bir belgesi olması hasebiyle hem Arapça metni ve hemde Türkçe çevirisini buraya kaydetmeyi uygun bulduk. Şöyleki;

93 el-Mervezî, (Arapça Metin), s. 7.
94 el-Mervezî, p. 77, s. 9.

«عن سلامه إلى أمير خراسان محمود قره خان،

إن رب السماء خولنا ممالك وجه الأرض العريضة وملكنا نواحي الطوائف الكثيرة فنحن في مقرنا سالمون وبإرادتنا مقتدرون وليس في جهات العالم أحد ممن أبصر وسمع إلا وقد رغب في مخالتنا والاتصال بنا وأولاد الأخت أمراء النواحي السفلى يتواتر رسله وتتصل الكتب والمهادة منهم سواء.

فإنه إلى الآن لم يرسل ولم يوفد ونحن نسمع تخرجه في النجدة والبسالة وتقدمه في الاقتدار والجلالة وترأسه على الأمراء بالمهابة وحيازته الممالك بالبطش والأيد واستقراره بإرادته في الوطن وكان من الواجب عند امتلاكه الزعامة وأن يكتب بخبره إلى الخان الأعظم الذي ليس تحت السماء أجل منه ويطالع بحاله.

وقد ابتدأنا نحن بذلك واقتصرنا على إنهاض هذا الرسل المخف دون من يفرقه وقعت الوصلة مع قدر خان بحرة من صميم البيت زوّجت من ابنه جعفر تكين واتخذ البيتان بها أمرنا قدر خان أن يطرق لرسلنا إليه ولرسوله إلينا من ذوي الحصافة والعقل والرجاحة لنلقي إليه ما عندنا ونخاطبه بما لدينا ونقيم رسم المهادة في صحبته وكان الغرض في إنهاض هذا الرسل قلتنكا انفتاح الطريق الوصلة واتصال عرى المودة.»

"Selam ve iyi dileklerimizden sonra Horasan Emiri Mahmud Kara Han'a;

Gök Tanrı bu geniş yeryüzündeki bir çok krallıkları bize ihsan etti ve çevremizdeki bir çok kabileleri bize bağladı. Şimdi biz kendi ülkemizde barış ve güven için yaşıyor ve her istediğimizi de yapıyoruz. Bizim bu durumumuzu bilen ve gücümüzü gören dünyada kim varsa, onlar bizim dostluğumuzu aramakta ve bizlerle sıkı bir iş birliğine gitmektedir. O kadarki; bizim yakın çevremizdeki kardeş Beyler ve onların çocukları bir biri ardından ve istisnasız olarak bize elçiler göndermekte, onların yazdığı mekuplar bize ulaşmakta ve onlar kıymetli hediyeler takdim etmektedir.

(Sultan Mahmud öyle bir adamdırki) biz onun devlet ve kahramanlıkta ne kadar yüce, güç ve kudrette emsallerinden ne kadar üstün, heybet ve azamette diğer hanlardan ne kadar ilerde ve idâresinde bulunan ülkeleri avucunun içinde tutmakta nasıl bir barış ve istikrar sağladığını pekâla biliyoruz. O mülkünün idâresinde böylesine güçlü bir durumda olduğu halde onun; Hanlar Hanına öyleki bu gök kubbenin altında ondan daha büyük bir Han olmıyan (Hıtay Hanın)a bir mektup yazması ve durumu bildirmesi gerekirdi.

Bu bakımdan biz yeni bir inisiyatifle hareket ettik ve bir fırsatı değerlendirdik. Gerek yol uzunluğu ve gerekse mesafe ve bu arada geçecek zaman bakımından hiç kimsenin göze alamıyacağı bir elçilik heyeti göndermeye kalkıştık ve hiç kimsenin sizlere takdim edemiyeceği hediyeler hazırladık. Hele hele Kadr Hanla olan dostane ilişkilerimiz, onun oğlu Çağrı Tekin'in benim ailemden asil bir kızla evlenmesi böylece iki hanedan âlisenin birleşmesi sebebiyledirki Kadr Han bizim elçilerimizin ona ve onun elçilerinin ise bize ulaşmaları ve yol emniyetinin sağlanması için emirler vermiştir. Bu elçiler aklı başında, sağlam bir muhakeme gücü ve son derece zeki kimselerden seçilmiştir. Böylece biz ona gönlümüzden geçenleri açıklıyor ve ülkemizde olup-bitenleri söyliyoruz, onunla dostluklar kuruyor ve hediyeler takdim ediyoruz.

İşte bizim Kul Tonga başkanlığında böyle bir elçilik heyeti göndermemizden asıl maksadımız budur. Bizi birleşmeye

***giden yolların açılması ve dostluk bağlarının bir an önce güçlü bir hâle gelmesidir"*[95].

Uygur İdikutu'nun Sultan Mahmud'a Yazdığı Mektup;

***Şamanist Hıtay Han*'ının, müslüman *Kara Hanlı Hakanı* ve yine müslüman *Gazne Sultanı* ile olan sosyal ve dini münâsebetlerinin bir çok yönlerinin aydınlatılmasında ayrı bir yeri olan bu mektubun değerlendirilmesi, bu kitabın konusu değildir. Ne varki, *Hıtay Hanının* **Sultan Mahmud**'a gönderdiği elçi *Koçu*'ya geldiğinde öyle tahmin ediyoruzki, daha önce yapılan bir müzâkere ve anlaşma sonucu *Uygur İdikutunun* elçiside ona katılmış ve bu iki büyük heyet **Sultan Mahmud**'a gitmek üzere Gazne Türk Sultanlığı'nın yolunu tutmuştur.

Uygur İdikutu'da, tıpkı Hıtay Hanı gibi Gazne Türk Sultanına takdim edilmek üzere bir iyi niyet mektubu yazmayı ihmal etmemiştir. Ne ilginçtirki değerli İslâm müellifi **el-Mervezî,** kitabında iyi bir talih eseri bu mektubun metnini de olduğu gibi kaydetmiş ve Uygur İslâm tarihine çok güçlü bir belge kazandırmıştır.

Bu mektubun orijinal nüshasının *Uygur Türkçesi* ve *Uygur Alfâbesi* ile yazılmış olması gerekmektedir. Diğer taraftan söz konusu mektubun uslubu, sergilediği ince görüş ve diplomatik ifâdelere bakıldığında, bu devirlerde artık Uygur Türkçesinin çok güzel bir şekilde geliştiği ve yavaş yavaş islâmî bir muhteva kazandığını göstermektedirki bu, bize göre önemle tesbit edilmesi gereken bir keyfiyettir. el-Mervezi'nin bu beyanlarından öğrendiğimize göre *Uygur İdikutu,* **Sultan Mahmud**'a yazdığı mektubun da aynen şöyle demektedir:

95 el-Mervezî, s. 7.

«عن سلامةتنا إيلك الجليل يغرخان إلى السلطان محمود،

نسأله على بعد الشقة كيف هو ف نفسه فنحن نسر بما نسمع من سلامته ونتجج بما يتناهى إلينا من استيلائه على النواحي السفلى إلى بلاد الهند وإنه يواصل ملوك العالم ويوادّ أصحاب الأطراف فتميل دولتنا إلى مخالة مثله من مشاهير المبارزين ومذكور كباراي الدنيا بالرمي والشجاعة في الخافقين ونحب أن تتأكد المود والكرامة في البين.

ولهذا كان إرسال هذا الرسل ولئن شسعت الديار لقد تدانت القلوب وتريد أن نزجي باقي العمر على المكاتبة والتحاب ليبقى به حسن الذكر على الأبد فإن رغب فيما رغبنافيه كتب كتابًا ووجّه رسولاً لتتمهد قواعد الألفة به وتتأكد الأحوال بمكانه وقد توجه من قتاى غلام اسمه قلتنكا فانهضنا في صحَبته أحد أصحابنا حتى إذا اتفق توجيه أحد إلينا كانوا معًا فإن مر رسول قتاى في منصرفه على هذه النواحي ولم يصطحب شيئًا من الهدايا إذ لم يكن من الطريق على ثقة ولكن باسطنا بغلام ونشابة للعلامة وسيؤدي قاشي رسالتنا مشافهة.»

"Selâm ve iyi dileklerimizden sonra; Şanı Yüce İlek Uygur Hanından Sultan Mahmud'a;

Aramızda yorucu bir mesafe olmasına rağmen zatınızın gerçekte halinin nasıl olduğunu merak ediyoruz. Zatınızın sağlık ve selâmette olmasını ve Hindistan'ın bütün aşağı kısımlarını feth ettiğini duymak bizleri memnun etmektedir. Şüphesiz (zatınızla) dünya hükümdarları (dostluk için) heyetler göndermekte ve çevredekilerde sevgisini göstermektedirler.

Bizim Hakanlığımıza gelince; harb meydanlarında örneği

az bulunan bir kahraman, ünü dünyayı doldurmuş en büyük devlet adamı, ok atma ve yiğitlikte doğu ve batı halkının kendini çok iyi tanıdığı bir kimse ile ve iki taraf arasında çok sağlam bir dostluk ve karşılıklı saygı olmasını ne kadar seviyoruz. Bu bakımdan böyle bir elçiyi göndermiş olduk. Her ne kadar ülkelerimizin arası çok uzak olsa bile, kalblerimizin biri diğerine çok daha yakındır. Bundan sonra geri kalan ömrümüzde sizlerle haberleşmek ve gerçek dostluklar kurmak ve dünya durdukça güzel bir anı ile anılmak, işte bu bizim çok samimi bir arzumuzdur. Eğer bir kimsenin böyle güzel ve bizim isteğimiz gibi bir isteği varsa, bırakın o, (size) bir mektup yazsın ve bir elçi göndersin, böylece dostluğun direkleri sağlam bir yere dayansın onun ülkesindeki durumu güçlü olsun.

(Malum olduğu üzere) Hıtay (Hanın)dan Kul Tonga adındaki sadık bir görevli başkanlığındaki bir elçilik heyeti ülkemize uğradı. Bizde bunu bir fırsat bildik ve yakınlarımızdan birini ve bizim için elçi göndermeye en uygun olan bir kimseyi onun eşliğinde elçi olarak göndermeyi uygun gördük. Zira Hıtay (Hanın)ın elçisi dönüş yolunda mutlaka bizim ülkemizden geçecektir.

Yol güvencesi olmadığı için hediye koymadık. Fakat biz bir sembol olmak üzere bir "köle" ve (üzeri işâretli) bir de "ok" (ve yay) gönderdik. Ayrıca Kâşî bizim söylemek istediğimiz şeyleri size şifâhi olarak söyliyecektir"[96].

Elçilik Heyetleri Sultanın Huzurunda;

Rivâyetlerin bundan sonraki kısımlarından *Doğu* ve *İç-Asya*'dan kalkıp gelen bu elçilik heyetinin çok uzun ve meşekkatli bir yolculuktan sonra *Gazne Ülkesine* ulaştıkları anlaşılmaktadır. Ne varki ne **el-Mervezi** ve ne de diğer kaynaklar da meselâ **Gerdezi,** bu elçilik heyetinin nasıl ve hangi yollardan **Sultan Mahmud**'a ulaştıkarı ve onun huzuruna nasıl kabul edildikleri hakkında fazla bir bilgi yoktur.

96 el-Mervezî, s. 8.

Mamafih bizim buraya kadar yaptığımız bu açıklamalarımızda *Hıtay ve Uygur Hanı'nın; Kara Hanlılara* karşı, **Sultanın** dostluğunu kazanmak ve sihriyet bağı kurmak için yaptıkları teşebbüsler üzerinde durulmuş ve zarif bir diplomasi örneği olan bu mektupların belki de ilk defa Türkçe çevirileri verilmiştir. Peki onlar bu teşebbüslerinde başarılı olmuşlarmıdır? Bu soruya hem **el-Mervezi** ve hem de **Gerdezi** olumsuz cevaplar vermişlerdir. Bunlardan meselâ **el-Mervezî**'den öğrendiğimize göre;

«فلما عرض الكتابان عليه ورأى ما فيهما من الرعونة لم يستجز من نفسه إسعافهما بما يلتمسان من المصادقة والمكاتبة بحسب قوة اعتقاده في الإسلام وصرف الرسل وقال لهما إن السلم والموادعة إنما يكونان لحسم الحرب والمقارعة وليس يجمعنا دين نتواصل به وبعد المسافة يأمن كل واحد منا معرّة صاحبه ولا حاجة بي إلى مواصلتكم قبل الإسلام والسلام.»

"Bu iki mektup (Sultan Mahmud'a) takdim edildiğinde onların muhtevâlarının boş şeyler olduğunu görmüş ve İslâm dinine olan sıkı bağlılığı sebebiyle (elçilerin); samimi münasebetleri geliştirmek ve bu hususlarda haberleşmek için yaptıkları istekleri yerine getirmeyi uygun bulmamış ve bu iki elçiye;

"-Barış ve anlaşma; harbe ve çarpışmaları önlemek için elbette lüzumludur. Oysa sizlerle böyle sıkı münasebetler kurmak için aramızda her hangi bir din birliği de yoktur. Ülkeler arasındaki mesâfe, bizden herbirimizin diğerine hiyanetine karşı bir emniyettir. Bundan

da öte sizler, İslâm Dinini kabul etmediğiniz süre ben sizlerle sıkı münasebetler kurmayı da uygun görmüyorum. Hepsi bu kadar!" ***demiş ve onlara yol vermiştir"***[97].

Gerdezi bu kabul olayını biraz daha farklı olarak dile getirmiştir. Onun bu konudaki geniş açıklamalarından öğrendiğimize göre;

"Hıtay ve Uygur Hanının ***elçileri Emir Mahmud'a gelmiş ve iyi niyet mektubunu takdim etmişler, daha sonra onun hizmetinde olduklarını beyan ettikten sonra;***

"-Sizlerle iyi dostane münasebetler kurmak istiyoruz!" demişlerdir. *Emir Mahmud* onlara kibarca muamele edilmelerini istemiş ve daha sonra onların isteklerini;

"-Bizler müslüman insanlarız. Oysa sizler hâlâ kâfirsiniz. Bu bakımdan bizim kızlarımız ve kız kardeşlerimizin sizlerle evlenmesi uygun değildir. Eğer sizler İslâm dini kabul ederseniz durum (lehinize olarak) *tekrar gözden geçirilecektir!"* ***demiş ve elçileri kibarca uğurlamıştır"***[98].

İslâm Dininin Sosyal Etkisi;

Gerdezi'nin bu rivâyetlerinden de anlaşılacağı gibi, ***İslâm Dinî, Uygur*** ve ***Hıtay Hanları***'nın, **Sultan Mahmud** ve diğer müslüman Hanedan aileleri ile olan evlilik bağlarının kurulması, dostane ilişkilerin geliştirilmesinde hâlâ ne kadar müessir bir faktör olduğu ve diğer taraftan gerek **Uygur** ve gerek **Hıtay Hanının** sosyal durumu, makam ve mevkii ne olursa olsun, İslâm Dinini kabul etmedikleri takdirde Sultanın nazarında pek fazla bir yerlerinin olmadığını bütünüyle ortaya koymaktadır.

Hemen şunu bir kere daha itiraf edelimki; ***Sultan***'ın ***Uygur*** ve ***Hıtay Hanına*** müslüman olmaları için yaptığı bu

97 el-Mervezî, s. 9.
98 el-Mervezî, p. 76.

son ve samimi çağrısı ve asıl bundan sonra hanedan aileleri arasında dostane ilişkiler, sıhriyet bağlarının kurulması yolundaki istekleri, onlar tarafından hiç bir zaman olumlu karşılanmamış ve herkes bildiği yolda, özellikle ***Uygur İdikutları,*** Budizmin karanlıklı yollarında sonuna kadar yürümeye devam etmişlerdir.

Mamafih bütün bu açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, ***Uygur*** ve ***Hıtay Hanlarının,*** müslüman ***Kara Hanlı Hakanlarına*** karşı **Sultan Mahmud**'un dostluğunu kazanmak için yaptıkları bütün bu yersiz teşebbüsler pek fazla bir netice vermemiş, bundan da öte kelimenin tam anlamı ile bir fiyasko ile son bulmuştur. Müslüman ***Kara Hanlı Gâzileri,*** daha sonraki yıllarda ve bütün güçleri ile hem ***Uygur*** ve hem de diğer ülkelere, meselâ ***Basmıllar'***a islâmi gaza ve cihad seferlerine devam etmişler ve buralarda yaşayan Türk boylarının Allahın hidâyetine giden yolda önlerinin açılması için her türlü gayret ve faaliyetin öncülüğünü yapmışlardır.

Basmıllar-Uygurlar ve İslâmiyet

Büyük ölçüde müslüman ***Kara Hanlı Hakanları*** tarafından Uygurlar arasında başlatılan bu İslâmlaştırma hareketi daha sonraki yıllarda Uygur federe devletinin sol kanadını oluşturan ***Basmıl Türk Boyları***'nada da sıçramış ve ***Kara Hanlı*** cihad erleri çok geçmeden ***Basmıllarının*** karşısına dikilmiş ve böylece Uygurlar arasında İslâm dininin yayılmasında yeni bir dönem başlamıştır.

Gerçekte **Basmıllar;** en eski Türk kavimlerinden biri olup, tarihi geçmişleri ***Hun Türklerine*** kadar dayanmaktadır. ***Gök-Türkler*** tarih sahnesine çıktıkları devirlerde bu Türk boyları ***Turfan*** ve ***Beş-Balık*** bölgelerinde bulunuyorlardı. Bu bakımdan **Bilge Tonyukuk Han** 720 yılında bu bölgeye bir akın yapmış ve başta ***"Beş-Balık"*** olmak üzere ***Basmıl***'ların yoğun

oldukları şehirleri ele geçirmiş ve neticede Basmıllarda büyük ***Gök-Türk*** devletinin çok önemli bir unsuru olmuşlardır[99].

Daha sonra ***Uygur*** ve ***Karluklarla*** birleşen ve ***Gök-Türklere*** baş kaldıran ve ***Beş-Balık*** merkez olmak üzere yeni bir devlet kuran ***Basmılların*** karşısına bu defa Ötüken Uygurları çıkmış ve onlara bir son vermişlerdir (744)[100]. Ne varki ***Uygurlar,*** (Kırgızlar sebebiyle) Ötükenden dağıldıkları ve çok büyük kafileler hâlinde ***Turfan***'a geldikleri ve ***Beş Balık*** hükümet merkezi olmak üzere, yeni bir devlet kurduklarında ***Basmıllar;*** bu yeni devletin çok güçlü ortaklarından biri olmuşlardı. Başbuğlarına ***"Kut sahibi"*** anlamına gelen ***"İdikut"*** diyor ve onların ilahi bir gücü temsil ettiklerine inanıyorlardı[101].

Uygur Kağanlarına bir diğer ifâde ile ***"İdikut"*** veya Turfan Uygur devletine ***"İdikut Uygur Devleti"*** denilmesinin bir büyük sebebide her halde bu olmalıdır. Ne varki Kaşgarî, ***Basmılları,*** hâlis Türk olmıyan kavimler arasında saymaktadır[102]. Uygur Kağanları bu devirlerde ***Budizmin*** temsilcileri oldukları gibi ***"İdikut"*** unvanını taşıyan Basmıl Hanları da yerli halkın dışında ***Manihaizmi*** çok güçlü bir şekilde kabul etmişler ve onun her hâl-ü kârda müdafii olmuşlardır[103].

Hemen şunu ifade edelimki, ***Basmıl***'lar, Turfan Uygurları ile her zaman büyük bir ahenk ve uyum içinde yaşamışlar ve onlara huzursuzluk verecek hiç bir hareketin içinde olmamışlar, son derece pasif bir hayat sürdürmüşlerdir.

---

99 Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** I, s. 129, **Büyük Larousse,** III, s. 1364.
100 Ögel, B., a.g.e., s. 129, 367.
101 Abdurrahman V., Türkler, a.g.mk., II, s. 241.
102 Barthold, W., **Dersler,** s. 19.
103 Günay, U. ve Güngör, H., a.g.e., s. 138.

Diğer taraftan müslüman ***Kara Hanlı Hakanlarının,*** Uygurlar arasında İslâm dininin yayılması için başlattıkları askerî gaza ve cihâd hareketlerine ***Basmıl İdikutlarının*** fazla bir ilgi göstermedikleri ve Uygurları askerî manada desteklemedikleri anlaşılmaktadır.

Zira kaynaklarda, bu harblerle ilgili verilen bilgiler arasında ***Basmıl İdikutlarının*** adı geçmemektedir. Ne varki Şarı (Sarı Yugur) Türkleri; ***Kara Hanlılar***'ın müslüman olmaları ve onların yeni yeni müslüman olanları ***"sünnet"*** olmaya mecbur etmelerinden korkmuşlar ve bir ***Basmıl*** beyinin idaresine sığınmışlardır[104].

Kara Hanlı Gazileri Basmıllar Karşısında;

Uygur şehirleri ve yerli Uygurlar arasında İslâm dininin çok süratli bir şekilde yayılmaya başladıktan sonra, ***Basmıl Türk*** kabilelerinin de İslâm ilâhi hidâyetinden yeteri kadar nasiplerini almış olmaları gerekmektedir. Zira yukarda da beyan edildiği gibi büyük Türk gönül adamı ***el-Kelimâti*** ve onun yakın arkadaşları olan diğer Türk derviş ve erenlerinin samimi telkin ve irşadları sonucu onbinlerce ***Uygur Türkü*** müslüman olmuşlardı. Bunların çok büyük bir kısmının şüphesiz ***Basmıl Türklerinin*** olması gerekmektedir.

Fakat bütün bu faaliyetlere rağmen bu yöndeki köklü İslâmî gelişmeler ***Kara Hanlılar***'ın sevkettikleri askerî gaza ve cihadlar sâyesinde mümkün olmuştur. Zira; Turfan Uygurları ve önemli Uygur şehirlerinde İslâm dini süratli bir şekilde yayıldıktan sonra ***Kara Hanlı*** gâzileri, bu defa ***Basmıl***'lara yönelmiş ve parlak kılınçlarının uçlarını göstererek onları Allahın dinine çağırmışlardır.

---

104 Toğan, Z.V. **Giriş,** s. 144.

Bundan maksadımız, ***Yusuf Kadr Han***'dan sonra Kara Hanlı tahtına geçen oğlu **Süleyman Arslan Han** (1017) ve onun ***Basmıllara*** yaptığı büyük gaza ve cihad seferleridir. **İbnü'l-Esir** onun İslâmî ünvanının ***"Şerefü'd-Devleh-Devletin Şerefi"*** olduğunu kaydetmektedir[105]. Bu Mücâhid Gâzi, Kara Hanlı tahtına geçtikten sonra, ***Yabaku, Basmıl*** ve ***Comul*** gibi Türk boylarına karşı büyük askerî gaza ve cihad seferlerine çıkmış, Allah'ın hidayetine giden yolu onlara açmak istemiştir.

Fakat ***Basmıllara*** karşı gerçekleştirilen bu harblerde onun sağ kolu, dev yaratılışlı, inadına cesur bir Allah arslanı olan **Bekeç Arslan Tekin** adındaki komutanı idi. O daha ziyade ***"Arslan Tekin Gâzi"*** ünvanı ile anılmıştır[106].

Bekeç Arslan Tekin ve Yeni Basmıl İslâm Destanı;

Bekeç Arslan Tekin, önce ***Basmıllar*** üzerine yürümüştür. Askerler Allah yolunda cihada çıkmaktan son derece memnun ve inadına sevinçli ve neşeli görünüyorlardı. Onlar ölüme değil şehitlik gibi yeni ve çok ulu bir hayata kavuşmaya gidiyorlardı. Nitekim, Gâzilerin, ***Basmıllar*** üzerine yürürken duydukları imanî coşku **Kaşgarî**'nin kaydettiği bir şiirde şöyle dile getirilmiştir;

Tanga ata yontalım,	***Şafakta yola çıkalım,***
Budraç kanın irtelim,	***Budraç kanın isteyelim,***
Basmıl beyin örtelim,	***Basmıl beyin yakalım,***
Emdi yeğit yavulsun[107].	***Koç yiğitler toplansın.***

Basmıl İdikutu'nun bu Allahın askerleri karşısında yapacağı hiç bir şey yoktu. Bu bakımdan O; harbden ziyâde sulhü

105 İbnü'l-Esir, IX, s. 299.
106 Genç, R., a.g.e., s. 22.
107 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, 452, III, s. 355.

tercih etmiş, ***Kara Hanlı Hakanına*** itaatini arzetmiş ve onunla bir barış antlaşması yapmıştır[108]. Bu Basmıllar arasında Allahın hidâyetine giden yolun açılması, İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetlerinin tamamen serbest olması ve ***Basmil-Türklerinin*** İslâm dinine çağrılması idi. ***Basmıl İdikutu*** daha da ileri gitmiş ve ***Arslan Han***'ın ***Yabakulara*** karşı giriştiği askeri cihadında ordusu ile birlikte ***Kara Hanlıların*** yanında yer almıştır[109].

Arslan Tekin bu geçici başarılarından sonra, asıl büyük hedefi olan ve Türk dünyasının kuzey doğu bölgelerinde yaşadıkları anlaşılan ***Yabakular*** üzerine yürümüştür. Mücâhid gaziler bu savaşa giderken önce ***İli,*** sonra ***Yamar*** yani ***Emil*** nehrinden geçiyorlardı.

Harbe katılan müslüman ***Kara Hanlı*** askerlerinin morali çok yüksekidi. Bunlar, İslâmî gaza ve cihad ruhunun, kendi devirlerindeki en ideal temsilcileri idi. Allah yolunda gaza ve cihad etmek ve bu manada **Hz. Peygamber**'in vaad ettiği yüce makam ve külli sevâba nail olmak; işte bu, onların bu dünyada ulaşmak istedikleri tek hedefti. Onlar büyük kâfileler hâlinde ***Yamar,*** yani ***Emil*** nehrinin azgın sularından geçerken bir ilâhî uğultu hâlinde şöyle diyorlardı;

Tönle bile köçelim,	***Geceleyin göçelim,***
Yamar suvun keçelim,	***Yamar suyun geçelim,***
Terngük suvın içelim,	***Kaynaktan içelim,***
Yavga yağı uvılsun[110].	***Yufka düşman ezilsin.***

Emil nehrinden geçen ve *"Zayıf düşmanlar savulun biz geliyoruz!"* diyen müslüman Kara Hanlı askerlerinin sayısı 40.000 kişi idi. Bunların hepsi yağız cehreli, yiğit bakışlı, kır-

108 Genç, R., a.g.e., s. 22.
109 Barthold, W., Dersler, s. 219.
110 Kaşgarî, **Divan,** (Atalay), II, s. 6.

mızı benizli, kahraman *"Türkistan Türkü"* idi. Allahın dinini yüce kılmak için kılınçlarını sıyırmışlardı. Ganimet toplamak, büyük servet ve zenginlikler elde etmek gibi dünyevi hiç bir gayeleri yoktu.

Kaşgarî Bu Destanı Nasıl Anlatıyor?

Mâmâfih o sıralarda ***Yabakuların*** başında ***Buka Budraç*** Han bulunuyordu. O, bir ilâhi fırtına gibi kopub gelen bu ***Kara Hanlı*** Türk ordusunun karşısına yarı efsânevi bir rivayetle 700.000 askerle çıkıyordu[111]. Her ne kadar ***Kaşgarî,*** böyle demekte ise de bunun 70.000 asker olması akla daha makul gelmektedir.

Bu savaşta da saflar kesin bir şekilde ayrılmıştı. Bir tarafta İslâmın ilahi hidâyetinin manevi cezbesine kendini kaptıran ***Kara Hanlı*** mücahidler, diğer tarafta ise, küfür ve putperestliğin önderi olan ***Buka Budraç*** vardı. Harb müslüman askerlerin tekbir sesleri ile başlamıştı. Çok geçmeden ***Bekeç Arslan Tekin*** ve cihad erlerinin salladıkları kılınçlarla ***Buka Budraç Han***'ın ordusu darma dağın olmuştur. Harb meydanı bu kılınç artıklarının cesedleri ile dolmuştu. ***Buka Budraç***'a gelince o; daha kaçmasına fırsat vermeden orada yakalanmış ve boynu vurulmuştur[112].

Mâmâfih o devirlerdeki bir çok müslüman gibi, bu büyük zaferin heyecanını yaşayan ***Kaşgarî,*** bu harblere katılan bir mücahid Türkü görmüş ve bu ilginç olayı onun ağzından bize nakletmiş, böylece bu ilahi destanı özetlemiştir. Kaşgari diyorki;

"Ben bu savaşta bulunmuş olanlardan birine sordum ve kâfirler çok oldukları halde nasıl kaçtılar dedim. O kişi, bizde buna şaştık ve bunu esir olan gavurlara sorduk ve onlara;

111 Kaşgarî, **Divan,** (Atalay), I, s. 452, Genç, R., a.g.e., s. 22.
112 Kaşgarî, **Divan,** (Atalay), I, s. 452, Genç, R., a.g.e., s. 22, Barthold, W., **Dersler,** s. 129.

"Bu kadar çok olduğunuz halde niçin yenildiniz dedik." *O kişi cevap olarak şöyle dedi;*

"Davullar çalıp borular ötmeye başladığı zaman başımızın üstünde yeşil bir dağ gördük. Bu dağ göğü kaplamıştı. Dağdan bir takım kapılar açıldı. O kapılardan bize cehennem ateşini yağdırıyorlardı. Biz bundan korktuk. Böylece bizi yendiniz!" *Bende;*

Bu Allahın rahmeti ve Peygamberimizin müslümanlara bırakmış olduğu mucizelerdendir" dedim"[113].

Bu büyük savaşlar, Uygur İslâm destanının ***Kara Hanlı*** muharip gâzilerin parlak kılınçlarının uçları ile nasıl yazıldığını göstermesi bakımında fevkalade ilginç bir manzara arzetmektedir. **Bekeç Arslan Tekin** bu harblerde gösterdiği üstün kahramanlıklar sebebiyle ***"Arslan Tekin Gazi"*** unvanını almıştır. **Z.V. Toganın** bildirdiğine göre; "Bu Arslan Tekin'in zaferini ebedi kılmak için 29 Aralık 1041 tarihinde Fergânede nakşettiği arabî bir kitâbe bugün ***Varuh*** mevkiî yanındaki yüksek kayalarda bulunmaktadır[114].

Bu harblerde **Buka Budraç**'ın çâresizliği ve dağılmak üzere olan ordusunu derleyip toparlamak için canhıraş bir gayretle nasıl çırpınıp durduğu yine **Kaşgarî**'nin kaydettiği bir şiirde şöyle ifâde edilmiştir;

Budraç yine kudurdu,	***"Budraç yine kudurdu,***
Alpagut'un azırdı,	***Yiğitlerin dağıldı,***
Susın yan kadırdı,	***Askerlerin döndürdü,***
Kelgelimet irkeşür"[115].	***Geldi onlar toplandı"***

Basmıl İdikutunun Son Çırpınışı;

Ne varki bu harbler ve **Bekeç Arslan Tekin**'in kazandığı parlak zafer, **Buka Budraç** ve ordusunun çil yavrusu gibi da-

113 Kaşgarî, **Divan,** (Atalay), III, s. 227.
114 Togan, Z.V., **Giriş,** s. 145, Krş. Turan, O., a.g.e., I, s. 160.
115 Kaşgari, I, s. 144.

ğılıp gitmeleri, **Basmıl İdikutunu** bir hayli rahatsız etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kaynakların verdiği bilgi kıtlığı sebebiyle izah etmekte zorlandığımız bazı sebeblerden dolayı ***Basmıl İdikutu, Kara Hanlıların*** itaatinden çıkmakla kalmamış onlara daha sert bir tavır almıştır.

Bu yeni gelişmeler karşısında **Gazi Hükümdarın, *Basmıllara*** karşı yeni bir gaza ve cihad seferine çıkması artık kaçınılmaz olmuştu. O bu maksad için hazırladığı yeni cihâd ordusu ile bu defa doğrudan doğruya ***Basmıllar,*** diğer bir ifâde ile federe Uygur devletinin sol ceneh üzerine yürümüştür. **Basmıllar** güzel harbeden, güzel ok atan, güzel kılınç kullanan bir Türk kavmi olmasına rağmen, bir ilâhî gaye ve Allahın dinini yüce kılmak için kılınç savuran, cihad meydanlarında at koşturan ***Kara Hanlı*** gâzilerinin karşısında hiç bir varlık gösterememişlerdir. Zafer yine Allaha inananların olmuştu.

Böylece ***Basmıllar*** "Hayır!" koca Uygur ülkesi tekrar itaat altına alınmış ve geniş Uygur yurtları her türlü İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetlerine açık bir ülke hâline gelmiştir. Kaşgarî, bu harbleri dile getiren bir şiirinde şöyle demiştir;

"Basmıl susin komitti,	***O, Basmıl askerlerini coşturdu***
Barca kelip yumutti,	***Hepsini bir araya koşturdu,***
Arslan baba emitti,	***Arslan Babaya erdiler,***
Korkup başı tezginür,[116].	***Korkub başın eğdiler.***

Uygur Yurtlarına Dikilen İslâm Sancağı;

Evet müslüman ***Kara Hanlı Hakanlarının, Uygur*** şehirlerine bir fırtına gibi dalmaları, Budist mabedlerini tahrip etmeleri, Buda heykellerini kırıp parçalamaları, Budizm için

116 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), II, s. 312.

bir yıkım ve bir felâket olmuştur. ***Kara Hanlıların*** bu çetin mücâdeleleri sonucu ***Budizm,*** Uygurlar arasında bir devlet dini olmaktan çıkmış, sıradan, etkisiz, mahalli bir din hâline gelmiş ve bir daha, asla belini doğrultamamıştır. Kırmızı pelerinli ***Budist rahiplerini,*** artık Uygurlar arasında pek fazla dinleyen bir kimse kalmamıştı. Onlar İslâm dinine koşacaklardı.

Bu yeni durum, zaten ***İpek Yolu*** güzergâhında mekân tutan ***Turfan Uygurları*** ve onlar arasında İslâm dininin hem de çok süratli bir şekilde yayılması için yeni bir avantaj, bir üstünlük sağlamış ve İslâm dini bu topraklarda kısa bir zaman sonra rakipsiz bir din hâline gelmiştir. Asıl bundan sonradırki bir taraftan müslüman tüccarlar, diğer taraftan buna gönül vermiş İslâm ulular, erenler, gazi dervişler, Uygur yurtlarına gelmişler, onların gösterdikleri bu büyük himmet ve gayret sayesinde yüzbinlerce ***Uygur Türkü*** müslüman olmuşlardır. Ne varki bu mücahid dervişlerden bir kaçının ismi müstesna hiç biri tarih sayfalarına geçmemiştir.

Mâmâfih temel İslâmî kaynaklarda bu devirler yani X. asrın ikinci yarısında bazan ***"yüzbin"*** ve bazan da ***"iki yüzbin"***'lere varan çadır halkı ve yarı göçebe Türklerin müslüman oldukları bildirilmektedir. Nitekim ***İbnü'l-Esir,*** bu konu ile ilgili rivâyetlerinin birinde ve Türkler arasındaki bu büyük İslâmi gelişmelere işaret ederek şöyle demektedir: «أسلم من الأتراك نحو مأتي ألف خركاة» ***"Türklerden yaklaşık olarak 200.000 çadır oba halkı müslüman oldu"***[117].

Her bir çadır da on, veya daha fazla kişinin barındığı düşürülürse, bu iki milyonun üzerinde bir insan toplumunu ifâde ederki bu, gerçekten de çok çarpıcı bir rakamdır. Değerli İslâm tarihçisi, müslüman olan bu Türk boyları ve onların

117 İbnü'l-Esir, VIII, s. 532, İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam,** VI, s. 395.

yayıldığı yerler hakkında fazladan hiç bir bilgi vermemiştir. Öyle tahmin ediyoruzki, bu kitle ihtidâları sırasında ***Uygur Türklerinin*** de pek çoğu müslüman olmuşlardır.

İslâm dini steplerde ve Uygurlar arasındaki bu büyük dinî zaferi ile yeni bir hız kazanmış ve Çin kapılarını döğmeye başlamıştır. ***Müslüman Uygurlar,*** yeni bir iman zevki ile Çin'e gidiyor ve onları İslâm dinine çağırıyorlardı. Onların bu tebliğ ve irşadları sayesinde bir çok Çinli, müslüman olmuşlardır. Ne ilginçtirki Çinliler onlara ***"Müslüman oldu"*** anlamına gelen ***"Huei-hu"*** yani ***"Uygur oldu"*** diyorlardı. Böylece ***Uygur*** kelimesi; etnik bir ifâdenin dışında İslâmî bir anlam kazanmış oluyordu[118].

Tavgaç Buğra Han ve Uygur İdikutları;

Kara Hanlı Hakanları ile koyu bir ***Budist*** olan ***Uygur İdikut***'ları arasındaki bu dinî mücâdeleler, daha sonraki yıllarda da bütün canlılığı ile devam etmiştir. Bilindiği gibi **Buğra Tekin Süleyman** 24 sene gibi uzun bir süre, ***Kara Hanlıların*** başında kalmış ve 1056 yılında Kaşgarda ölmüş ve onun yerine oğlu **Ebû Ali Hasan b. Süleyman b. Arslan Han** geçmiş ve Hakân olmuştur. Onun ilâhi, mülki ve resmi yazışmalardaki ünvanı şöyle idi.

«خاقان الرجل المؤيد، ناصر الحق والدين طوغاج بغراخان أبو علي حسن بن أرسلان خان»

"Yüce Ulu ilâhî kudretle desteklenmiş ve Dinin yardımcısı, Hakan! Tağay Uluğ Buğra Han Ebû Ali Hasan b. Arslan Han"[119].

Son derece dindar, Allahın dinine hizmet ve onu yaymayı kendisine en ulu bir gâye olarak bilen bu ***Kara Hanlı Hakanının***da ömrü harb meydanlarında ve kâfir Türklere karşı gaza ve cihad ile geçmiştir. Nitekim ***Yarkent***'te düzenlenen bir mahkeme tutanağında bu ***Kara Hanlı Hakanının*** tarihi şahsiyeti, İslâmî kişiliği, hasebi nesebi dile getirilmiş ve âdeta göklere çıkarılırcasına şöyle denilmiştir;

«الخاقان الأجل، السيد الملك المؤيد، المظفر المنصور، عز الدين، مشيد الدولة القاهرة وبرهان الملة الباهرة وكهف الأمة الطاهرة غياث المسلمين ملك الشرق والصين طوغاج بغرا قره خان أبو علي الحسن بن سليمان أرسلان قره خاقان مجتبي خليفة الله الولي وأمير المؤمنين.»

Hakan! Yüce, Ulu, İlâhi kudretle desteklenmiş Muzaffer ve Gâlip Padişah! Dinin şerefi, Kâhir devletin kurucusu, Üstün ve Nurlu milletin delili, Pâk ümmetin sığınağı, Müslümanların kurtarıcısı, bütün doğu ile Çin'in hakimi, müminlerin velisi ve emiri, Allah'ın halifesinin gözdesi Tavgaç Buğra Kara Hakan Ebû Ali, Hasan b. Süleyman b. Arslan Kara Hakan"[120].

Yusuf Has Hacibe Göre; Uygur İslâm Destanı;

Büyük devlet adamı **Yusuf Has Hâcib**, işte bu yüksek kudret ve karekter sahibi, inadına dindar, bütün Doğu ehli yani ***Uygur*** ve ***Çinlilerinde*** Hakanı olan **Tavgaç Buğra Hakan** zamanında yaşamış ve Türk devlet kurma yeteneğinin ilmi ve felsefi bir bir tezâhürü ve aynı zamanda Türk Kültür tarihinin en büyük eserlerinden biri olan ve ***"Kudatgu Bilik / Mutluluk Bilgisi"*** adındaki meşhur eserini, işte onun zamanında yazmış ve hem de 18 ayda tamamlamıştır[121].

Bu değerli Türk âlimi daha sonra doğu ***Kara Hanlıların***

118 Rasonyi, L., **Tarihte Türklük**, s. 190, Kafesoğlu, İ., a.g.e., s. 118.
119 Arat, R.R., **Kudatgu Bilik**, Ankara, 1979, I, s. XVII.

120 Arast, R.R., I, s. XVII.
121 Geniş Bilgi İçin Bkz, Arat, R.R., **Kudatgu Bilik ve Türklük Bilgisi**, TK. no 98, 1970, s. 70-90.

başkenti olan *Kaşgar*'a gelmiş bu edebi, felsefi ve İslâmî eserini büyük bir heyecanla **Tavgaç Buğra** ***Hanın*** huzurunda okumuş ve bu kitabın vermek istediği mesajları ona ulaştırmış, böylece onun devlet işlerinden sorumlu ***"Has Hâcib-Saray Nazırı"*** olmuştur[122].

Tavgaç Kara Buğra Hakan ***Budist Uygur Kağanlarına*** karşı kendinden önceki gazi ***Kara Hanlı Hakanları*** gibi İslâmi manada gaza ve cihadlarda bulunmuştur. Belki bu kanlı harblerde onbinlerce Uygur öldürülmüş, evleri barkları viran edilmiş, Burkanları, mabed ve manastırları yakılmış halk İslâm dinini kabule çağrılmış ve bir çok cami ve mescidler yapılmıştır[123].

Ne varki Uygur yurtlarında ve Gâzi ***Kara Hanlı Hakanları*** tarafından estirilen bu İslâm hidâyet fırtınası ve Uygurlar arasındaki İslâm inkılâbı hakkında İslâm tarihine pek fazla bir şey intikal etmediği gibi **Tavgaç Buğra Hakanın,** Uygurlara karşı yaptığı bu gaza ve cihadlar hakkında da bize hiç bir şey ulaşmamıştır.

Buna sebebte İslâm dininin; X. ve XI. asırlarda, İslâm dünyasının doğusunda ve Türkler arasında, pek tabii olarak Uygurlarda dâhil, kazandığı büyük zafer ve baş döndürücü gelişmeleri, İslâm taihçilerinin büyük ölçüde ihmâl etmiş olmalarıdır. Diğer taraftan, Orta Asya Türk dünyasından da bu erken devir İslâmi gelişmeleri ele alan hiçbir tarihçi çıkmamıştır. Zira Türk dilinin sahibi çıktığı ve ***Divanü'l-Lugat et-Türk***'ü yazdığı ve Türk devlet geleneğinin sahibinin çıktığı ve ***Kudatgu Bilik***'i yazdığı halde, bu devir Türk tarihinin henüz kudretli bir sahibi çıkmamıştır.

122 Geniş bilgi için bkz. Eraslan, K., **Yusuf Has Hâcib,** md. İA., XIII, s. 438-440.
123 Krş. Has Hâcib, Yusuf, ***Kudatgu Bilik,*** Çev. R.R., Araf, Ankara, 1988, s. 393.

O kadarki ***Divanü'l-Luğat***'ın yazarı **Kaşgarlı Mahmud** bile bunu seyretmiş ve bir kaç beytin dışında, bu baş döndürücü tarihi gelişmeler hakkında bize fazla bir şey söylememiştir. Öyleki biz, doğu ***Kara Hanlı*** devletinin bu en büyük Hakanlarından biri olan **Tavgaç Buğra Kara Hakanı** bile, hemde aradan asırlar geçtikten sonra ve ***Kudatgu Bilik***'in yeni yeni nüshalarının ortaya çıkmasıyla öğrenmiş bulunuyoruz.

Nitekim **Tavgaç Buğra Kara Hakan**'ın ***Uygurlara*** karşı yaptığı bu sonu gelmez ve İslâmî gaza ve cihadlardan bahseden ***Yusuf Has Hâcib,*** bir manada bu zafer ve İslâmın hayrına yaptıklarını dile getirmiş ve şöyle demiştir:

"Asker ve ordu ile bu düşman kâfirleri (Uygurları) ***ez,***
Gönül tazeliği ile Allahtan kuvvet dile.
Asker ve ordu silahını kafir (Uygurlara) ***çevir,***
Zira kafirlerle dövüşürken ölmek ölüm bile değildir.
Kafirlerin evini barkını yak, Burkanını viran eyle*
Yerine cami yap, etrafına İslâm cemaati toplansın
Onların oğul ve kızlarını kul ve cariye et
Oradan aldığın servetle hazine kur.
(Sonrada) ***İslami fetihler yap, şeriati yay,***
Böylece seçkin bir şahsiyet olur ve iyi nam kazanırsın"[124]

Diğer taraftan **Yusuf Has Hacip,** mücahid ***Kara Hanlı*** gazilerini, kâfir Uygurlara karşı, gaza ve cihad etmeye teşvik ettiği, onların ellerinde avuçlarında ne varsa almalarını istediği halde, bu mücahid gazilerin müslümanlara; adaletle davranmaları, iyilik yapmaları, onlarla hoş, kardeşçe geçinmelerini ve müslüman halka emniyet ve huzur verecek bir nizam kurmalarını tavsiye etmekte ve şöyle demektedir;

* Burkan: Genellikle Buda heykellerine verilen isimdir. Buda Yusuf Has Hacib'in bu şiirinde bahsettiği kafirlerin Uygur Türkleri olduğunu göstermektedir. Z.K.
124 Has Hâcib, Yusuf, s. 393.

"Müslümanlara karışma, onlara tecavüz etme,
Ey hükümdar onların arkasında Tanrı vardır.
Müslüman müslümanla kardeştir,
Kardeşe karşı düşmanca davranma, onlarla iyi geçin,
Halka huzur sağlayacak bir nizam kur,
Sana hayır dua etsinler"[125].

Uygur İdikutunun Hıtay Başbuğu İle Birleşmesi;

Bütün bunlar müslüman ***Kara Hanlı Hakanları*** ile, inadına Budist ***Uygur Kağanları*** arasındaki dinî mücâdelenin ne kadar kanlı bir şekilde geçtiğini göstermektedir. Bununla beraber, zayıf irâdeli ***Uygur İdikutları***'nın İslâm dinine karşı direnmeleri daha sonraki asırlarda da devam etmiş ve Uygur İdikutları, Kara Hanlılardan intikamlarını almak için her zaman en uygun bir fırsat arayışı içinde olmuşlardır. Bunun en güzel örneği; ***Hıtay Gur-Hanı;*** **Yalluğ Taş Kök İnek**'in, Batı, yani müslüman ***Kara Hanlılara*** karşı (1130'lu yıllarda) bir sefer hazırlaması ve ***Uygur İdikutu Bilge Kağan***'ın kendisini desteklemesini istemesidir. Kaynaklardan öğrendiğimize göre ***Hıtay Başbuğu;***

"Beyaz atları, gök-yer ve ecdatları için kurban keserek batı seferine hazırlandı. Bunun içinde o, önce Koçu Uygur Idikutu Bilge Kağana bir mektup gönderdi. Hıtay Başbuğu, mektubunda şöyle diyordu:

"-Bugün ben batıdaki Araplara (müslüman Kara Hanlıları kasdetmektedir)* *gitmek için hazırlanıyorum. Giderken ülkenizden geçeceğin. Bundan dolayı benden şüphelenmemenizi istiyorum"*[126].

125 Has, Hâcib, Yusuf, s. 394.

* Ne ilginçtirki yerli halkın müslüman olmasını bazı kişiler "Araplaşma" olarak görüyorlardı. Hıtay Prensininde aynı izlenimleri taşıdığı görülmektedir. O, bundan şüphesiz müslüman Karahanlıları kasdetmiştir. Nitekim çok daha önceki yıllarda Semerkant ve çevresindeki pek çok yerli halkın müslüman olduğuna göre Dihkanlar (Toprak ağaları), Arap valisi Eşres'e (727-729) gelmişler ve acı acı yakınarak şöyle demişlerdir; "-Halkın çoğu Arab oldu. Siz artık vergiyi kimde alacaksınız!" Z.K.

126 Abdurrahman, V., **Türkler (Kocu (İdikit) Uygur Devleti)**, II, s. 242.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre; **Bilge Kağan, Yolluk Taş** veya ***Gur Han***'ın bu teklifine çok sıcak bir ilgi göstermiştir. Onun kendi ülkesinden emniyetle geçmesi bir yana, ***Gur Han***'ı bizzat kendi otağında misafir etmiş O ve askerlerinin şerefine üç gün süre ile büyük ziyâfetler vermiştir. ***Uygur Hanı*** bununla da yetinmemiş ve ***Gur Han*** ayrılacağı zaman ona 600 at, 100 deve ve 3.000 koyun hediye etmiştir. Hatta o; daha da ileri gitmiş, ***Hıtay Başbuğunun*** kendisinden hiç bir şekilde şüphelenmemesi için kendi oğullarından bir kaçını (o çağlarda âdet olduğu üzere) ona rehin olarak vermiştir[127].

Her ne kadar kaynaklarda **Yolluğ Taş**'ın müslüman ***Kara Hanlılara*** karşı giriştiği bu askeri harekâtın neticeleri hakkında, pek fazla bir bilgi yoksa da, onun bu seferinde önemli bir başarı gösteremediğine kesin gözü ile bakılmalıdır. Ne varki bizim bu izahlarımızdan da anlaşıldığı gibi **Bilge Kağan**'ın ***Hıtay Başbuğuna*** gösterdiği bu aşırı ilgi ve yardımın bir tek sebebi vardır.

Oda ***Uygur İdikutunun*** müslüman ***Kara Hanlılar*** karşısında pek fazla bir direnme göstermeyen ***Uygur Kağanları***'nın intikamını almak ve bundanda öte, İslâm Dininin İç-Asya ve Uygur yurtlarında yayılması için uzun zamandan beri ciddi bir mücâdele veren ve bunda büyük ölçüde başarılı olan ***Kara Hanlı*** Hakanlarına karşı beslediği aşırı düşmanlıktır.

İslâmın Turfan Havzasına Girmesi;

Mâmâfih bütün bu kabil bedbaht gelişmelere rağmen müslüman ***Kara Hanlı Hakanlarının, Uygur Kağanları*** ile

127 Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s. 200, Krş. Abdurrahman, V., a.g.e., II, s. 242.

dinî mücadele ve Uygurlar arasında İslâm dininin yayılması yolunda yaptıkları köklü çalışmalar daha sonraki devirlerde ve belki de bütün *Kara Hanlılar* boyunca devam etmiştir. Bu cümleden olmak üzere müslüman Kara Hanlı hanedanının son Hakanı olan **Muhammed b. Yusuf** (Öl. 1210) Uygur yurtlarına bir çok İslâmî gaza ve cihadlarda bulunmuş ve *Uygur İdikutlarını* büyük ölçüde sindirmiş ve Uygur yurtlarında büyük bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmıştır.

Kara Hanlıların, Gazi Hakanlar neslinin bu sonuncusu olan **Muhammed b. Yusuf;** İslâmın Tarım havzası, batı bölgesinde, Isık Göl, çevresinde kesin olarak yerleşme ve kökleşmesinde çok büyük hizmetler etmiştir[128].

Her ne kadar İslâm dini müslüman *Kara Hanlıların* bir iman coşkusu hâlinde yaptıkları dini gaza ve cihadları ve buna gönül veren gâzi derviş ve gönül erlerinin üstün gayret ve faaliyetleri sonucu *Turfan Uygurları ve Dokuz Oğuz Türk* kabileleri arasında, çok güçlü bir şekilde yayılmış ve köklü bir din hâline gelmişse de zayıf irâdeli *Uygur Kağan* ve *aristokratları,* eski geleneklerine uymuşlar ve koyu bir Budist olarak çok daha sonraki devirlere kadar bu mücâdelelerine devam etmişlerdir.

Ne varki bir avuç Uygur Hanedân âilesi ve Uygur aristokratlarının İslâm dinine karşı inadla sürdürdükleri bu direniş ve çırpınışlarının çok sonraki devirlere yani XIV. asra kadar devam ettiği anlaşılmaktadırki, doğrusu bunu anlamak mümkün değildir.

Uygur Kağanlarının Son Çırpınışları;

Hakikat-ı hâlde, *Uygur İdikutlarının* İslâm dinine karşı bütün güçleri ile direnmeleri, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Zira, İslâm dini ile çok erken devirlerde

128 Rasonyi, L., a.g.e., s. 162.

temasa geçen ilk Türk beyleri meselâ; Toharistan Türk Beyi **Nizak Tarhan,** Buhara Türk Beyi **Tuğ Şad,** Semerkant Türk Beyi **Akşid Guzek** (Oğuz Bek), Cürcan Türk Beyi **Sul Tekin,** Bulgar Hanı, **Bilgevar Han,** Hazar Kağanı, hatta İslam dinine karşı çok sert tutumları ile tanınan bir çok *Moğol Hanları,* fazla bir mukâvemet göstermeden hepsi, hepsi müslüman olmuşlardır[129].

Aynen bunun gibi *Kara Hanlı Hakanları ve Selçuklu Beyleri* de, bu ilk devirlerde İslâm dini ile temasa geçtikten sonra Hak dinini seçmişler ve Allahın dininin aziz olması için büyük gaza ve cihad seferlerine çıkmışlardır[130].

Ne hazindirki *Uygurların; Sâmânî ve Kara Hanlılar* da dahil, İslâm Dini ile temasa geçtikten sonra, aradan geçen bu uzun asırlar içinde tek bir *Uygur Kağanı* veya *İdikutu* müslüman olmamıştır. Oysa medeni ve konar göçer Uygur halkı bu devirlerde çoktan müslümanlığı kabul etmiş bulunuyorlardı. Hadd-i zâtında bütün bu hayırlı gelişmelere rağmen **Uygur İdikutları** ve onların yakın çevrelerinin İslâmiyete karşı direnmeleri her türlü savaşı göze almaları ve onların bir tekinin bile müslüman olmamasının bize göre birtek sebebi vardır.

O da, *Uygur Kağanlarının* tahminlerin ötesinde koyu bir Budist olmaları ve bunun dışında onların hemen yakın çevrelerinde, gerçekten de aydın, samimi bir *Türk-Budist* ruhban sınıfının teşekkül etmesi ve onların *Uygur Kağanlarının* çevrelerini çok güçlü bir şekilde kuşatmaları dır. Öyleki müslüman din adamları, hiç bir zaman bu çemberi kırarak onların yanına sokulma imkanını bulamamışlardır.

129 Kitapçı, Z., **İlk Müslüman Türk Hükümdarları,** s. 38, 55, 59, 107 vd.
130 Geniş Bilgi için bkz. Kiapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası,** s. 200, 312

Uygur Kağanları ve Türk Budist Rahipler;

Zira bu devirlerde ***Türk Uygur*** asıllı öyle ***Budist râhip*** ve bilginler yetişmiştir ki insan bunları görünce hayret içinde kalmaktadır. **V. Abdurrahman,** bu konuda yaptığı bir araştırmada M.E. Abdişükürden yararlanarak Uygurların ilk kuruluş yıllarından itibâren tâ XIV. asrın sonuna kadar yetiştirdiği bu ***Budist âlim ve râhiplerinin*** isimleri bir bir zikretmiş ve bizlere çok önemli fikirler vermiştir. Ondan öğrendiğimize göre; **Tata Tonga, Tolaçı, Ordu Tekin, İl Timur, Calundaş, Çıday Salı, Sıvinç Kaya, Moyon Yanggi, Arınçor Tekin, Kalım Kayışı, Singku Seli Tutung, Kara İnanç, Mangu Tekin, Yollın Timur, Bilge Timur, Kut Durmuş İl Buga, Alyon Timur, Asığ Tutung, Moyon Boğa** ve daha bir çokları Türk asıllı bu Budist râhip ve âlimlerinin önemli simâları arasındadır[131].

Diğer taraftan Uygurlar arasında İslâm dini yayıldıktan sonra ***Koçu, Beş Balık*** ve ***Hoten*** gibi Uygur şehirlerinde bir çok câmi ve medrese yapılmış ve buralardan birçok ***Türk-İslâm âlimi*** yetişmiştirki onların isimleri ve eserleri bu kitabın asıl konusu dışındadır. Bu bakımdan bu değerli **Tarihçinin;** bu uzun asırlar boyunca Uygur yurtlarında yetişmiş Türk-İslâm âlimleri, bundan da öte Uygurlar arasındaki bu baş döndürücü İslâmî gelişmeler "Hayır!" ***Uygur İslâm destanından*** hiç bahsetmemiş olması ve hele hele, Uygurları bir ***"Budist Devlet"*** olarak göstermeye çalışması dikkatimizi çekmektedir.

Ne varki bu can sıkıcı durum diğer Uygur siyâsî tarihçileri için de geçerlidir. ***Uygurlar ve Uygur Kağanlarının*** bu

131 Geniş bilgi için bkz. Emin, Abdişükür, M., **Garbi Yurt Taşkımır Sanatı,** Urumçi, 1998, s. 48, Krş. Abdurrahman, V., **Türkler;** a.g.mak., II, s. 246.

özel zafiyetine takılıp kalan ve İslâmi gelişmelere pek fazla bir ilgi göstermeyen bir kısım Uygur siyâsî tarihçileri yukarda da isimleri zikredildiği gibi, Uygurların büyük kitleler hâlinde en erken XIV ve XV. asırlarda müslüman olduklarını iddia etmişlerdirki bu kesinlikle doğru bir tesbit değildir[132].

Oysa Ceyhun nehrinden Çin Seddine kadar yayılan geniş Türk dünyası ve bu geniş iklimlerde yaşayan Türk boyları, Uygurlarda dâhil X. ve XI. asırlarda çoktan İslâm dinini kabul etmiş bulunuyorlardı. Asıl bundan sonradırki İslâmiyet Türk yurtlarında bir büyük kültür ve medeniyet haline gelmiştir. Çok daha önceleri müslüman olan ***Uygurlarda*** diğer Türk boyları gibi bu büyük islâm kültür ve medeniyetinin en büyük mimarları olmuşlardır.

Ne ilginçtirki Budizmden başı dönmüş ***Uygur İdikutları*** ve militan ***Budist rahipleri;*** manastırlarını yıkan ve yarı ilâh görünümündeki ***Buda heykellerini*** parçalayan ve onların üstüne pisleyen ***Kara Hanlı*** İslâm mücâhidlerini hiç bir zaman unutmamışlar, İslâm dini ve Uygur müslümanlarından bunun en acı bir şekilde intikamını almak için her zaman bir fırsat arayışı içinde olmuşlardır. Bunun acı örnekleri bundan sonraki sayfalarda da dile getirilecektir.

Yeni Gelişmeler ve Sonuç;

Kara Hanlıların yıkılması ve ***Moğolların*** bir fırtına gibi ortaya çıkmaları onlara; İslâm dininden bu bir asırdan fazla bir zamandan beri birikmiş olan o bitmez intikamlarını alma yolunda çok büyük ümidler vermiştir. Bilindiği gibi, ***Kara Hanlılardan*** sonra İç-Asyada bir zamanlar ***Gök-Türk*** akıncılarının at koşturdukları uçsuz bucaksız Asya bozkırlarda yeni bir sarsıntı, yeni bir hareket olmuş, ***Orta Asya*** bir kere

132 Esin, E., a.g.e., s. 175.

daha ve bütün hırçınlığı ile ayağa kalkmış ve bundan öncekilerden çok daha gür bir sada ile bütün insanlığa *"Merhaba!"* demiştir. Bunlar *Cihangir Asya* ordularının yeni ***Başbuğu*** **Cengiz Han** ve onun şahsında devlet kuran kavimler olarak ortaya çıkan *"Türk Moğol Boyları"* idi. Bunların Türklerle kan bağları ve yakın akrabalıkları vardı.

Cengiz Han ve onu takib eden ***Moğol Hanları*** döneminde ***Beş Balık, Hoten*** gibi müslüman Uygur şehirlerinde İslâm dini ve müslümanların aleyhine yarı militan ***Budist rahipleri*** ve ***Uygur İdikutlarının*** tahriki ile büyük bir zulüm kampanyası ve cehennemi bir hayat başlamıştır. İşte bundan sonraki sayfalarda ***Cengiz Han*** ve ***Moğollar*** döneminde İslâmın toptan önünü kesmek için girişilen ve daha sonra bir facia hâline gelen bu zulüm hareketleri üzerinde durulacak ve böylece bu önemli konunun yeni ve çok daha ilginç bir yönü açıklanmış olacaktır.

III.
MOĞOLLAR DEVRİ
Uygur İdikutlarının İslâma Boyun Eğmesi

Moğollar'ın Tarih Sahnesine Çıkışı;

Gerçekte koyu bir Budist olan Uygur Hanlarının, İslâm dini ile olan bu inatlaşmaları ***Kara Hanlılar***'ın yıkılması ve ***Moğollar***'ın tarih sahnesine çıkmalarına kadar, hemde bütün hırçınlıkları ile devam etmiştir. Evet, büyük stepler fatihi *Cengiz Han*'ın şahsında tarih sahnesine çıkan ve insanlığa ***"Merhaba!"*** diyen ***Moğollar;*** kısa zamanda eski hilâfet ülkelerini de içine alan çok geniş bir dünya imparatorluğu kurmuşlar ve böylece insanlık tarihinde bir ***"Türk-Moğol Devri"***nin başlamasına sebeb olmuşlardır.

Bu baş döndürücü gelişmelerden ***Doğu Türkistan Uygurları*** da nasibini almışlardır. Zira **Cengiz Han**'a göre batı, İslâm düyasına giden yolda çok önemli ve coğrafi bir bölgede kurulmuş olan ***"Turfan Uygur"*** devletinin bu ilk hamlede ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bunun için ***Stepler Fatihi,*** barışçı bir yol izlemiş ve ***Uygur Hanına*** bir elçi göndermiş, kedisine katılmasını istemiştir.

İlk Moğol Uygur İlişkileri;

Bu sıralarda Uygurların başında ***İdikut Burçak***[133] bir diğer ifâde ile ***İdikut Burçak Art Tekin*** bulunuyordu[134]. **Burçak Art Tekin,** büyük Moğol tarihçisi **Cüveyni**'nin çok daha

---

133 Cüveyni, I, s. 110.
134 Öğel, B., **Sino-Turcica,** Taipei, 1964, s. 10.

ayrıntılı bir şekilde açıkladığı gibi, **Cengiz Han**'ın elçisini hüsnüniyetle kabul etmiş ve çok büyük bir memnuniyetle **Cengiz Han**'a katıldığını bildirmiştir (1209)[135]. Böylece Turfan Uygurları hiçbir kan dökmeden ve dostane bir şekilde Moğollara katılmış oluyordu. Artık bundan böyle Şarki Türkistan Uygur devleti, her ne kadar İdikutlar görevinde kalsalar bile, **Cengiz Hanı** temsilen atanan Moğol valileri tarafından idare edilecekti.

Ne varki **Art-Teki**'nin bu yeni inisiyatifi, bundan sonraki sayfalarda, çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi, hem ***Uygur İdikutları***, hemde Uygur yurtlarında bir trajedi haline gelmiş olan ***İslâm dininin*** de belirli ölçüde hayrına olacaktır.

Art Tekin'in bu beyanı sâdece sözde de kalmamıştır. O; daha sonra kendisi, maiyyet erkanı ve ordusu ile birlikte **Cengiz Han**'a katılmış, Cengiz Han'ın orduları ile birlikte savaşmış ve bu savaşlarda gösterdiği üstün kahramanlıkları ile Moğol Hanlarının dikkatini çekmiş ve **Cengiz Han**'ın çok üstün takdirlerini kazanmıştır. O kadarki **Cengiz Han,** bu başarılarından dolayı **Burcak Art Tekin**'e çok kıymetli hediyeler vermekle kalmamış ve kendi öz kızı **Altun Bike**'yi bu Uygur İdikutu ile nişanlamıştır (1211)[136].

Fakat bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz bir kimse daha vardır. O da, büyük Uygur devlet adamı ve Uygur ***"Kağanlık Mührünü"*** taşıyan **Tata Tonga**dır. İdikut **Burcak Art Tekin**'in bu şekilde fiili hâkimiyetleri sona erdikten sonra işte bu meşhur devlet adamı, bir manada ***"Kral Nâibi"*** **Tata Tonga,** oğulları ve diğer bir çok ileri seviyedeki Uygur devlet

135 Cüveyni, I, s. 110-111, Erkin, Emet, **Türkler, Kara Hanlılar ve Uygurlar,** IV, s. 473, Kafesoğlu, İ., **Türkler,** İA, XII/II, s. 183.
136 Cüveyni, I, s. 110-111, Kafesoğlu, İ., İA, XII/II, s. 183.

adamı ile birlikte kendilerini **Cengiz Han**'a arzetmişler ve hizmete hazır olduklarını bildirmişlerdir.

Stepler Fatihi, bu büyük devlet adamını takdir etmiş, ona, altın damganın kendi adına kullanma yetkisini vermiş ayrıca onu, oğulları ve beylerine Türk Uygur alfâbisini örf, âdet ve törelerini öğretmekle de görevlendirmiştirki bu Moğolların, ***Türkleşmesinde*** çok başarılı bir rol oynamıştır. **Tata Tonga** bu başarılı hizmetlerine daha sonraki yıllarda da devam etmiş ve Cengiz Han'ın haleflerinden **Öğedey**'in en üst seviyeli devlet memurlarından biri olmuştur[137].

Moğollar; Uygur Yurtlarındaki İslâm Realitesi;

Ne varki, Şarki Türkistan Uygurları, bütünüyle Moğollara katıldıktan sonra da, ***Uygur İdikutları*** ile İslâm dininin Uygur yurtlarındaki varlık mücâdelesi, bir diğer ifâde ile ***İdikutların*** Allahın nurunu bütün gayretleri ile söndürme çabaları, en hırçın bir şekilde devam etmiştir. Bu kötü gelişmelerde öyle tahmin ediyoruzki, ***Uygur İdikutlarının*** yakın çevresinde yer alan, dinî ve dünyevi nüfuzları giderek sarsılan, üstelik İslâmın parlak geleceği karşısında Budizmin çok kötü âkıbetini ve tükenişini gören kırmızı pelerinli ve öfkeli ***Budist rahipleri*** ve onların, Uygur İdikutlarını her hâl-ü kârda İslâm dinini ve müslüman cemaat aleyhine tahrik ettikleri, büyük ölçüde etkili olmuştur.

Bilindiği gibi ***Kara Hanlılar*** zamanında, bir devlet dinî hâline gelen ***İslâmiyet,*** zorlu bir Budist olan Uygur İdikut ve

137 Emet, Erkin, **Türkler,** (a.g.mk.), IV, s. 473, Shiao, Liu Zihi, **Uygur Tarihi,** Pekin, 1988, s. 501, Ögel, B., a.g.e., s. 25, Kafesoğlu, İ., İA, XII/II, s. 183, **Tata Tunga**'dan sonrada Moğol Hanedan âilesinin Türkleştirilmesi ve Uygur alfâbesinin öğretilmesine devam edilmiştir. Bu büyük hizmette görev alanlar arasında; **Karayagaç, Bayruk Mih, Yolun Timur ve Sucis Sibyan** da bulunmaktadır.

aristokratlarının dışında büyük bir başarı elde etmiş, başta ***Koçu, Beş Balık ve Hoten*** olmak üzere buralarda yaşayan ***Uygurlar*** büyük çoğunlukla müslüman olmuşlardır. Bu şehirlerde büyük müslüman cemaatler oluşmuş, bir çok cami ve mescidler yapılmış, çok büyük medreseler açılmış, her tarafta ***tekbir*** ve ***ezan sesleri*** yükselmeye başlamıştı. İşte Moğollar'ın tarih sahnesine çıktıkları ve bir fırtına gibi İslâm dünyasını kasıp kavurduğu sıralarda ***İslâm dininin*** bu zorlu Budist Uygur İdikutları ve yarı militan Budist rahiplerine karşı ***"var olma"*** mücadelesi bütün şiddetiyle devam ediyordu.

Uygur Yurtlarının, ***Türk Moğol İmparatorluğuna*** katılması, **Cengiz Han**'ın koyu gölgesinin Uygur yurtlarına düşmesi ve şartların büyük ölçüde İslâm dininin aleyhine gelişmesi, ***İslâm dini*** ile ***Budizm*** arasındaki bu sert mücâdeleyi tırmandırmış, üstelik daha canlı ve kanlı bir hâle getirmiştir.

Zira, ***Moğolların*** ilk devirlerde Türk İslâm dünyasında estirdikleri kasırga ve İslâm medeniyetine indirdikleri ağır darbeler, Hıristiyanlara olduğu kadar, zayıf irâdeli Uygur İdikutları ve yarı militan Budist rahiplerine de çok büyük ümitler vermiş ve buralardaki İslâmiyeti kökünden silmek gibi ütopik bir hayâle sevketmiştir. İşte bundan sonraki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulacağı gibi Uygur müslümanlarının ***Hoten ve Beş-Balıkta*** başlarına gelen dehşetengiz faciaların altında yatan asıl gerçek budur.

Nayman Komutanı Küçlük'ün Ayağa Kalkması;

Gerçekte ***Hoten faciası,*** Moğollar devrinde; Uygur Yurtlarında ***İslâm - Budizm*** hâkimiyet mücadelesinin Türk-İslâm tarihine geçmiş ve dinler tarihinde bir eşi ve benzeri olmıyan

en büyük dinî facialardan biridir. Bu sâyede yarı militan Budist rahipleri; **Küçlük** adında asî bir ***Nayman*** zorbası vasıtasıyla İslâm dini ve müslüman Uygur toplumundan belkide, iki asırdır birikmiş ve bir volkan gibi patlıyacak bir hâle gelmiş kin, nefret, "Hayır!" intikamlarını almışlar, ***Hoten ve Beş Balık*** gibi Uygur şehirlerinde çok büyük bir terörizm estirmişler böylece buralardaki müslüman cemaate en büyük darbeyi vurmuşlardır. Eğer **Allah** (c.c.) onların nefeslerini tüketmemiş olsaydı, Uyguristan ebedi bir karanlıklar ülkesi haline gelmiş olacaktı.

Bilindiği gibi ***Hoten*** güçlü ***Kara Hanlı Hakanı*** **Yusuf Kadr Han** tarafından ikinci defa fethedilmiş ve buralarda gerçekleştirilen İslâmi tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu ***Hoten*** şehri, bir İslâm merkezi olmuştur (1025). Bu cümleden olmak üzere buralarda daha sonraki yıllarda bir çok ***cami, mescid, kervansaraylar*** yapılmış, medreseler açılmış, dolaysıyla Hoten, bir ***din ve kültür*** merkezi hâline gelmiştir.

Ne varki Nayman asıllı ve fakat iyi bir komutan olan **Küçlük, Cengiz Han**'ın hışmından kaçarak Karahitayların ***"Başbuğuna"*** yani ***Gür Han***'a sığınmış ve onun yanında güzel bir itibar sağlamıştı. Daha sonra bu tâc ve taht düşkünü zelil kimse, yeni efendisinin makamına göz koyarak çevresinde topladığı yarı çapulcu kimselerle isyan etmiş ***Kaşgar*** ve civarı esas merkez olmak üzere kendisini ***"Gür Han - Hanlar Hanı"*** ilân etmiştir (1213)[138]. Asıl bundan sonradırki Kaşgarda müslümanlar için cehennemî bir hayat da başlamış oluyordu. Zira bu Nayman zorbası zorlu bir İslâm düşmanı idi. Bu bakımdan ***Kaşgarı*** ele geçirince O; **Cüveynî**'nin de dediği gibi;

"Kendisi Hıristiyanlığı bırakıp Budist oldu. O şehir hal-

138 Buğra, M.E., a.g.e., s. 250.

kını Hanefi mezhebinden çıkarıp, sapık Budizm inancına sokmaya, hidâyet nurlarının aydınlığından uzaklaştırıp, küfür ve karanlığın vahşetine çekmeye çalıştı. İsteğinin yerine gelmediğini görünce zora baş vurdu. Bunun üzerine çaresiz kalan halk, Budistlerin elbise ve şapkalarını giymeye onların şekil ve kıyafetleri ile gezip dolaşmaya mecbur oldu. Namaz ve ezan sesleri kayboldu, tekbir ve dua sesleri kesildi"[139].

Asıl Büyük Hoten Faciası;

Fakat onun asıl gözü ***Hotende*** idi. Burasını ele geçirmek ve kendi hanlığının merkezi yapmak istiyordu. Onun için emrindeki çapulcu zorbalarla ***Hoten***'e yürümüş ve bu güzel şehri tam bir facia ile ele geçirmiştir. Bu cümleden olmak üzere ***Küçlük,*** şehrin müslüman beyi **Kılınç Hanı** şehid ettiği gibi, müslüman Hoten halkının büyük bir kısmını kılınçtan geçirmiştir (1214)[140]. Ne varki tarihlere ***"Hoten Faciası"*** olarak geçen ve müslüman Uygurlara en zor, en dehşetli ve en acı günleri yaşatan asıl faciada bundan sonra başlamış oluyordu.

Gerçekte, asıl manada neye inanacağı ve hangi dinin mensubu olacağına bir türlü karar veremeyen, önceleri ***Şamanist,*** bir ara ***Hıristiyan,*** sonrada ***Budist*** olan **Küçlük**'ün hiç münâkaşa götürmeyen bir yönü vardı. O da şüphesiz onun, kendi devrinde bir eşi ve benzeri az bulunan bir İslâm düşmanı olması idi. Bu bakımdan Naymanlı Zorba; Hoteni ele geçirince, müslüman Uygurlara, Budist rahiplerinin de aşırı kışkırtmaları ile, tahminlerin ötesinde aşırı zulüm yapmış ve müslümanlara senelerce cehennemi bir hayat yaşatmıştır.

139 Cüveyni, I, s. 128.
140 Buğra, M.E., a.g.e., s. 250, Grousset, R., a.g.e., s. 230.

Kaşgarda yapılan zulümler belki çok daha insafsız bir şekilde burada da ceryan etmiştir. Bu iğrenç olayları dile getiren ***Cüveyni*** şöyle demektedir;

"O Hoten halkını, Hz. Muhammed'in dininden dönmeye zorladı. Hıristiyanlığı, Budistliği ya da, Hıtayilerin dinini (Şamanist) seçmelerini istedi. Hotenliler başka seçenekleri olmadığı için çaresiz Hıtayilerin dinine (Şamanist) girdiler. Bundan sonra müezzinlerin ezanı, iman edenlerin düası kesildi. Medreşelerin kapılarına kilit vurulup yıkılmaya bırakıldı"[141].

Şehir Halkının Bir Meydanda Toplatılması;

Fakat müslüman Uygurlar buna çok şiddetli bir şekilde direniyorlardı. Buna sebebte ***Hotenin,*** o devirlerde gerçektende bir İslâm şehri olması ve burada bir çok İslâm âliminin bulunması idi. Bu bakımdan bu azılı zorba İslâm düşmanı, bununla da yetinmemiştir. Her tarafta tellallar çağırtarak şehirdeki bütün insanları ve bu arada ***Budist, Hıristiyan ve Müslüman âlimlerinin*** de toplanmalarını emretmiştir.

Şehir meydanında toplananların sayısı, üç bin kişiden fazla idi. Ona göre ***İslâm âlimleri*** ile ***Budist rahipleri*** onun huzurunda ve halkın önünde kendi dininin doğruluğunu tartışacak ve haklı tarafın dinî bütün insanlar tarafından kabul edilecekti. Bundan maksat bu göstermelik tartışmalardan sonra ***Budizmi,*** Hoten halkının resmi dinî olduğunu ilân etmekve İslâm dininin işini bitirmekti. Nitekim **Küçlük,** bu Hıtay zorbası, şehir meydanın toplanan kalabalığı çok ağır bir şekilde tehdit etmiş ve şöyle demiştir;

141 Cüveyni, I, s. 124.

"-Benimle, dinler ve ülkeler hakkında tartışmaya girebilecek, sözünü benden çekinmeden söyliyebilecek, öfkemden ve cezalandırmamdan korkmıyacak biri varsa hemen ortaya çıksın!"[142].

Küçlük koyu İslâm düşmanı ve hele hele böyle tehdit dolu konuşmaları ile orda bulunan müslümanları bir kere daha yıldırdığı için huzuruna hiç bir İslâm âlimi çıkmıyacak, böylece Budist rahiplerin görüşleri haklılık kazanacak ve dolaysıyla ***Hotende, Budizm*** resmi bir din olarak ilân edilecekti.

Ne varki olaylar bu câni zorbanın beklediği doğrultuda gelişmemiştir. O toplumda müslümanları temsil etmek üzere ak yüzlü, ak sakallı, nur bakışlı, heybetli İslâm âlimi, ***İmam* Alaü'd-Din Muhammed el-Hoteni** de bulunuyordu. Bu zat öne çıkmış, yürüyen bir kaya parçası gibi heybetle gelerek vakur bir şekilde ***Küçlüğün*** huzurunda ve diğer ***Budist*** rahiplerinin karşısındaki yerini almıştı.

İmam Alâuddin el-Hoteni'nin İdam Edilmesi;

Nihâyet dinler arası tartışma başladı. Söz sırası büyük ***İmam***'a geldiğinde O; İslâmın imani, insanî ve ilmî hakikatlerini öylesine tatmin edici bir şekilde açıklıyorduki ne ***Budist*** rahipler ne de ***Küçlük*** için söyliyecek tek bir söz kalmamıştı. Öyleki nefret ve öfkesinden bin bir derecede, patlıyacak bir hâle gelen Câni Zorba, hâlâ yalan yanlış sözlerinde ısrar ediyor ve dehşet dolu bakışları ile büyük ***İmamı*** susturmaya çalışıyordu. Bundan daha da celâllenen ***Büyük İmam,*** bir arslan gibi kükremiş ve şöyle demiştir:

"-Ey din düşmanı melun Küçlük! Ağzını toprak doldursun"

142 Cüveyni, I, s. 128.

Bu sadece ***Budist rahiplere*** değil, ***Küçlük*** içinde bir meydan okuma, bir hezimetti. Öyle ya; ***Hotende, Budizmin*** resmi bir din olduğunu ilân etmek için koca bir şehir halkını oraya toplayanlar, müslüman ***İmamın*** karşısında şimdi rezil bir duruma düşmüşlerdi. ***Küçlük,*** bu hezimeti sineye çekecek bir adam değildi. O; çevresindeki cânilere, ***İmamı*** yakalayıp bir odaya hapsetmelerini İslâmdan dönene ve ***Budist*** olana kadar her türlü eza, cefâ ve işkence yapmalarını söylemiştir.

Büyük **İmam** için asıl kötü günler bundan sonra başlıyordu. Ona, zincirlere vurulduğu ve kapalı kaldığı bu hücrede günlerce işkence edilmiş, sopalar atılmış, aç, susuz ve çıplak bırakılmıştı. O her defasında, **Bilâli Habeşi** gibi ***"Rabbim Allahdır!"*** demiş ve bundan başka hiç bir şey söylememiştir. **İmamın** bu salâbet-i diniyesi karşısında çılgına dönen ve hiddetinden nerede ise kendini parçalayacak bir hale gelen bu câni zorba, daha fazla dayanamamıştır. O; **İmam Efendi**'nin kendi yaptırdığı ve ders okuttuğu medresenin kapısına bir dar ağacı kurdurmuş ve büyük İmamın derhal orada asılmasını emretmiştir.

Mâmâfih, **Cüveynî'**den öğrendiğimize göre, **İmam Alau'd-Din Muhammed el-Hoteni,** bundan hiç korkmamış, son anında bile ölüme meydan okumuş ve çevresinde kendisini dehşet dolu bakışlarla seyredenlere son bir nasihat olarak şöyle demiştir;

"Bu dünyada size verilecek cezalar yüzünden dininizi bırakıp ta kendinizi ilelebed kalacağınız cehennem azabına atmayınız. Ebedi bir şeye, geçici bir şeyi tercih etmek çok büyük bir kayıp olur. Küçük çocukların bir nevi oyuncağı olan bu dünyanın rahat ve huzurunu, öteki dünyanın rahat ve huzuruna eş tutanlar elbette aldanır"[143].

143 Cüveyni, I, s. 130.

Hotendeki Dini Terör;

Bundan sonra *Hoten*'de tam bir dini terör hâkim olmuştu ve bu terör bütün şiddetiyle tam dört yıl devam etmiştir. Bu süre zarfında müslüman Uygurlar'ın çoğu şehid olmuş, bir o kadarı şehri terketmiş ve *Hoten* âdeta harabe bir şehir hâline gelmiştir[144]. Bunlar; diğer taraftan *Cengiz* ve haleflerini kendileri için yegâne kurtarıcılar olarak gören *Hoten Uygurlarının* yarı militan Budist rahipleri ve *Küçlük*'ün bu ağır zulmu karşısında ne kadar çaresiz kaldıklarını göstermektedir.

Ne varki bu feci olaylar *Cengiz Han*'a ulaştığı zaman *Stepler Fatihi* derhal harekete geçmiş ve en seçkin komutanlarından biri olan **Çete Noyan**'ı bu zalim zorbanın peşine takmıştır. Artık çok geçmeden bu İslâm düşmanının kafası **Cengiz Han**'ın huzurunda bulunuyordu[145]. Moğollar *Hoten*'e tekrar hâkim olduktan sonra; ***Tekbir ezan ve namazı serbest bırakmışlar, herkesin kendi dininin ve âdetlerinin gereklerini serbestçe yapabileceklerini ilân etmişer ve şehirde tellâllar çağırtmışlardır***"[146].

Mâmâfih **Moğollar,** ***Kaşgarı*** ele geçirdikten sonra da aynı şeyleri yapmışlar, **Küçlük**'ün koyduğu bütün dinî yasakları kaldırmışlar, Şehir halkını ezan, namaz gibi dinî vecibelerini yerine getirme de bütünüyle serbest bırakmışlardır. Bu bakımdan bu güzel gelişmelerden başı göklere değercesine gurur duyan büyük Moğol tarihcisi **Cüveynî,** şüphesiz biraz da efendilerine yaranmak için şöyle diyecektir;

"Biz o kavmin (Moğollar) ***varlığını, Tanrının rahmetinden bir rahmet ve Allahın feyizlerinden bir feyiz olarak görüyoruz***"[147].

144 Buğra, M.E., s. 251.
145 Esin, E., **Turfan md.,** İA, XII/II, s. 117, Ögel, B., a.g.e., s. 14-27.
146 Cüveyni, I, s. 125.

Beş Balıktaki Müslüman Uygur Katliamı;

Gerek ***Budizm*** ve gerekse koyu bir Budist olan ***Uygur İdikutlarının*** İslâm dininden asırlardır birikmiş olan intikamlarını en ağır bir şekilde almak için gösterdikleri bu yıkıcı faaliyet ve tertipler, Moğollar zamanında ve daha sonraki devirlerde de bütün acılığı ile devam etmiştir. Bunun en bedbaht örneği ise; **Mönke Kağan** zamanında (1251-1259) ***Beş Balıktaki*** bütün müslümanların, bir Cuma günü ve bir anda katledilmesi için ***Uygur İdikutu Salındı***'nın hem de bir Moğol devlet adamı ile müştereken hâince bir suikasd planı hazırlaması ve bunu bütün vahşeti ile uygulamaya koymasıdır (1252)[148].

Bu olayın, ***Beş-Balık*** ve diğer şehirlerde İslâm dini ve müslüman Uygur varlığının durumunu aydınlatması, ayrıca *Moğollar*'ın adâleti ve diğer dinlere karşı ne kadar objektif davrandıklarını ortaya koyması bakımından bize göre çok ayrı ve önemli bir yönü vardır. Biz bu yüz kızartıcı olayı da diğer bir çok olaylar gibi, hemde en geniş bir şekilde yine **Cüveynî**'den öğrenmiş bulunuyoruz. Şöyleki;

Aslında, Uygur kökenli, koyu bir ***Budist,*** zorlu bir İslâm düşmanı, aynı zamanda Cengiz devletinde, devlet yazışmalarını idâre edecek kadar önemli bir mevkiye gelen ve devlet işlerinde hatırı sayılır bir kimse olan **Bala Bitikçi,** ***Uygur İdikutu*** **Salındı** ile görüşmek ve bazı meseleleri halletmek için ***Beş Balık***'a gönderilmişti. Fakat onun asıl maksadı **Cüveyni**'den öğrendiğimize göre ***"Beş-Balık ve çev-***

147 Cüveyni, I, s. 125.
148 Esin., E., a.g.md., İA., XII/II, s. 117.

resinde bulunan bütün Uygur müslümanlarını öldürmek, mallarını yağmalamak ve çocuklarını esir etmekti"[149].

Gerçekte **Bala Bitikçi,** bu kötü niyetinde sınır tanımayan bir kimse idi. ***Uygur İdikutu Salındı*** ile görüşmüş, bu habis emellerini ona anlatmış ve onu kendi safına çekmeyi başarmıştır. O da; ***Beş Balık***'taki Uygur müslümanlarının bir cuma günü hemde bir kaç saat gibi kısa bir zamanda bütünüyle kılınçtan geçirilmesi idi. Bunun için hazırlanan su-i kasd planına göre; tesbit edilen o cuma gününde; Uygur komutanlarından **Bilge Kutî, Bulmuş Buka, Sakun ve İdkaş;** ***Beş-Balık*** müslümanlarının, Cuma namazını kılmak üzere şehrin en büyük camiinde toplandıkları bir sırada, emrindeki birliklerle camiyi kuşatacaklar ve müslümanların hepsini kılınçtan geçireceklerdi. Bunun içi şehrin dışında 50.000 kişilik bir askerî karargahta kurulmuştu.

Uygur İdikutu Salındının Başına Gelenler;

Bu sıralarda ***Beş Balık***'a Moğolların temsilcisi olarak Hazemli bir Türk ve **Mahmud Yalvaç**'ın oğlu, aynı zamanda gayretli bir müslüman olan ve Çin hududuna kadar bütün Uygur ülkelerinin idâresi kendisine verilmiş olan **Mesut Bey** namına, yine güçlü bir müslüman Türk, **Emir Seyfeddin** bakıyordu (1252)[150].

Fakat bu sırada hiçte beklenmedik bazı gelişmeler olmuş ve bu katl-i âm planı bütün ayrıntıları ile açığa çıkmıştır. Buna sebebte **Tekmiş** idi. Zira; katl-iâmın önde komutanlarından biri olan **Bilge Kutinin** yakın subaylarından biri olan **Tekmiş,** şehirde ağız kavgası yaptığı bir müslümana daha fazla dayanamamış ve şöyle çıkışmıştır;

149 Cüveyni, I, s. 115.
150 Barthold, **Bişbalık**, İA, II, s. 653.

"Ne yapacaksanız bir an önce yapınız! Çünkü yalnız üç gün ömrünüz kaldı. Bundan sonra hepiniz kılınçtan geçirileceksiniz!"[151].

Bu haber orada toplanan Uygur müslüman çarşı esnafı arasında bomba gibi patlamıştı. Müslüman halk büyük bir şaşkınlık içinde derhal, o sıralarda ***Beş Balık***'ta bulunan müslüman Moğol valisi **Emir Seyfü'd-Din**'e gelmişler olup-bitenleri bir bir ve en ince ayrıntılarına kadar anlatarak kendilerini korumasını istemişlerdir.

Emir Seyfü'd-Din bunun üzerine, duruma derhal el koymuş ve **Tekmiş**'i huzuruna çağırarak meseleyi ondan sormuş o da; ***Uygur İdikutu*** ve adamlarının bu korkunç katli-âm planını bildiği ve duyduğu kadarı ile ve tam bir dürüstlükle anlatmıştır. Bundan **Tekmiş**'in müslümanlara çok büyük bir sempati duyduğu anlaşılmaktadır. Müslüman Vali, duyduklarından âdeta donup kalmıştı. O hemen ***Uygur İdikutu***'nu huzuruna getirtmiş ve bu meşum katl-i âm planı hakkında bütün bildiklerini anlatmasını istemiştir

Bu bir bakıma ***Uygur İdikutu*** ve çevresinin tamamıyle boynunun vurulması idi. Bu bakımdan ***Uygur İdikutu,*** bu su-i kasd planını bütünüyle inkâr etmiş ve kendisinin bu işle en ufak bir ilgisinin olmadığını söylemiştir. Diğer Uygur ileri gelenleri ve katl-i âmı asıl gerçekleştirecek olanlar da, ağız birliği etmişcesine bunu yalanlıyor ve ***İdikutu*** korumaya çalışıyorlardı. Hatta o, Tekmiş'le yüzleştirilmesine rağmen suçunu bir türlü itiraf etmemiştir.

Bu işin üstesinden ancak **Mönke Han** gelebilirdi. **Cüveyni**'nin bu konuda verdiği ayrıntılar bir yana, **Mönke Han**'ın huzuruna çıkmak ve suçunu itiraf etmekten köşe

151 Cüveyni, I, s. 113.

bucak kaçan *Uygur İdikutu* bir anda kendini, elleri demir zincirlerle bağlı olarak büyük Moğol Kağanının huzurunda bulmuştu.

Uygur İdikutu, büyük yargıç **Mengeser Noyanın** başkanlığında kurulan bir mahkemeye çıkarılmış ve suçunu bütünüyle itiraf etmesi istenilmiştir. Ne varki kendisi ve yakınlarının başına neler geleceğinden korkan *Uygur İdikutu* suçunu çok ağır işkenceler yapılmasına rağmen bir türlü itiraf etmiyordu. Bundan sonra ne olmuştur? İsterseniz bu sorunun cevabını **Cüveynî**'den dinleyelim.

*"Bunlar Tatar sopalarını yedikten sonra içlerinde ne varsa açığa vurdular ve suçlarını hepsi birden itiraf ettiler. Bunun üzerine durum, **Hanlar Hanına** arzedildi. Gelen karar üzerine Idikut ve suç arkadaşları tekrar **Beş-Balık**'a götürüldüler. Ilgililer; onların müminleri öldürmeyi planladıkları Cuma günü **müslüman, Budist** kim varsa bütün halkı sahraya topladılar. Bu arada **Hanlar Hanının** fermanı okundu. Emir gereğince **İdikut**'un başı vuruldu. Süç ortaklarından **Bilge Kuti ile İdkaç**'ın vücudu ikiye bölündü. Bu şekilde o bölgeyi kötülük tohumlarından temizlediler" (1252)*[152].

Tekmiş'in Müslüman Olması;

Bütün bu baş döndürücü olaylardan sonra karşımıza çok önemli bir soru çıkmaktadır. O da; *Beş Balık*'taki müslümanların sonu demek olan bu korkunç katl-i âm planını bir bahane ile açıklayan ve onları çok büyük bir felâketin eşiğinden kurtaran bu dirâyetli ***Uygur Komutanı*** **Tekmiş**'in sorunun ne olduğudur? O devrin Moğol tarihçisi **Cüveyni;** onun çok sıkıntılı anlardan sonra müslüman olduğunu ve ***"Yüce Allah'ın onu İslâm şerefiyle şereflendirdiğini"*** kaydetmektedir[153].

152 Cüveyni, I, s. 115.
153 Cüveyni, I, s. 115.

Tekmiş'in en sonunda müslüman olması, Uygur müslümanlarını çok sevindirmiş ve müslümanlar onu, âdeta hediye yağmuruna tutmuşlardır. **Tekmiş**'in bundan sonra, ***Beş-Balık***'ta, müslüman cemaatın daha da güçlenmesi, İslâm dininin yayılma ve gelişmesinde çok büyük hizmetler ettiğinden hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır.

Moğol İdârecileri ve Uygur Müslümanları;

Salındı'nın *"Cengiz Yasaları"*ndan kurtulması mümkün değildi. O, yaptığının cezasını bu şekilde ödedikten sonra, onun yerine kardeşi **Öğüngücü** getirilmiş ve ***Uygur İdikutu*** olmuştur[154]. Öyle tahmin ediyoruzki yeni İdikut ***Öğüngücü*** bundan sonra olayların yatışması ve müslümanların emniyet ve huzur içinde yaşamalarında çok büyük hizmetleri olmuştur.

Bu meyanda hemen şunu itiraf edelimki; bütün bunlar Müslüman ***Kara Hanlı*** gâzilerinin Allahın dinini ulu kılmak için yaptıkları gaza ve cihadlar, bu uğurda verilen kanlı mücâdeleler ve hele hele, İslâm dininin ***Hoten, Beş-Balık*** ve ***Koçu*** gibi belli başlı Uygur şehirlerinde ve göçebe Uygurlar arasında yayılması için yaptıkları bu ciddi gayretlerin pek te boşa gitmediğini ortaya koymaktadır.

Evet, onların bu baş döndürücü bir şekilde yürüttükleri İslâmî tebliğ ve irşad faaliyetleri sonucu ***İslâm Dini;*** bütün Uygur şehirleri ve Uygurlar arasında çok ciddi ve güçlü bir varlık hâline gelmiştir. Ne acıdırki İslâmiyetin hayrına olan bütün bu gelişmelerin, bir avuç ***"Budist Râhip"*** ve onların büyük ölçüde tesirleri altında kalan zayıf irâdeli ***Uygur İdikutlarını*** ne hâle getirdiği ve onları nasıl da zıvanadan çıkardığını ***Hoten*** ve ***Beş Balık***'ta cereyan eden bu acı olaylar bütün vahşetiyle ortaya koymaktadır.

154 Ögel, B., a.g.e., s. 14-27.

Türk İslâm dünyasındaki ***Hıristiyanlar*** ve Uygur yurtlarındaki ***Budist Rahipler;*** yukarda da ifâde edildiği gibi, Moğolların İslâm dünyasında, hem de hiç beklenmedik bir zamanda estirdikleri gazab fırtınaları onları çok heyecanlandırmıştır. Onlar; bu Step Fatihleri vasıtasıyla İslâm Dininden asırlardır birikmiş olan intikamlarını, bir kin ve öfke hâlinde hem de çok acı bir şekilde alacaklarını hayal eder olmuşlardı.

Ne varki; **Moğolların;** ***İslâm dini, Hıristiyanlık ve Müsevilik*** gibi ***"İlâhi dinlere"*** saygılı olmaları, onların din adamlarını her türlü vergiden muaf tutmaları, ayrıca her türlü din ve onların mensuplarına son derece toleranslı davranmaları, adaletle hareket etmeleri, ***Uygur İdikutları*** ve ***Budistlerden*** İslâm dini ve müslümanlara karşı gelebilecek her türlü tehlikeye karşı her zaman koruyucu bir kalkan olmuştur.

Uygur Beyi'nin Tüccar Bir Müslümanı Zorlaması;

Bütün bunlar, ***Uygur İdikutlarının*** müslüman Uygurlar hakkında hiçte iyi niyet beslemediklerini ortaya koymaktadır. Bu münâsebetlerinin diğer ticâri yönünü yansıtan ve dinde zulme kadar varan uygulamalarıda vardır. Bu cümleden olmak üzere meselâ; bu devirlere aid ***Uygur İdikutları*** ile Türkistanlı müslüman tâcirler arasında cereyan eden bu kabil olaylar hakkında bazı anekdotlar kaydedilmiştir. Daha ziyade konunun folklorik yönünü yansıtan bu anekdotlarda bile ***Moğol Kağanlarının,*** müslüman tâcirleri nasıl himâye ettikleri ve haklarını nasıl korudukları, öyle güzel bir şekilde vurgulanmıştırki bu dikkat çekici bir durumdur. Nitekim bunlardan birini **Cüveyni** bize şu şekilde nakletmektedir;

"Bir müslüman tâcir bir Uygur Beyinden dört kese akçe borç almıştı. Adam borcunu ödeyemedi. Bu defa Uygur Beyi adamı yakalayıp ona;

"-Ya, Muhammedin dininde dönüp Budist olursun, ya da yüz sopa yersin, ikisinden birini tercih et" dedi.

*Bu durum karşısında telâşa kapılan müslüman tâcir alacaklıdan üç gün mühlet istedi ve doğruca **Moğol Kağanının** sarayına gitti. Adam, **Kağanın** dikkatini çekmek için bir değnek aldı ve ucuna beyaz bir bez bağlıyarak sallandırmaya başladı.*

*Kağan adamı görünce hemen yanına çağırttı ve derdini sordu. Durumu öğrenince o derhal **Uygur Beyininhuzuruna** getirilmesini emretti. Onun müslüman tâcire yaptığı bu teklifi, çok ağır bir suç saydı. Daha sonra Uygur Beyinin karısını ve evini bu müslüman tâcire vermesini, ayrıca ona çarşının ortasında yüz değnek vurmalarını emretti. Kendisi de bu müslüman tâcire yüz kere akçe ihsanda bulundu"*[155].

Hızır Hoca Han ve Uygur İdikutları Karşısında;

Fakat bütün bu dalgalanma ve çalkalanmalara rağmen İslâm dininin Doğu Türkistanda yayılması nisbeten daha ağır oluyordu. Çünkü oralarda İslâm dininin yayılmasına ***Budist Uygurlar ve Uygur İdikutları*** hâlâ çok büyük bir engel teşkil ediyorlardı. **W. Barthold**'unda dediği gibi müslüman memleketlerinin ***Kuça şehri*** doğusundaki hududu, Moğol İmparatorluğunun kurulduğu zamanda da yine, **Kaşgarlı Mahmud** zamanındaki yerinde, yani Kuça şehrinin doğusunda idi[156].

Gerçekte koyu bir Budist olan ***Uygur İdikutlarının*** İslâm dinine karşı manasız ve inatçı tavırları, ***Cengiz Moğollarının*** merkezi Orta-Asya'da, ***Buhara ve Semerkant'da*** dahil, Türk

155 Cüveyni, I, s. 246.
156 Barthold, W., a.g.e., s. 179.

Moğol *"Çağatay Hanlığını"* kurmalarına kadar devam etmiştir (1277-1247). Artık *Turfan* bir diğer ifâde ile Doğu Türkistan Uygur yurtları bu yeni Çağatay Hanlığının sınırları içinde idi[157]. Ne varki bu devirlerde *Koçu, Beş-Balık, Kumul ve Bargol* şehirlerinin idâresi Turfan Uygur İdikutlarına bırakılmıştı ve buraların halkı büyük çoğunlukla müslüman olmuşlardı[158].

Çağatay Hanlarının, Turfan Uygurları ile olan siyasi münasebetleri ve bu topraklarda geçen kanlı olaylar bu kitabın konusu dışındadır. Ne varki bu Hanedan âilesi ***Hanlarından*** **Tarmaşrin**'in (1326-1334) müslüman olması, Uygur yurtlarında İslâm Dininin yayılması için yeni altın yılların başlamasına sebeb olmuştur. **Ebû'l-Gâzi Bahadur Han** onun islâmlaştırma hareketini bir kaç cümle ile özetliyerek bizlere şu güzel fikirleri vermekte ve şöyle demektedir;

"Tarmaşrin Han oldu Tâki müslüman oldu. Andan sonra bütün Türkistan halkı (Çağatay ve Uygur Ulusu) ***ona uyarak hepsi müslüman oldu"***[159].

Ne ilginçtirki bütün bu hayırlı gelişmelere rağmen koyu bir Budist ve aynı zamanda İslâm düşmanı olan ***Uygur İdikutlarının*** İslâma karşı bu akıl almaz hasmane tutumları **Hızır Hoca Han**'ın ***Kaşgar Hanı*** olmasına kadar devam etmiştir (1389-1399)[160]. Bu ***Mücâhid Gâzi;*** Kaşgar Hanı olduktan sonra, önce o bölgede huzur ve güvenliği sağlamış, yeni yeni bir çok ıslâhatlar yapmış viran şehirleri abâd kılmış ve durum haliyle İslâm dininin lehine olarak değişmiştir.

157 Barthold, W., **Çağatay,** İA, III, s. 267.
158 Buğra, M.E., s. 258, 252.
159 Ebü'l-Gazi Bahadır Han, **Secere-i Türk Üzerinde Sentaks Çalışması,** Hzr. K. Karabörk, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya, 1995, s. 279.
160 Esin, E., a.g.mk., İA, XII/II, s. 118.

O bunlarla da yetinmemiş ve gözünü ***Uygur İdikutlarına*** dikmiş ve uzun asırlardır Uygur yurtlarında kara bir cellâd ve korkunç bir heyulâ gibi İslâm dininin karşısına dikilip duran ***Turfan Uygur İdikutluğuna*** son vermiş ve ***İslâmiyet Uygurların*** yegane dini olmuştur.

Hızır Hoca Han'ın Uygur İdikutuna Son Darbesi;

Mirza Haydar'ın XV. asırda yazmış olduğu ***Tarih-i Reşidi*** ve diğer kaynaklardan öğrendiğimize göre; daha önceki müslüman ***Kaşgar Hanı,*** kâfir step Türklerinin hücumuna uğramış ve çok müşkül bir durumda kalmıştı. İşte onun böyle çok zor bir durumda olduğunu haber alan **Hızır Hoca Han,** ***Kuçadaki*** müslüman Uygurlardan kurduğu bir ordu ile derhal ***Kaşgar Türk Beyinin*** imdâdına koşmuş ve kâfir Türkleri çok ağır bir hezimete uğratmıştır. Onun bu başarılarından dolayı kendisine Moğollar tarafından ***"Hanlık"*** unvanı verilmiş ve daha sonra ***Doğu Çağatay Hanlığının*** başına getirilmiştir.

Oysa bu sıralarda Uygurlara; ***"Sulh ve dostluk taraftarı olan ve cesur askerlere asla karşı koymıyan bi kavim gözü ile bakılıyordu"***[161]. Ne ilginçtirki Uygurlarda müslüman olduktan sonra kendilerini islâm dininin ilâhi cezbesine kaptırmışlar ve onlarda diğer Türk boyları gibi yeni bir iman coşkusu ile kâfir Türklere karşı gaza ve cihad etmeye başlamışlardır.

İşte daha sonraları **Hızır Hoca Han** olarak tarih sayfalarına geçecek olan bu gâzi mücâhid ve İslâm kahramanı, müslüman Uygurlardan hazırlamış olduğu bir ordunun başına geçerek ***Turfan Uygur İdikutunun*** üzerine yürümüştür. Artık, bu İslâm düşmanının defterinin dürülmesi zamanı çoktan gelmişti.

161 Barthold, W., a.g.e., s. 179.

Bedbaht ***Uygur İdikutu*** ve askerleri, son bir çırpınışla bu ***Mücâhid Gâzî***'nin karşısına dikilmişlerse de, bu onlar için çoktandır hakettikleri ölümden başka hiçbir şey getilmemiştir. Son Uygur İdikutuda, bu feci çarpışmalar sırasında öldürülmüş bulunuyordu (1397)[162]. Haddizatında bu, ***Budizmin*** bir daha ayağa kalkmamak üzere belinin kırılması ve Uygurlar arasındaki varlığını terketmesi idi. **Hızır Hoca Han,** hayatta olduğu sürece ***Turfan Uygur*** bölgesine bir çok mübârek dinî gaza ve cihadlarda bulunmuş ve yöre halkını zorla da olsa İslâm dinini kabul etmeye mecbur etmiştir[163].

Artık uzun asırlardır İslâmi çevrelerden uzak ve ***Budizmin*** derin tesiri altında kalmış Uygur halkının hemen hepsi, İslâma göre bir hurafeden ibâret olan batıl inançlarını bırakıp müslüman olmuşlardır. Böylece, ***Kara Hanlıların*** gerçekleştiremediği ve ***Uygurları*** bütün İslâmiyet çatısı altındaki birleştirme arzusu, müslüman Çağatay Hanı, **Hızır Hoca** tarafından gerçekleşmiş oluyordu[164].

Asıl bundan sonradır ki ***Budizm*** çok sıkı bir kovuşturmaya uğramış ve bütünüyle yok edilmiştir. Uygur Budist rahipleri buralarda bir türlü sığınamamıştır. Onların ***Tibet*** veya ***Kansudaki*** Budist Uygur kolonilerine sığınmış oldukları anlaşılmaktadır[165]. Nitekim **Kaşgarlı Mahmud** zamanında Doğu Uyguristanda İslâmın hudut şehri ***Çerçen*** şehri iken XIII. y. yılda **Markopolo**'nun buralardan geçtiği sıralarda ***Lob-Nor*** ve havâlisi halkı da çoktan müslüman olmuşlardı[166].

---

162 Buğra, M.E., s. 289.
163 Geng, Shimin, **Türkler; Budist Uygur Edebiyatı**, III, s. 789.
164 Abdurrahman, V., Türkler **a.g.mak**, II, s. 247.
165 **Türk Ansiklopedisi**, XXXIII, s. 154.
166 Barthold, W., a.g.e., s. 179.

İslâm Dini Uygurların Milli Dini Oluyor;

Buraya kadar olan açıklamalarımızdan da anlaşılacağı gibi, her nekadar ***Doğu Türkistan Uygurlarının*** İslâm dini ile ilk temasları çok erken devirlerde (VIII. asır) başlamış ise de, onlara İslâm hidayetine giden yolu ilk açan büyük ***Kara Hanlı Hakanı,*** **Abdü'l-Kerim Satuk Buğra Han** olmuştur. Daha sonra gelen ***Kara Hanlı Hakanları,*** Uygurlar arasında İslâm hidayet sancağını dalgalandırmaya devam etmişler, böylece parlak kılınçlarının ucuyla yeni bir ilâhi destan yazdıkları gibi asıl ***"Uygur İslâm İnkılabını"*** da onlar gerçekleştirmişlerdir.

Fakat ***Doğu Türkistan Uygurlarının*** bu ilâhi hidâyet yolculuğunda, onlara **Uygur Kağanları** ve hele, hele ***Uygur İdikutları*** çok büyük bir engel teşkil etmekle kalmamışlar ve bu hayırlı oluşumu nerede ise bir asırdan fazla bir süre engellemişlerdir. Herşeyden önce koyu bir ***Budist*** olan ve ***Budaya*** hizmet etmede yarışı kendileri için kutsal bir gaye olarak gören ***Uygur İdikutları*** bütün güç ve hırçınlıkları ile gâzi ***Kara Hanlı Hakanları,*** "Hayır!" İslâm dininin karşısına dikilmişler, İslâmın nuruna karşı Uygurlar arasında koca bir zulmet duvarı oluşturmuşlardır.

Ne varki onların karşısına daha sonra yalın kılınç **Hızır Hoca Han** çıkmış ve müslüman olmamakta direnen bu koyu Budist ***Uygur İdikutlarının*** üstüne bir yıldırım ordusu, "Hayır!" Sanki Allahın bir gazabı olarak inmiş ve onların işini bitirmiştir. Bu bir manada, Uygur topraklarında İslam dininin tamamen hür ve müstakil bir din haline gelmesi, steplerde başlayan bu *"ezan"* ve ***"tekbir"*** seslerinin tâ ***Çin Seddinde*** yankılanması, Çin seddine kadar yayılan Türk dünyası ve ***Uygurların,*** **Allahın** hidayetini tercih etmede serbest kalmaları idi.

İşte asıl bu köklü mücadelelerden sonra, ***Doğu Türkistan***

Uygurları da diğer Türk boyları gibi yüzde yüzlere varan bir çoğunlukla müslüman oldukları gibi, Doğu Türkistan Uygur yurtları da ebed-müddet bir *"Türk-İslâm Yurdu"* olmuştur.

Ne ilginçtirki *Uygur Türk Boylarından* önce, Türk İslâm tarihinde boy gösteren meselâ *Kara Hanlılar, Gazneliler,* hatta *Selçuklular ve Osmanlılar,* kendi dünyalarına çekilip gittikleri halde onlar; bütün bu köklü dalgalanma ve çalkalanmalara rağmen milli ve dini kimliklerini korumuşlar ve bu yeni *"Uygur"* Türk-İslâm kimliği ile bu günlere kadar gelmişlerdir. Asıl bundan sonradırki Doğu Türkistan Uygurlarıda o çağlarda İslâm kültür ve medeniyetinin dev bir mimarı olmuşlardır.

Uygurların İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri;

Gerçekte *Doğu Türkistan Uygurlarının,* İslâm kültür ve medeniyetinde çok büyük ve istisnâî bir yeri vardır. Zira önceleri *Manihaizmi* kabul eden, sonraları *Budizme* yönelen ve en sonunda İslâmın iman neşesinde karar kılan *Uygurların;* İslâm medeniyetinin mimarları arasında yer almalarında bu *Hindi* ve *Arî* dinlerinde çok önemli katkıları olmuştur.

Zira; *Manihaizm,* onları yeni bir *"alfabeye"* kavuşturmuş, *Budizm* onların *"resim"* ve *"minyatür"* gibi bediî ve sanatsal duygularını geliştirmiş, *İslâm* onlara, ruh vermiş, şekil vermiş, özlerini yenilemiş, böylece onlar *Orta Asya Türk Boyları* arasında en medeni, en aydın, en kültürlü, en dindar kimseler olmuştur. Bilgi bu yeni Uygur aydınının paha biçilmesi en zor bir hazinesi idi. Nitekim Uygurların son zamanlarına ait *Turfanda* bulunan bir mecmuada bilginin değeri şöye anlatılmıştır:

Bilgi bilin ey beyim,	*Bilgi insan beline,*
Bilgi sana eş olur.	*Taş kuşansa kâş olur.*
Bilgi bilen insana,	*Bilgisizin yanına,*
Birgün devlet yar olur.	*Altın konsa tâş olur*[167].

167 Arat, R.R., **Eski Türk Şiiri,** Ankara, 1965, s. 258, 59, Akyüz, Y., **Türk Eğitim Tarihi,** İstanbul, 1997, s. 12.

Diğer taraftan, *Uygurların* bu medenî vasıflarının en önemli yönü onların; kendilerine has bir *"Uygur âlfâbesi"* geliştirmeleri, bu alfâbe ile yazı yazmak için Çinlilerin aksine pamuktan *"kağıt imal etmeleri",* yazılan şeyleri çoğaltmak ve ilmi daha yaygın bir hale getirmek için onları basmaları, yani *"matbaayı"* icad etmeleri idi.

Daha önceleri *Gök-Türkler* gibi çivi yazısı kullanan ve *Gök Türk Kağanları* gibi taştan âbideler diktiren *Uygur Kağanları* bu defa, *Budizme* geçtikten sonra *Beş Balık'*a gelen *Soğdlu Budist* rahiplerden onların kullandıkları *Soğd alfâbesini* almışlardır. *Uygurlar* bu yeni alfâbeyi geliştirmişler, ona Uygur Türkçesinin dil özelliğine göre yeni, yeni ses ve şekil zenginliği kazandırmışlar, onu Türk dilinin ses uyumu (fonetik) ve mana zenginliğini kolayca ifâde edecek mükemmel bir alfâbe, hem de *Uygur alfâbesi* haline getirmişlerdir. Zaten *"onların dili en halis Türkçe idi"*[168].

Böylece Uygurlar İslâmiyeti henüz kabul etmeden önce kendilerine has alfâbesi olan ve bu alfâbe ile anılan *"İlk Türk kavmi"* olma şerefini elde etmiş oluyorlardı. Bu alfâbenin **Kaşgari**'ninde ifade ettiği gibi 24 harfi vardı[169].

Asıl bundan sonradırki Uygurlar arasında yani bir din ve kültür hamlesi başlamıştır. Zira bu ilk aşamada biraz da Budizmin verdiği bir gayret-i diniye sonucu bir çok Budist öğretileri, ilâhi metinler, Türkçe'ye çevrilmiş ve Budizm bir din olmanın ötesinde bir edebiyat haline gelmiştir. Ayrıca *Sanskritçe, Toharca, Soğd ve Çinceden* bir çok tercümeler yapılmıştır[170].

Uygurlar bu dinî ve kültürel mirâslarını, daha geniş çevrelere ulaştırmak için daha ucuz ve pratik yollardan kağıd icâd

168 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 10.
169 Kaşgari, **Divan,** (Atalay), I, s. 10.
170 Özönder, S.B., **Türkler; Eski Türklerde Dil ve Edebiyat,** III, s. 490.

etmişler ve onu yazı işlerinde kullanmaya başlamışlardır. Bu ise; ipek, deri, kemik, parlak taş ve papirus'un yazı işlerinde kullanıldığı bir devirde insanlık için bir devrim olabilirdi. Ne ilginçtirki müslüman Araplar, daha sonraları esir aldıkları Uygur ustalarından pamuktan kağıd yapmayı öğrenmek için ***Semerkant***'ta ilk kağıt atelyelerini kurmuşlar ve bundan güzel neticeler elde etmişlerdir[171].

Daha sonraları İslâm dünyasının önemli din, kültür ve ticâret merkezleri ve İspanya'ya kadar yayılan bu geniş coğrafyada bir çok kağıt atelyeleri kurulmuş ve kağıt herkesin alabileceği ucuz bir ticaret eşyası olmuştur. Diğer taraftan insanlığa ilk hitabı **"Oku!"** emri ile başlayan ve ilk âyetlerinde kalem, insan ve insanın biyolojik kaynağı, yani modern medeniyetin temel esaslarından bahseden bir din[172] için ***"kağıd"***'ın önemi, izahı olmıyan bir gerçektir.

Böylece ***Uygurlar*** daha müslüman olmadan önce, İslâm kültür ve medeniyetine farkına varmadan en büyük hizmeti yapmış oluyorlardı. Uygurlar bu yöndeki hamlelerinde daha da ileri gitmişler ve ***"ilk matbaayı"*** onlar kurdukları gibi, bu matbaalarda binlerce evrak basmışlar ve tarihe en çok yazılı belge bırakan bir Türk kavmi olmuşlardır ki bu ayrı bir inceleme konusudur[173].

Uygurlar, yukarda da ifade edildiği gibi, çok zor ve çetin müslüman olmuşlar, fakat bundan sonra çok zorlu (güçlü çetin) müslüman olacaklardı. Buna sebebte onların kültürlü, aydın, bilgili, görgülü kimseler olmaları yanısıra, kendilerine

171 Kitapçı, Z., **Orta Asya Türklüğünün İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,** Konya, s. 64.

172 **Kur'an-ı Kerim,** el-Alak; 1-3.

173 Geniş bilgi için bkz. Binark, İsmet, **Türkler: Turfan Uygurlarında 163 Matbaa,** III, s. 444.

has çok güzel bir alfâbelerinin olması idi. Onlar İslâmiyete geçtikten sonra bu Uygur alfabesi, İslâm dini ve kültürünün hizmetine girmiş ve Uygurlar arasında İslâmiyet kısa zamanda bir kültür ve medeniyet hâline gelmiştir.

Bu kültür ve medeniyeti besliyecek olan İslâmî eserler asıl bundan sonradırki, işte hep bu Uygur harfleri ile yazılmıştır. Bunların başında Türk devlet geleneğini, bir ilâhi hikmet ve felsefe açısından sunan ***Kudatgu Bilik-Mutluluk Bilgisi"*** gelmektedir. Ayrıca; ***Miraçnâme, Tezkiretü'l-Evliyâ, Mahzenü'l-Esrar*** ve ***Bahtiyarnâme*** gibi, dinî tasavvufî daha bir çok eserler, Türkçeye tercüme edilmekle kalmamış, bunlar hep Uygur alfabesi ile yazılmıştır[174].

Uygur alfâbesi, daha sonraları diğer Türk devletleri tarafından da benimsenmiştir. Zira gerek ***Oğuzların*** ve gerekse ***Hakaniye Türklerinin*** kullandıkları yazı ilk önceleri, Uygur yazısı idi. ***Kaşgarî,*** Uygur yazısından söz ederken Hakanlığın ve Sultanların yazışmaları ile kitaplar en eski zamandan bu güne kadar bütün Türk memleketlerini içine almak üzere Kaşgardan ta, yukarı Çin'e kadar hep bu yazı ile yazıldığını ifâde etmiştirki, bu kısa cümleler bize ***Hakaniye Türkçesi*** ve Uygur harfleri ile, pek eski zamandan beri bir çok şeylerin yazıldığını göstermektedir[175].

Daha sonra bu müslüman medenî Uygurların karşısına yeni step fatihleri, yani ***Moğollar*** çıkmışlardır. ***Türk Moğol Boyları*** bir büyük cihan hakimiyeti ülküsü ile tarihe ***"Merhaba!"*** dedikleri ve koca bir cihan imparatorluğu kurdukları altın devirlerde, ***Uygurlar*** onlara ayrı bir renk ve güzellik vermişlerdir. Zira böylesine büyük bir cihan im-

174 Köprülü, F., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** Ankara, 1981, s. 143.

175 Köprülü, F., a.g.e., s. 133.

paratorluğunu idare etmede *"kılınç"* akıncı *Moğolların* elinde olduğu gibi, *"kalem"* ise medenî *Uygurların* elinde idi.

Medeni *Uygurlar* bir manada onların akıl hocaları oldukları gibi, ilk devlet memurlarıda onlardan seçilmişti[176]. Öyle ya, ***Moğol Hanları,*** bu medeni Uygurları tanıdıktan sonra, onların büyük ölçüde tesirleri altında kalmışlar ve saraylarının kapılarını onlara arkasına kadar açmakta her hangi bir sakınca görmemişlerdir.

Diğer taraftan *"Uygur alfâbesi"* Moğollar tarafından resmi yazı olarak kabul edilmiştir. Buna sebebte *Cengiz Yasaları* idi. Bu bakımdan Cengiz yasalarının hepsi bu yeni Uygur yazısı ile yazılmış ve daha sonraki yıllarda bu yasanın muhafızlığına **Cengiz Han**'ın ikinci oğlu, **Çağatay Han** memur edilmiştir[177].

Moğol saraylarındaki danışmanların bir çoğu Uygur aydınlarından seçilmekte idi. Bunlar arasında Budist Uygurlar olduğu gibi, müslümanlarda vardı. Öyleki Nayman Han'ın Uygur asıllı tamgacısı olan ***Tatatun,*** şimdi **Cengiz Han'ın** ***"mühürdarlığına"*** getirilmişti. O aynı zamanda, Cengiz Han'ın sarayında oğullarını terbiye edecek ve onlara Uygur yazısı ile okuma ve yazmayı öğretecekti[178].

Cengiz Han'ın yakınlarından Uygur terbiyesine göre ilk yetişen **Şiki-Kutuku Noyon** olmuştur. **Cengiz Han** daha sonra onu sarayın başkadılığına tayin etmiş ve şöyle demiştir;

"Seni hırsızlık ve sahtekarlık işlerinde hüküm ve ceza vermeye memur ettim; her kim idama müstehak ise idam et! Her kim cezaya müstehak ise cezalardır! Halk arasında malların bölünmesine ait işlerde sen karar vereceksin! Kararları

176 Barthold, W., **Türkistan,** s. 478.
177 D'Ohsson, C., **Histoire des Mongols,** Amsterdam, 1834-34, II, s. 100.
178 Barthold, W., a.g.e., s. 478.

ayrıca kara tahtaya yazki, sonraki zamanlarda başkaları değiştirmesin"[179]!

Bu büyük cihan imparatorluğunda, dünyanın dört bir tarafına gönderilen emirler, buyruklar, resmî muhaberat Uygur alfabesi ile yazıldığı gibi, resmi diplomatik dilde uzun müddet Uygurca idi. Nitekim **Göyük Han** (öl. 1248) Papa ile ***Uygurca*** yazışmıştı. Bunun gibi Moğol diplomatlarının bir çoğuda yetenekli, müslüman Uygurlardan seçilmişti. Onların bu gelişme çağında Uygur ***elçileri*** Romada, ***valileri*** Çin ve Bağdad'ta, ***mürebbileri*** Cengiz hanedan ailesi içinde, ***bilginleri*** Tebrizdeki Moğol saraylarında ve ***mühendisleri*** Moğol ordularında görev yapıyorlardı. Değerli tarihci L. Rasonyi'nin dediği gibi;

"Doğu ve batı kültür unsurlarının birlikte yaşadığı, onlardan sonra aslâ görülmedi. Kültürlerin yayılışına aracılık eden Uygurlar, Türklük camiası içinde umûmî medeni tekâmül bakımından her zaman mümtaz bir unsur olmuşlardır"[180].

Buraya kadar olan açıklamalarımızda Türk Uygur boyları arasında esen ***"İslâm Hidâyet Destanı"*** üzerinde durulmuş ve ***Uygur İslâm inkılâbının*** tarih objektifinde, ilk defa gerçek bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu önemli konunun bir diğer ilginç yönü daha vardır. O da bundan önceki sayfalarda sık sık adı geçen ve müslüman ***Sâmânî Emirleri*** tarafından Uygur başkentine gönderilen büyük Arab gezgini **Ebû Dülef Misar b. Mühelhil** ve onun gezi notlarıdır. İşte, bundan sonraki sayfalarda bu Arap gezgini ve gezi notları ele alınacak ve onların konumuz açısından ilk defa genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

179 **Pekin Misyonu Çalışmaları,** IV, s. 115.
180 Rasonyi, L., a.g.e., s. 113.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EBÛ DÜLEF MİSAR B. MÜHELHİL TÜRK YURTLARINDA BİR ARAP GEZGİNİ

Bu eserde Türk ülkelerinden, onların çeşitli kabileleri ve idârelerinin farklılığından, ayrıca mabedlerinden, hükümdarlarının büyüklüğünden, idârecilerin derecelerinden bahsedilmektedir.

Bunların bilinmesi, kişinin görüşlerinin ufkunu genişletir. Oysa Yüce Allah; *"Onlar yeryüzünde hiçmi gezip dolaşmıyorlar? Kendilerinden öncekilerin âkıbetlerini görsünler"*[1] ***demekte ve akıl sahiplerine, ibret alanlara ve uyanık insanlara bu hususta teşvikte bulunmaktadır."***

Ebû Dülef

1 Kuran-ı Kerim, XI, 30. XII, 109.

I.
EBÛ DÜLEF MİSAR B. MÜHELHİL
Türk Yurtlarında Bir Arap Gezgini

Orta Asya ve Arap Gezginleri;

Orta Asya'nın müslüman Araplar, tarafından fethi, (VIII. asır) bunu takib eden yıllarda ***Türklerin*** Arap şehirlerine gelmeye başlamaları, hilâfet ordusunun Türklerden oluşması ve onların Abbâsî toplumunda askerî ve idarî bakımdan çok güçlü bir varlık hâline gelmeleri, müslüman Arapların ilgisini çekmiş, onları ***Türkler*** ve ***Türk yurtları*** hakkında yeni yeni arayışlara sürüklemiştir.

Bu manada Türklerin yücelikleri hakkında bir çok eserler yazıldığı, şiir ve kasideler söylendiği gibi, ayrıca bir çok Arap gezgini de Türk yurtlarına gelmişler, ***Orta Asya Türk Boyları*** arasında gezmişler daha sonra onların ***örf, adet, anane ve dini yaşayışları*** hakkındaki gözlemlerini risâleler şeklinde yazmışlar böylece Orta-Çağ Türk tarih ve kültürüne çok büyük hizmetler etmişlerdir. Bunlardan meselâ; **İbn Fazlan, Temim b. Bah el-Mutavvaî** ve **Sellâm et-Tercüman** (Türkçe dahil otuz dil bildiği rivayet edilen kişi) ve en son olarak da **Ebû Dülef,** bizim bu konuda ilk aklımıza gelen meşhur Arap gezginleri arasındadır.

Fakat bunlardan bizim burada asıl üzerinde durmak istediğimiz **Ebû Dülef Misar b. Mühelhil** ve onun İç-Asya ve Çine kadar yayılan geniş bölgeler ve buralarda yaşayan Türk boyları arasında yaptığı seyahat ve daha sonra bu Türk kabilelerinin örf, âdet ve dini yaşayışları hakkındaki çok önemli gezi notlarıdır.

Bilindiği gibi İslâm dini uzak doğu, yani *Çin Seddine* kadar yayılan bu geniş bölgelerde yaşayan Türk boylarına, *İpek Yolundan* geçerek ulaşmıştır. *Oğuzlar, Karluklar, Kara Hanlılar, Dokuz Oğuzlar* gibi belli başlı Türk boyları bu ana yol güzergâhındanda yaşadıkları gibi, *Peçenekler, Kırgızlarda,* bu anayol üzerinde bulunuyorlardı.

Ne ilginçtir ki İslâm hidayetinin nurlu ışıklarının bu topraklar üzerinde henüz düşmeye başladığı bu asırlarda, büyük Arap gezgini **Ebû Dülef,** *Buhara*dan başlıyarak *Çin*'e kadar yayılan bu geniş Asya bozkırlarında çok uzun ve yorucu bir seyâhat yapmış, bu yol güzergâhında bulunan bir çok Türk kabilelerine uğramış, onların örf, âdet ve dinî yaşayışları hakkında ilginç müşâhedeleri olmuştur. *Ebû Dülef* in bu seyahatini 935'li yıllarda yaptığı ileri sürülmüşse de onun çok daha önceki yıllarda yapılmış olması gerekmektedir[1]. Daha sonra o, bu müşâhedelerini tatlı bir üslupla yazmış ve böylece onun meşhur gezi notları ortaya çıkmıştır.

Ebû Dülef Kimdir?

Fakat **Ebû Dülef Misar b. Mühelhel** kimdir? Şüphesiz o devrin, en itibarlı kişileri arasında olması gereken **Ebû Dülef**'in hayatı hakkında elimizde fazla bir bilgi yoktur. Bu büyük Arap seyyahı bizim karşımıza **el-Hamevi**'nin ***Mucemü'l-Buldan*** adındaki eserinde çıkmaktadır. Ne varki **el-Hamevi,** onun gezi notlarını büyük bir ehliyetle kitabına kaydettiği halde, hayatı ve kimliği hakkında bizlere çok cimri davranmış ve fazla bir bilgi vermemiştir. Belki de onun bu özel durumu sebebiyle olsa gerek, bizden önce **Ebû Dülef**'in bu

1 Yusuf Ziya, **Ebû Dülef Seyahatnâmesine Nazaran Orta Asya Türk Boyları,** Dâru'l-Fünûn İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, no, 22, İstanbul, 1932, s. 60.

gezi notlarını değerlendirmeye çalışan ilim adamları da, onun hakkında fazla bir şey söylememişlerdir[2].

Bildiğimiz kadar ile **Ebû Dülef, el-Muktedir Billah** devrinde (908-932) yaşamıştır. Hilâfet çevrelerinin en itibarlı kişilerinden biri olması gereken bu zatı, öyle tahmin ediyoruzki bu büyük Abbasî Halifesi, çağdaş Samanî Emiri **Nasr b. Ahmed**'e (913-943) ***Buhara,*** elçi olarak göndermiştir. Böylece onun ***Bağdad***'tan ***Çin***'e (Uygur yurtlarına) kadar uzanacak olan ***Doğu-Asya*** seyâhati de başlamış oluyordu.

Gerçekte; ***el-Muktedir*** devri, Abbasî hilâfetinin bir manada en güçlü ve en parlak devirlerinden biridir. Buna sebebte büyük Türk anası **Şağap Hâtun**'un devlet dizginini hâlâ elinde tutması idi. O **Şağap Hâtunki;** çok küçük yaşlarında hilâfet koltuğuna oturan oğlu **el-Muktedir** namına devlet işlerine el koymuş ve nerede ise tam yirmi beş yıl, hem de ***Kaşgar*** önlerinden tâ, ***Atlas Okyanusu*** sâhillerine kadar, çok geniş bir sahaya yayılmış olan koca ***Abbasî İmparatorluğunu*** üstün bir kabiliyet ve liyâkatla idâre etmiştir[3].

O çağlarda ***Bağdad,*** İslâmın taht ve baht şehri ve hilâfet saraylarına, eyâlet ve dış ülkelerden bir çok heyetler geldiği ve bunlar muazzam merâsimlerle kabul edildiği gibi, ***Dâru'l-Hilâfeden*** de eyâletlere ve yabancı ülkelere, çeşitli heyetler gönderilmekteydi. Bunlar bir manada, İslâm halifesinin büyüklüğünü, şan ve şöhretinin yüceliğini uzak iklimlere götürüyorlardı.

Yine bu devirde hilâfet ülkelerinden Türk yurtlarına ve

2 Ebû Dülef'in gezi notlarının değerlendirilmesi için bkz. Yusuf Ziya, **a.g.mecmua, no,** 22, 23, 24, İstanbul, 1932, Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyâhatnamesi,** İstanbul, 1975, s. 10, 82-92, Ferrand, Y., **Voyage de Abü Dulef Misar b. Muhalhil,** Paris, 1913-1914 de Schloezer, Leipzig, 1939, Şerefü'd-Din, **Ebû Dülef Eski Türk Memleketlerinde,** Yeni Mecmua, no, 59.

3 Şağab Hatun hakkında geniş bilgi için bkz. Kitapçı, Z., **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilâfet Ülkelerinde Türk Hâtunları,** Konya, 1995, s. 166 vd.

müslüman ***Bulgar Türklerine*** **İbn Fadlan** başkanlığında bir elçilik heyeti daha gönderilmiştir (308/920-921). **İbn Fadlan** da İran yoluyla ***Aşağı Türkistan***'a gelmiş o da ***Buharada*** Sâmânî saraylarında misâfir edilmiş ve daha sonra ***Harzem*** yoluyla bir çok Türk boyları ve kabilelerinden geçerek müslüman **Bulgar Türklerine** ulaşmıştır[4].

Ebu Dülef'in Uygur Yurtlarına Seyâhate Çıkması;

İşte seyyahımız **Ebû Dülef**'te, yine bu devirde öyle tahmin ediyoruzki, **el-Muktedir** tarafından yüksek derecede temaslarda bulunmak üzere Samani **Emiri Nasr b. Ahmed**'e gönderilmiştir. Ne varki O, Samâni saraylarında bulunduğu sıralarda ***Doğu Asyadan*** gelen bir elçilik heyeti ile karşılaşmıştır. Her ne kadar **Ebû Dülef**, bunun ***Çin Heyeti*** olduğunu kaydetmişse de, bundan önceki sayfalarda çok daha ayrıntılı bir şekilde münâkaşa edildiği gibi, bu elçilik heyetinin ***Çinden*** değil, ***Turfan Budist Uygur Kağanı*** tarafından gönderilmiş olduğundan, hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Mâmâfih seyyahımız bu elçilik heyeti hakkındaki ilk izlenimlerini şu şekilde anlatmaktadır:

«راغبين في مصاهرته يخطبون إليه ابنته فأبى ذلك واستنكره لحضره الشريعة له فلما أبى ذلك راضوه على أن يزوّج بعض ولده ابنة ملك الصين.»

Onlar Nasr ile sıhriyet kurmayı arzu ediyorlar ve onun kızını istiyorlardı. Nasr kızının kâfir bir hükümdar ile evlenmesinin dinen mahzurlu olması sebebiyle onların isteklerini kabul etmedi. Elçiler bundan ümidlerini kesince bu defa Nasr'ın oğullarından birinin Uygur Hakanının kızıyla evlemesini teklif ettiler. Nasr bunu kabul etti. Uygur elçileri

4 Şeşen, R., a.g.e., s. 23.

ile birlikte Uygur Hakanına bir elçilik heyeti gönderdi. Bunun üzerine Türk kabileleri ve Çin ülkelerini öğrenmek fırsatını bir ganimet olarak bildim, Allahın yardımına sığındım ve heyetle beraber yola çıktım"[5].

Evet seyyahımızın bizzat kendisinin de ifâ ettiği gibi, bu onun için çok güzel bir fırsat olmuştur. Böylece onun ***Sâmâniler*** devrinde aynı zamanda bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi olan ***Buharadan*** başlamak şartı ile, ***Doğu Türkistan Uygur Yurtlarına*** (onu tabiri ile ***Çin***'e) kadar olan meşhur seyâhati de başlamış oluyordu.

Mâmâfih **Ebû Dülef**, Sâmânîler devrinde Türk yurtlarına yapmış olduğu ve yaklaşık bir sene süren bu seyâhati sırasında yol boyunca uğradığı Türk kabileleri, onların yaşadıkları yerler, coğrafi bölgeler, sosyal, dini ve ticârî hayatları hakkında bizlere şaşılacak derecede hem de birinci elden gözlem ve müşâhedelerine dayanarak bilgiler vermiştir. Onun bu bilgilerinin X. asır Türk dünyasının fiziki haritasını çizmek istiyenlerin yanında herhalde fevkalade önemli bir yeri olmalıdır.

Nitekim **Ebû Dülef**'te bunun şuurundadır. O, bir giriş niteliğindeki gezi notlarının başında bizlere şu bilgileri sunmaktadır;

"Bu eserde Türk ülkelerinden, onların çok çeşitli kabileleri ve idârelerinin farklılığından, ayrıca mabedlerinden, hükümdarlarının büyüklüğünden, idârecilerinin derecelerinden bahsedilmektedir. Bunların bilinmesi, kişinin görüşlerinin ufkunu genişletir. Oysa Yüce Allah; *"Onlar yer yüzünde hiç mi gezip dolaşmıyorlar? Kendilerinden öncekilerin âkıbetlerini görsünler*[6] ***demekte ve akıl sahiplerine, ibret alan-***

5 el-Hamevi, III, s. 442, Şeşen, R., a.g.e., s. 83.
6 **Kur'an-ı Kerim,** IX, 30, XII, 109, XXI, 40.

lara ve uyanık insanlara bu hususta teşvikte bulunmaktadır[7].

Evet şimdi burada karşımıza önemli bir soru çıkmaktadır. O da, İslâm hudut bölgelerinden ***Çin Seddine*** kadar yayılan bu geniş coğrafi bölgelerde yaşayan Türk boylarının sosyal ve dinî durumu nedir? Şimdi geliniz hem bu sorunun, hemde, İslâm hidayetinin Çin Seddine kadar uzanan bu uzun yolculuğu sırasında uğrayacağı Türk boylarının durumunu, bu güneşin nurlu ışıklarının, henüz Türk yurtları üzerine düşmeden önce onların sosyal ve dini yaşayışlarını meşhur gezginimizden dinleyelim;

Ebû Dülef Türk Yurtlarında; Harkâh, Tahtah ve Bacâlar;

*"**Horasan** ve **Aşağı Türkistandaki** müslüman şehirlerini geçtikten sonra ilk önce "**Hargâh**" diye anılan çadırlar ülkesine geldik. (Hargâhlar çoktan müslüman olmuşlardı). Burayı arpa ve buğday ekmeği yiyerek ancak bir ayda geçebildik*[8]*. Sonra;*

***Tahtah kabilesinin** yaşadığı yerlere geldik. Bu ülkede emniyet ve rahatlık içinde yirmi gün yol yürüdük. Bu ülkenin halkı müslüman olduklarından ve Islâm ülkesine komşu bulunduklarından dolayı Hargâh'lara bağlıydılar.*

«ويؤدون الأتاوة إلى الخركاة لقربهم إلى الإسلام ولدخولهم فيه وهم يتفوقون معهم في أكثر الأوقات على غزو من بعد عنهم من المشركين»

*Vergilerini onlara veriyorlardı. **Tahtahlar** müslüman olduklarından, çoğu zaman **Hargah** ülkesi insanları ile birleşerek daha doğuda bulunan müşriklerle gazaya çıkıyorlardı*[9]*. Bundan sonra;*

***Bâcâ kabilesinin** ülkesine uğradık. **Bacalar** henüz müşrik olduklarından, vergilerini **Tahtahlara** veriyorlardı. Buraların halkı*

7 Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyahatnamesi**, 82, krş, el-Hamevi, III, s. 441.
8 el-Hamevi, III, s. 441, Şeşen, R., ag.e., s. 83.
9 el-Hamevi, III, s. 441, Şeşen, R., a.g.e., s. 83.

*hükümdarlarına secde ediyor, öküzlere büyük saygı gösteriyorlardı. Bundan dolayı onların ülkesinde öküz bulunmaz. Ayrıca orada ateşte yanmayan bir çeşit ağaç bulunur. Kabilelerin bu ağaçtan yapılmış **putları** vardı*[10]*. **Hıristiyan** yolcular bu ağacın **İsâ'nın** çarmıha gerildiği ağacın cinsinden olduğunu söylerler. Bu sebebten bu ağaçtan yanlarına hatıra olarak parçalar alırlar"*[11]*. Bundan sonra;*

Peçenek Ciğil ve Bağraçlar;

***Peçenekler**'in yanına geldik. Onlar uzun sakallı ve bıyıklı kimselerdi. Onların arasında on iki gün yol aldık. **Peçenekler** güçlü oldukları için hiçbir yere vergi vermiyorlardı. Onların ülkesi çok genişti. Kuzeyde **Sâkalibe** (Sılav) lara kadar yayılıyordu. Birbirlerine karşı yağma akınları yapıyorlardı*[12]*. Bundan sonra;*

***Çiğil**'ler'in yaşadığı yerlere geldik. Bunlar; deve kesmiyorlardı. Koyun eti yiyorlardı. Ülkelerinde öküz yetiştirmedikleri gibi, onun etini de yemiyorlardı. Aralarında çok az miktarda **Hıristiyan** vardır. **Çiğiller** güzel yüzlü insanlardır.*

«وليسوا مجوسًا، يعبدون سهيلاً وزحل والجوزاء وبنات نعش والجدي»

*Fakat bunlar **Mecûsi** değillerdi. Genellikle **Süheyl, Zühal, İkizler, Büyükayı, Küçükayı** ve **Oğlak burcu** yıldızlarına taparlar. **Çoban yıldızını "ilâların ilahi"** olarak bilirler. Bunlar geniş yürekli insanlardır. Kendilerinde fenalık fikri yoktur. Civarda bulunan Türk boyları bunları kıskanıyorlardı. Ayrıca bunların bir **"Beyleri"** de yoktur. Evleri ahşap ve kilden yapılmıştır. Emniyet ve bolluk içinde onların ülkesinde tam kırk gün seyahat ettik*[13]*. Sonra;*

10 el-Hamevi, III, s. 441.
11 Şeşen, R., a.g.e., s. 84.
12 Şeşen, R., a.g.e., s. 84.
13 el-Hamevi, III, s. 441, Şeşen, R., s. 84.

Bağraç (diye bilinen) kabileye geldik. Bunlar sakallarını traş ettikleri halde uzun uzun bıyıkları vardı. Bunların kudretli güçlü hükümdarları vardı. Onlar bu hükümdarlar'ın ***Alevî*** *olduğunu ve* **Yahya b. Zeyd**'*in neslinden geldiğini söylüyorlardı. Ayrıca,*

«وعنده مصحف مذهّب على ظهره أبيات شعر رثي بها زيد وهم يعبدون ذلك المصحف.»

Onların yanında süslü bir **Mushaf-ı Şerif** *bulunuyordu. Bu Mushaf'ın kapakları üzerinde* **Zeyd** *için yazılan bazı beyitler vardı.* ***Bağraçlar*** *işte, bu* ***Mushafa*** *ibâdet ederler. Onlara göre* **Zeyd**, *Arapların hükümdarı,* **Ali b. Ebî Talip** *ise; onların ilâhıdır. Bu bakımdan onlar başlarına bu* ***Alevi*** *sülâleden gelen birini tayin ederler.*

*Bu kabile mensupları göğe baktıkları zaman, ağızlarını açarlar, gözleri dışarı fırlar ve "****Arapların hükümdârı oradan iner, oraya çıkar****" derler.* **Zeyd** *sülâlesinden gelen hükümdarlar, kendilerine has alâmet olarak sakallıdırlar. Bu kabilelerin burunları düzgün, gözleri büyüktür. Askerleri kahraman kimselerdir, Silâh imâli ile meşgul olup çok güzel silah yaparlar. Ülkelerinde öküz ve keçi bulunmaz. Darı ve erkek koyun eti yerler. Sadece keçeden yapılan elbise giyerler. Bir ay bu kabile arasında korku ve dehşet içinde yürüdük, yanımızda olan şeylerden onda bir vergi ödedik*[14]*. Sonra;*

Tibet ülkesine *vardık.* ***Tibetliler*** *arasında kırk gün emniyetle seyâhat ettik. Bunlar her çeşit kumaştan yapılmış elbise giyerler, kamıştan yapılmış büyük şehirleri, evleri vardı. Bu şehir de yağlı öküz derisinden yapılmış bir mabedleri ve içinde gergedân ve öküz boynuzundan yapılmış* ***putlar*** *bulunuyordu.*

Tibet'de «وبها قوم من المسلمين واليهود والنصارى والمجوس والهند» ***Müslümanlar, Yahudiler, Hıristiyanlar, Hindûlar, Manihaistler ve Mecûsiler*** *oturuyorlardı.* ***Tibetliler Bağrac*** *alevi hükümdarına vergi öderler. Ayrıca onlar namazlarını bizim kıblemize yani, Kabeye doğru kılıyorlardı*[15]*. Buradan sonra;*

14 el-Hamevi, III, s. 442, Şeşen, R., s. 85.

Kimâk'ları*n ülkesine vardık. Onların çadırları hayvan derileri ile kaplıydı. Onların arasında yağmur çeken bir taş vardır. Bu taşla istedikleri zaman yağmur yağdırıyorlardı.* ***Kimâkların*** *belli bir hükümdarı olmadığı gibi mabedleri de yoktur.*

Ne varki onların kendilerine özgü bir ***alfâbeleri*** *vardır*[16]*. Onlar seksen yaşına girmiş ve hâlâ bunamamış suçsuz (bu günahsız) kimselere ibâdet ederler. Fakat tapılacak adamın canında ve bedeninde hastalık veya özürlü olmaması gerektir.* ***Kimaklar*** *arasında bu şekilde otuz beş gün gittik. Ondan sonra;*

Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar;

Oğuzlar'*ın bulunduğu yerlere geldik. Bu* ***Oğuzlar'ın*** *taştan, ağaçtan ve kamıştan yapılmış evleri ve şehirleri vardı. Ayrıca bunların* ***bir mabedleri vardır ve içinde put yoktu.*** *Büyük bir hükümdarları (Hakan) bulunur.* ***Hindistan*** *ve* ***Çinle*** *ticaret yaparlar. Keten kumaştan veya kürkten yapılmış elbiseler giyiyorlardı. Onların ülkesinde kulunç ağrılarına iyi gelen ak bir taş ile, kılınç üzerine sürüldüğü zaman kılıncı körleten kırmızı bir taş vardır*[17]*. Onların arasında bir ay emniyet ve selametle gezip dolaştık. Ondan sonra;*

Tokuz Oğuzlar *(Uygurlar)'ın ülkesine vardık. Onlar pamuklu kumaştan ve keçeden yapılmış elbiseler giyiyorlardı. Bunların öyle büyük mabetleri yoktu (Putlara tapmıyorlardı). Onlar ata çok değer verirler ve çok güzel at yetiştirirler.*

«وليسوا لهم بيت عبادة ولهم عند ظهور قوس قزح عيد وثلاثهم إلى مغرب الشمس.»

Gök kuşağı göründüğü zaman onlar şenlik yaparlar.

15 el-Hamevi, III, s. 442, Şeşen, R., s. 86.
16 el-Hamevi, III, s. 442, Şeşen, R., s. 87.
17 el-Hamevi, III, s. 442, Şeşen, R., 87.

Genellikle ibâdetlerini güneşin battığı tarafı yönelmek suretiyle yapıyorlardı. Onların ulu bir hükümdarları (Hakan) vardır. Onun altından yapılmış bir köşkü ve on fersah (65 km.) uzaktan görünen muazzam bir çadırı bulunuyordu. Çadır yüz kişiyi alacak kadar genişti. Onların siyah bir bayrağı bulunmaktadır[18]. ***Tokuz Oğuzların*** *içinde yirmi gün yol aldık. Ondan sonra;*

Kırgızlar ve Karluklar;

Kırgızların *kabilesine geldik. Onların büyük bir mabedleri ve yazı yazmak için kullandıkları bir alfâbeleri vardır. Ayrıca onların kendilerine has kanun, örf, âdetleri bulunmaktadır. Onlar ibâdetleri sırasında şiir şeklinde yazılmış dua ve ilâhiler okuyorlardı.*

«ولهم أعياد في السنة وأعلامهم خضر، يصلون إلى الجنوب ويعظمون زحل والزهرة.»

Kırgızlar *senede üç defa bayram yaparlar.* ***Bayrakları*** *yeşildir. Güneye dönerek ibâdet ederler,* ***Zuhal*** *ve* ***Zühre*** *yıldızlarını uğurlu sayıyorlardı. Onların işlerini idâre eden yetenekli bir hükümdarı bulunmaktadır*[19]. *Bu hükümdar'ın huzurunda ancak kırk yaşını geçenler oturabilir. Onların arasında bir ay emniyet ve huzur içinde yürüdük. Daha sonra;*

Karluklar'*ın ülkesine vardır. Onlar nohut mercimek gibi şeyler yiyorlardı. Genellikle yünden yapılmış kumaş elbiseler giyerler. Onların* ***"bir mabedleri vardır ve duvarlarında onların büyüklerinin resimleri asılmıştı".*** *Evleri ateşte yamayan bir nevi ağaçtan yapılmıştır.* ***Karlukların*** *ülkesinde mukaddes tanıdıkları ve rengi açık yeşil (Turkuaz) bir* ***taş*** *vardır. Onlar kurbanlarını bu taşa adadıkları gibi, aralarındaki anlaşamamazlıkları da bu taş sâyesinde hallederler. Onların* ***ipekli elbiselerle kutladıkları bir bayramları***

18 el-Hamevi, III, s. 442, Şeşen, R., s. 88.
19 el-Hamevi, III, s. 44, Şeşen, R., s. 88.

(Nevruz) ***vardır***[20]. ***Karluklar*** *arasında bu şekilde yirmi beş gün emniyetle gezip dolaştık. Ondan sonra;*

Kutluklar, Hıtaylar ve Behiy'ler;

Kutlukların *ülkesine vardık. Bütün Türk kabileleri arasında onlardan daha kahraman olanı yoktur. Onlar, çevrelerindeki diğer kabilelere saldırıyor ve onları mağlup ediyorlardı.* ***Kutluklar*** *idâreci ve kendilerine has kanunları (örf ve âdetleri) olan bir boydur. Onlar; içlerinde zinâ eden kadın veya erkeği yakarlar. Onlar arasında boşanma yoktur. Katil için kısas tatbik ederler. Hükümdarları zulmü, kötülüğü tasvip etmez ve evlenmezler. Şayet evlenirse öldürürler (ona itaat etmezler)*[21] ***Kutluk Türkleri*** *arasında bu şekilde on gün yürüdük. Daha sonra;*

Hitay'*lara geldik.* ***Hitaylar;*** *arpa, kuru fasulye ve sâdece kesilmiş hayvan eti yerler. Evliliklerini sağlam esaslara göre yaparlar. İdarede tatbik ettikleri ahkâm; aklî hükümlerdir. Onların belli başlı hükümdarları yoktur. Onlardan her on kişi, aralarındaki anlmaşmamazlıkları, akıl ve fikir sahibi, gün görmüş ihtiyarlara müracaat ederek hallederler.*

Hitaylar *ülkelerinden geçen yabancılara zulüm ve kalleşlik yapmazlar.* ***Hitayların*** *hepsinin senede* ***bir ay itikâfa çekildikleri büyük bir mabedleri*** *vardır. Bu esnada süslü, boyalı hiç bir elbise giymezler*[22]. *Onların ülkesinde sıtma hastalığına iyi gelen bir çeşit* ***"taş"*** *vardır.* ***Hitaylar*** *arasında yirmi gün yol aldık. Ondan sonra;*

"Behi" *ülkesine geldik. Orası bağlık bahçelik bir yerdir. Onların yine* ***"Behiy"*** *diye anılan akıllı tedbirli bir hükümdarları vardır.*

«وفي مدينتهم قوم مسلمون ويهود ونصارى ومجوس وعبدة أصنام ولهم أعياد.»

20 el-Hamevi, III, s. 443, Şeşen, R., s. 89-90.
21 el-Hamevi, III, s. 91, Şeşen, R., s. 91.
22 el-Hamevi, III, s. 443, Şeşen, R., s. 91.

*Onların şehirlerinde **Müslümanlar, Yahudi, Hıristiyan, Mecusi ve Putperestler** vardır. Ayrıca onların yanında **yeşil** bir **taşları** bulunur. Bundan göz ağrısı için yararlanırlar. Onların yine **kırmızı** bir diğer **taşları** daha vardır. Bundan da dalak ve böbrek ağrısı için yararlanırlar"*[23]*. Onlar arasında korku ve güvenle dört gün yürüdük. Daha sonra **Kuteyb** denilen bir yere geldik. Orada tâ efsanevi Arap komutanı **Tubba'**dan kalan **bedevi Araplar** bulunuyordu. Bunlar hiç kimsenin bilmediği eski bir Arapça konuşuyor ve **Himyerce** yazıyorlardı. Onlar putlara tapıyorlardı. (Yani Budist idiler.) Onların arasında korku ve sıkıntı ile bir ay yürüdük. Daha sonra;*

« ثم انتهينا إلى مقام الباب وهو بلد فيه حجبة الملك وهو ملك الصين »

*"**Makam el-Bâb**" denilen **Sınır Karakol Kapısına** geldik. Burada Çin (Uygur) melikinin "Hâcibi" özel temsilcisi vardı. Onun izni olmadan hiç bir Türk kabilesi ve başkaları Çin ülkesine giremezdi. Biz buradan üç gün yürüdük, her bir konakta binit atımız değiştiriliyordu. Daha sonra bir vadiye girdik burası yeryüzünde Allahın en güzel ve en hoş vâdilerinden biri idi. Burada hükümdarın misafiri olarak üç gün kaldık. Daha sonra Çin kasabası ve hükümdarın sarayının bulunduğu **Senda Bil** şehrine yöneldik ve bir akşam vakti oraya vardık.*[24].

Evet X. asrın bir manada en ünlü gezginlerinden biri olan

23 el-Hamevi, III, s. 443, Ebû Dülef'in son uğradığı ve **Çin** melikinin başkenti olarak ifâde ettiği bu ***Sendâ Bil*** şehrinin ***Turfan Uygur Kağanlığının*** kışlık başkenti ***Koçu şehri*** olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Bunda bir telaffuz veya müstensih hatası olduğu muhakkaktır. Konunun ayrıntılı münâkaşası bundan önceki sayfalarda yapılmıştır Z.K.

24 el-Hamevi, III, s. 444, Ebû Dülef'in son uğradığı ve **Çin** melikinin başkentiolarak ifâde ettiği bu ***Sendâ Bil*** şehrinin ***Turfan Uygur Kağanlığının*** kışlık başkenti ***Koçu şehri*** olduğundan kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Bunda bir telaffuz veya müstensih hatası olduğu muhakkaktır. Konunun ayrıntılı münâkaşası bundan önceki sayfalarda yapılmıştır Z.K.

Ebû Dülef'in gezi notlarının asıl konumuzla ilgili kısımlarının çevirisi burada sona ermektedir. İşte bundan sonraki sayfalarda onun bu gezi notları ve bu notlarda adı geçen Türk boylarının konumuz açısından genel bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Bundan sonra, **Ebû Dülef** seyâhat notlarına şöyle devam etmektedir;

"Daha sonra (Uygur) Hanının huzuruna girdim. Elçiler ona hediyelerle birlikte kızını Nasr b. Nuh'un oğlu ile evlendirmek için geldiklerini söylediler. Han onların bu isteklerini olumlu karşıladı. Bana ve elçilere çok güzel davrandı. Bize çok muhteşem bir yemek ziyâfeti verdi. Bu arada gelinin düğün hazırlıkları bitti, kızın çeyiz eşyaları hazırlandı. Ondan sonra 200 hizmetçi, 300 câriye ve daha bir çok özel hizmetçi ve nedimelerle birlikte Horasan'a hareket etmek üzere yola çıktılar"[25].

25 el-Hamevi, III, s. 444.

II.
EBÛ DÜLEF MİSAR B. MÜHELHİL
ve
Gezi Notlarının Genel Bir Değerlendirmesi

Ebû Dülef; bilindiği gibi, ***Sâmâniler*** devrinde (914-944) Buharadan başlıyarak ***Turfan Uygurları*** ve ***Koçu***'a ona göre ***"Senda Bil"*** şehrine kadar uzanan bir seyâhat yapmıştır. O; yaklaşık bir sene süren bu çok uzun seyâhatinde, bir çok Türk kabilelerini görmüş, onların yaşadıkları bölgelerden geçerek ***Turfan Uygur*** yurtlarına ulaşmıştır. Seyyahımız ***Doğu Türkistan veya Turfan Uygurlarına*** olan bu uzun seyâhati sırasında ilk defa ***"Harkâh"***'lara uğramıştır.

Hargâhlar;

Hargâhlardan hangi Türk kabileleri veya kimlerin kasdedildiği belli değildir[26]. ***Araplar*** tâ, ilk devirlerden itibaren geniş ovalarda kurulan ve üstü derilerle kaplı kubbe şeklindeki Türk çadırlarına ***"Hargâh"*** dediklerine göre[27], bunların müstakil bir ***"boy"*** veya ***"kabile"*** olmamaları gerekmektedir.

Bunlar; o sıralarda, bozkırlarda sanki gezen bir şehiri andıran ve bu çadırlarda kalabalık bir şekilde, yarı göçebe bir halde yaşayan Türkler olmalıdır. Mâmâfih onların; **Kaşgarinin** bir açıklamasına göre ***Balasagan, İspicab*** ve ***Taraz*** arasındaki geniş coğrafi bölgelerde yaşayan ***Argo*** adındaki yarı göçebe Türk kabilesi olduğu vurgulanmıştır[28].

---

26 Şeşen, R., a.g.e., s. 83.
27 İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, VIII, s. 532.
28 Yusuf Ziya, a.g.mecmua, no; 22, s. 53.

Hargâhlar veya ***"Argo"***'ların; ***Sâmânilerin*** siyâsî hakimiyet sınırları içinde olmamalarına rağmen***Ebû Dülef***'in açık açık beyanlarından onların bu sıralarda, hem de büyük ölçüde çoktan ***"müslüman oldukları"*** anlaşılmaktadır. Mâmâfih değil konar göçer çadır boyları, diğer Türk kabilelerinin müslüman olmaları ve İslam Dininin ***İç-Asya***'ya açılmasında, çoğunlukla ***İpek Yolu*** güzergahında önemli bir yeri olan müslüman ***Türkistanlı tâcirler,*** din adamları ribat ehli ve gazi dervişlerin çok büyük hizmetleri olmuştur.

Tahtahlar:

Daha sonra Seyyâhımız; ***Tahtah*** adındaki Türk kabîlesine uğramıştır. Onun gezi notlarından öğrendiğimize göre; ***Tahtahlarda*** tıpkı, ***Hargâhlar*** gibi bu devirlerde çoktan, hem de çok büyük bir ekseriyetle ***"müslüman olmuş"*** bulunuyorlardı. Hattâ bundan çok daha önemlisi; bu iki kabilede, taze yeni iman coşkusu ve İslâmi cihad duygusu ile komşu Türk kabilelerine bu arada ***Uygur Kağanlığına*** bağlı kabilelere İslâmî manada gaza ve cihad seferlerine başlamışlardı. Nitekim **Ebû Dülef** bu konudaki çok ilginç açıklamalarında aynen şöyle demektedir;

"Tahtahlar çoğunlukla müslüman oldukları ve İslâm ülkesine komşu bulunduklarından dolayı, müslüman Hargâhlara bağlıydılar. Vergilerinide onlara veriyorlardı. Ayrıca onlar müslüman Hargâh halkıyla birleşerek doğuda Uygur Kağanlarına bağlı müşriklere (kâfir Türklere) karşı gaza yapıyorlardı"[29].

Hargâh ve Tahtahların kâfir Türkler ve bu arada Uygurlara karşı yaptıkları bu gaza ve cihad seferlerini

---

29 el-Hamevi, III, s. 441.

Samânilerin büyük ölçüde destekledikleri anlaşılmaktadır. Bununla beraber, onların bu yeni gayretleri ile steplerde yaşayan bir çok Türk müslüman olmuştur.

Mâmâfih *Hargâhlarda* olduğu gibi, *Tahtahlar*'ın hangi Türk kabilesi olduğu hâlâ izaha muhtaç bir konudur. **Y. Ziya** bey, söz konusu geniş araştırmasında onların, bugün bile *Anadolu*'nun bir çok yerlerinde görülen ve *Tahtacılar* olarak bilinen en eski Türk kabilesi olduğunu beyan etmektedir[30].

Bacalar;

Ebû Dülef, bundan sonra *"Bâcâ"* adını verdiği Türk kabîlesine uğramıştır. *Bâcâların;* hükümdarlarına secde ettikleri ve öküze taptıkları göz önüne getirilirse onların koyu bir *"Hindu"* olması gerekmektedir. Fakat, *Seyyahımız* onların hâlâ müşrik olduklarını ve *Tahtahlara* vergi verdiklerini beyan etmiştir. Buna göre müslüman *Tahtah* ve *Hargâh* Türk kabilelerinin islâmî gaza ve cihâd düzenledikleri kabileler arasında işte bu *Bâcâ* kabîlesi de olmalıdır.

Diğer taraftan, *Tahtah* ve *Hargâh* müslümanlarının düzenlemiş oldukları bu muntazam dinî gaza ve cihâdlar ve müslüman mürşidlerin gösterdikleri ferdi gayretler sonucu bu, *Baca Türklerinin* de çoktan İslâmiyeti kabul etmiş olmaları gerekmektedir.

Bâcâlar'ın kimliklerini münakaşa etmenin bir manası yoktur[31]. **Y. Ziya** uzun münakaşalardan sonra onların aslının, *Oğuzların* bir kolu olan *Bayat* kabilesinin tâ kendisi olduğunu açıklamaktadırki bu doğru bir görüş olmalıdır. Bayatların en önemli boylarından biride *Sofular* ve *Höyüktür.* Bunlar daha sonraları *Anadoluya* göç etmişlerdir[32].

30 Ziya, Yusuf, a.g.mak., no; 22, s. 56 vd.

31 Krş. Şeşen, R., a.g.e., s. 83, R. Şeşen, bu kabilenin adını Necâ olarak yazıya geçirmiş ve meseleyi daha da içinden çıkılmaz bir hâle getirmiştir.

Peçenekler;

Ebû Dülef bize, *Bâcâlar*dan sonra *Peçenekler*den bahsetmekte ve onların dinî yaşayışları hakkında pek fazla bir açıklamada bulunmamaktadır. Ona göre *Peçenekler;* uzun sakallı, koca ve gür bıyıklı insanlardır. Bu devirlerde İslâm dininin İç-Asya ve Türk boyları arasında sessiz, sedâsız kazandığı büyük dinî başarılar nazarı itibara alınırsa *Peçenekler*'in aynı devirlerde (X. asır) çok büyük bir ekseriyetle İslâm dinine girmiş olmaları gerekmektedir.

Çiğiller;

Ebû Dülef daha sonra *Çiğil* adı verilen Türk kabilelerinden bahsetmektedir. **Kaşgarlı Mahmut** meşhur eseri olan *Divân*'ında *Ciğilleri; Becenek, Kıpçak, Oğuz, Başkırt* ve *Uygur* gibi büyük boylardan ve Türklerin aslen ayrıldıkları yirmi ilden biri olarak göstermektedir. Ona göre; *Ciğil* lehçesi, *Oğuz* ve *Ceruk* lehçeleri gibi saf *Türkçedir*[33]. Mâmâfih müslüman seyyahın bize verdiği kıymetli bilgilerden an-

32 Yusuf, Ziya, a.g.mak., no 22, s. 61 vd Evet, Orta Asya'dan, Anadolu'ya göç eden bir çok müslüman Türk boyları gibi, ***Bayatlarda*** çok büyük kâfileler halinde Anadolu'ya gelmişler ve çeşitli yerlere yerleşmişlerdir.

Bayat boyunun çok büyük bir kısmı ise; bir zamanlar ***Eski Doğu Roma İmparatorluğunun*** önemli Hıristiyanlık ve ticari merkezlerinden biri olan ***"Pisida-Antiyoh"*** şehrine gelmişler ve burada özbe öz bir Türk şehri olan ***Yalvaç'***ı kurmuşlar, onun mahalle ve köylerine de ***Sofular, Salur, Eymür, Bayat, Elbengi*** Üreğir (Eğirler), ve **Höyük** gibi meşhur ***Türkmen Boylarının*** isimlerini vermişlerdir. İşte ***Sofular*** ve ***Salur, Yalvaç'***ın önemli iki büyük mahallesidir. ***Eymûr,*** Sofular mahallesinin sulak, ağaçlık aynı zamanda çok büyük bir merasıdır. Bu kitabın müellifi ***Zekeriya Kitapçı*** da ***Yalvaç'***ın ***Sofular*** mahallesindendir. Bir diğer ifâde ile onun dedeleri ***Oğuzların, Bayat*** kabilesinin ***"Sofular"*** boyundandır. Ayrıca bkz. Sümer, F., **Oğuzlar,** s. 253, 318, 322, 324, 320.

33 Ziya, Y., a.g.mak., no; 23, s. 59.

laşıldığına göre; ***Çiğiller*** bugünlerin tabiri ile tam bir mozayikler ülkesidir. Burada her bir din ve inanç sahibine yeterinden fazla dinî hoş görü ve müsamaha gösterilmektedir. Seyyahımız onların bir kısmının ***Hindu*** ve bir kısmının ***Hıristiyan*** olduklarını bildirmektedir.

Bu takdirde Çiğillerin bu devirlerde hâlâ koyu bir "***Şamanist***" oldukları ortaya çıkmaktadır. Fakat **Y. Ziyâ** beyinde dediği gibi; ***"Ebû Dülef'in seyâhati zamanında bu kâbilelerde tamamiyle Şamanlık devam ediyordu. Fakat, bundan evvelki iki kabilenin tamamen müslüman olmaları, bunların ise Şaman kalmalarına bakarak, müslümanlığın bu tarihlerde ancak buralara kadar yayıldığı ve daha Ciğillere ulaşmadığı neticesi çıkarılmamalıdır"***[34].

Y. Ziya'nın bu izahlarını biz, doğru bir tesbit olarak görüyoruz. ***Çiğiller*** her ne kadar **Ebû Dülef**'e göre hâlâ ***Şamanist*** gibi takdim edilmişlerse de, yerli halkın büyük bir kısmının müslüman olduklarında hiç kimsenin en ufak bir şüphesi olmamalıdır. Zira ***Tahtah*** ve ***Bağraçlar*** gibi öz be öz, aynı zamanda müslüman Türk kabileleri arasında yaşayan ***Çiğillerin*** bu baş döndürücü İslâmlaştırma kampanyaları sırasında, büyük ölçüde ***ihtida etmiş*** olmaları gerekmektedir. Bilindiği gibi ***Müslüman Karahanlı*** ordularının esâsını çoğu kere bu çiçeği burnunda gâzi ***Çiğiller*** teşkil ediyordu[35].

Ebû Dülef'in Görmediği Hususlar;

Burada bir noktanın üzerinde önemli olarak durmak istiyoruz. O da; ***Bağdad, Baykent, Buhara, Harzem*** yoluyla Türk yurtları, ***Hazar Boyları*** ve ***Bulgar*** yurtlarına seyahat etmiş olan **İbn Fadlan** gibi, **Ebû Dülefinde** doğu ***İpek-Yolu*** ve bu yol güzergâhında yerleşmiş olan ***Türkler*** ve Türk boyları arasında İslâmiyetin yayılması gibi; o asrın bu en büyük dinî oluşumuna, son derece ilgisiz kalmasıdır.

Türklerin müslüman olmaları, büyük kafileler hâlinde Allahın dinine koşmaları, her ne hikmetse bu Arap gezginlerini, sıradan bir müslüman kadar bile ilgilendirmemiş, onlara ne bir heyecan ve ne de bir coşku vermiştir. Onlar, çoğu zaman yeni ihtidâ etmiş ve Islâmiyetin heyecanını bir iman coşkusu halinde duymuş ve yaşamış olan yeni mühtedilerden bile son derece ruhsuz, duygusuz, bir o kadar da kaygısız kelimelerle bahsetmişlerdir. Onların, bu baş döndürücü Islâmi gelişmeler hakkında bir dereceye kadar kör, sağır ve dilsiz kalmaları ve bu konulardaki inadına soğuk tutum ve davranışlarını görüpte şaşırıp kalmamamız mümkün değildir.

Ne ilginçtirki; bu; ***Bulgar Yurtlarına*** seyâhat etmiş olan **İbn Fadlân** için bu böyle olduğu gibi, **Ebû Dülef** içinde böyledir. **Ebû Dülef** de, bu uzun seyâhati sırasında bir çok yerlerden geçmiş, pek çok Türk boyu ve kabilesi arasında bulunmuş, Türk beyleri ve aristokratları ile karşılaşmış, onlarla görüşmüş, konuşmuş, oturmuş kalkmış, onların misâfiri olmuş, onlarla yemiş, içmiştir. Ne varki bütün bu uzun süre zarfında onlara İslâm dinini tebliğ etme hususunda hiç bir ciddi teşebbüste bulunmadığı gibi bu yöndeki gelişmelere de yeteri kadar ilgi göstermemiştir.

Bağraçlar;

Ebû Dülef bizlere bu gezi notlarında ***Çiğiller***den sonra ***Bağrac***lardan bahsetmektedir. ***Bağraçlar:*** **Ebû Dülef**'in verdiği bilgilere göre sakalları traş edilmiş olup gür ve uzun bıyıklı, iyi silah kullanan yiğit insanlardır. **Ebû Dülef**'in, **Bağraç**ların dini hayatları hakkında verdiği bilgiler; yukarda da ifâde edil-

34 Ziya, Y., a.g.mak, no, 22, s. 60.
35 Şeşen, R., a.g.e., s. 84.

diği gibi, Türkler arasındaki bu baş döndürücü İslâmi gelişmelere karşı gösterdiği ilgisiz ve bilgisizliğinin en somut örneklerinden biridir.

O, bu yönde yaptığı asılsız izahlarında *Bağraçların* kudretli bir hükümdarları bulunduğunu ve bu hükümdarın *"Alevi"* olduğunu ve **Yahya b. Zeyd**'in neslinden geldiğini söylemektedirki, bunun gerçeklerle uzaktan ve yakından hiç bir ilgisi yoktur[36].

Oysa *Buğraçlar,Kara Hanlılar* adıyla ilk müslüman Türk devletini kuracak olan bu şerefli Türk-İslâm hanedanının temelini oluşturan bir Türk kabilesidir. **Ebû Dülef**'in seyahati zamanında *Buğraçların* başında değerli Türk hükümdarı sahabe neslini, onun iman sesini kendi öz nefesinde yaşatan **Abdülkerim Satuk Buğra Han** bulunuyordu. Onun zamanında Orta-Asya bozkırlarında, tarihte bir eşi ve benzeri olmıyan bir ilâhi fırtına, belki mukaddes bir kasırga esmiş, milyonlara varan ve steplerde yaşayan yarı göçebe Türkler kâmilen müslüman olmuştur.

Ne varki **Ebû Dülef**'in bir cümle ile dahi, İslâm dininin doğuda *Buğraçlar* ve Türkler arasında, hem de tam onun bu ziyareti sırasında kazandığı bu büyük dini zaferden bahsetmemiş olması, doğrusu şaşılacak bir keyfiyettir. Onlar; **Ebû Dülef**'in uzun uzadıya izah etiği gibi *"Alevi"* değil, bilakis gerçek mânada *"Sünni"* idiler. Onlar; aynı zamanda bundan sonra İslâmın aziz olması için on asır kılıncını kullanacak olan müslüman Türklerin ilk öncüleri olarak geliyorlardı.

36 **Zeyd** ve Onun oğlu **Yahya** hakkındaki beddaht gelişmeler hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf, Ziya, a.g.mak, no, 24, s. 49.

Tibetliler;

Ebû Dülef gezi notlarında bu arada *Tibetlilerden* de bahsedilmektedir. O, Tibetlilerin genellikle müslüman olduklarını, ancak aralarında *Yahûdi, Hıristiyan, Hindu, Manihaist ve Mecûsilerinde* bulunduğunu zikretmiştir.

el-Hamevi'ye göre *Tibet;* Türk yurtlarında bir yerin adıdır. Halkının çoğunluğu Türktür. Hükümdarlarına *"Hakan"* derler[37]. Kaşgarî Divanında *Tibet*'in Türk ülkesinde kalabalık bir boy olduğunu kaydettiği gibi, **Ebû Zeyd el-Belhî** ise *K.el-Bed'vet-Târih* adındaki eserinde bunların; *Çinliler* gibi giyindiklerini, *Türkler* gibi yassı ve çökük burunlu, çekik gözlü, *Hintliler* gibi de esmer olduklarını kaydetmektedir[38].

Mâmâfih *Tibetliler* gerçekte; Emeviler devrinde büyük İslâm Halifesi *Ömer b. Abdülaziz*'in (717-720) sonsuz gayretleri sâyesinde diğer bir çok Türk hükümdarları gibi onlarda müslüman olmuşlardır[39].

Kimaklar;

Seyyahımız bundan sonra bize *Kimaklardan* bahsetmektedir. Ona göre *Kimakların* belli bir hükümdarları olmadığı gibi, mabedleride yoktur. Bundan onların bu devirlerde büyük ölçüde *Şamanist* oldukları henüz İslâmiyeti kabul etmedikleri anlaşılmaktadır.

İslâm Coğrafyacılarının eserlerinde *Kimaklar, Oğuzlar* ve hattâ, *Dokuz Oğuzlar*'ın örf, âdet ve ananeleri hakkında çok geniş bilgiler bulunmaktadır. Ne varki bunlar daha ham bir malzeme yığını hâlindedir. Bu cümleden olmak üzere meselâ **Ebû Reyhân el-Bîrûni'den** öğrendiğimize göre;

37 el-Hamevi, II, s. 11, 12.
38 Yusuf, Ziya, a.g.mak., no; 24, s. 50.
39 el-Yakubî, II, s. 302, Kitapçı, Z., **Orta Asyada İslâmiyetin Yayılışı ve Türkler**, s. 268.

"Kimak ülkesinde Menkûrî denilen bir dağda büyük bir "su gözü" ve onun yanında bir taş parçası bulunmaktadır. Bu taşın üzerinde sanki bir kişi secde etmiş gibi ayaklarının, ellerinin, parmaklarının ve dizlerinin izleri vardır. Oğuz Türkleri bunu görünce secde ederler"[40].

Harîdetü'l-Acâip adındaki yazma bir eserde ***Kimaklar;*** Dokuz Oğuzların poyrazında gösterilmekte ve bunların çok büyük bir kavim olduğu, geniş yurtları, sulak ülkeleri ve sağlam kaleleri bulunduğu kaydedilmektedir[41]. **İbn Havkal** meşhur eserinde ***Kimak*** ülkesini Karlukların ötesinde, poyraz tarafında, ***Kırgızlarla, Oğuzlar*** arasında bir yerde olduğunu bildirmektedir[42].

Oğuzlar;

Ebû Dülef bizlere, ***Kimaklardan*** sonra ***Oğuzlardan*** bahsetmektedir. **Ebû Dülef** zamanında ***Oğuzlar*** arasında İslâmiyetin kayda değer bir ilerleme yapmadığı görülmektedir. Fakat Onun;

"***Oğuzların*** **bir mabedinin olduğu ve içinde hiç bir putun bulunmadığı"** yolundaki, tesbiti bizim için çok önemlidir[43].

Bu takdirde ***Oğuzlar'***ın, henüz müslüman olmadan önce onların ***Kuran-ı Kerimdeki "Haniflik"*** dinine benzer bir dine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Mâmâfih, bizim bir başka kitabımızda Oğuzların dini hayatı üzerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde durulmuştur[44].

---

40 el-Birûnî, **el-Âsaru'l-Bakiye,** Leipzig, 1923, s. 264.
41 Yusuf, Ziya, a.g.mak., no; 24, s. 51.
42 İbn Havkal, **Suretu'l-Ard,** s. 23.
43 el-Hamevi, III, s. 442.
44 Kitapçı, Z., **Türk Boyları Arasında İslâm Hidâyet Fırtınası,** s. 253.

Dokuz Oğuzlar;

Ebû Dülef, ***Oğuzların*** yanısıra bizlere ***Dokuz Oğuzlardan*** da yani ***Turfan Uygurlarının*** esasını teşkil eden Türk kabilelerinden de bahsetmektedir. ***Tokuz Oğuzlara*** gelince; Seyyahımızdan öğrendiğimize göre onlar; Gök-Kuşağı görüldüğü zaman, şenlik ederler, ibâdetlerini ise güneşin battığı tarafa yönelerek yaparlar. Dolaysıyla onlar, diğer bazı Türk boylarında görüldüğü gibi hâlâ gök cisimlerine tapıyorlardı. Bundan onların bu sıralarda hâlâ koyu bir ***"Şamanist"*** oldukları anlaşılmaktadır.

Kırgızlar;

Ebû Dülef bizlere ***Dokuz Oğuzlar***dan sonra ***Kırgız***lardan bahsetmektedir. ***Kırgız***ların mâbedleri olduğunu, bu mabedlerde âyin yaparken, manzum dular yaptıklarını ve ilâhiler okuduklarını söylemiştir. Ayrıca onların yazı yazmak için kullandıkları ***"alfâbeleri",*** kendilerine has kanunları, örf ve âdetleri bulunmaktadır. Gök yüzüne bakarak ibadet ediyorlar, ***Zühal*** ve ***Zühre*** yıldızını uğurlu, ***Merih*** yıldızını ise uğursuz sayıyorlardı.

Bütün bu izahlardan ***Kırgız***ların bu devirlerde henüz islâmiyetle pek fazla tanışmadıkları ve koyu bir ***"Şamanist"*** oldukları ortaya çıkmaktadır.

Mâmâfih ilk defa M.Ö. 201. yılında Çin kaynaklarında bahsedilen ***Kırgızlar,*** yukarı ***Yeni Seydeki Sayan*** dağlarının kuzeyinde yaşıyorlardı. Onlar 750 yılında Uygurların hakimiyeti altına girmişler, daha sonraları isyan ederek hem ***Uygur*** ve hem de ***Dokuz Oğuzları,*** Moğolistandan sürüp çıkarmışlardır. Ne varki Kırgızlar'ın kurduğu bu yeni devlet, 917 yılında ***Hitaylar*** tarafından ortadan kaldırılmıştır[45].

---

45 Barthold, W., **Kırgızlar,** Çev. U.D., Aşçı, Konya, 2002, s. 68, Şeşen, R., a.g.e., s. 88.

Karluklar;

Ebû Dülef bizlere *Kırgızların* yanısıra *Karluk Türkleri,* onların sosyal yaşayışları örf, âdet ve ananeleri hakkında da uzun ve ayrıntılı bilgiler vermiştir. Onun bu bilgileri çoğu halde güvenilir olmaktan uzaktır. Faka Seyyahımız yine de onların, dini yaşayışları hakkında çok önemli açıklamalarda bulunmaktadır.

O; *Karlukların* büyük bir mabedleri ve onun duvarlarında ise; onların ileri gelen hükümdarlarının suretlerinin bulunduğu dolayısıyla dini âyinlerini bu suretlerin karşısına geçerek yaptıklarını söylemektedir. Ayrıca *Karlukların* ülkesinde; dibinde anlaşamamazlıkları hallettikleri ve kurbanlarını kestikleri yeşil, mukaddes bir kaya parçası bulunmaktadır.

Şüphesiz **Karluklar** önemli Türk boylarından biridir. Onların isimleri, İslâm tarihinin büyük olayları arasında ve çok belirgin bir şekilde *Talas Savaşı* sırasında karşımıza çıkmaktadır (751). **Ziyâd b. Salih,** bundan önceki sayfalada çok daha ayrıntılı olarak üzerinde durulduğu gibi Çin ordusu üzerine yürüyünce bu ordu içindeki *Karluklar,* müslüman Arapları desteklemişler ve onların, Çinli komutana karşı zafer kazanmalarında yardımcı olmuşlardır[46].

Hattâ bir kısım tarihçilerimiz bu olayı o kadar büyütmüşler ve öyle asılsız yorum yapmışlardır ki onlar, Türklerin müslüman olması gibi, Türk ve İslâm tarihinin böyle çok büyük bir olayını bile bu basit muharebe ile izah edecek kadar ileri gitmişlerdir[47].

Ne ilginçtirki; *Talas Savaşında* müslüman Araplara

46 Geniş bilgi için birinci bölüme bakınız.
47 Dursun, H.D., **İslâmiyet ve Türkler,** s. 38.

sözde yardım ettikleri ve dolaysıyla Türklerin müslüman olmalarını sağladıkları iddia edilen *Karlukların,* değil 750'lili yıllar, hatta Sâmâniler devrinde (940) bile müslüman olmadıkları, belki çok katı bir şekilde Şamanist inançlara bağlı kaldıkları, hatta tapınaklarına kendi büyükleri ve hükümdarlarının resimlerini astıkları ve bunlara taptıkları, o kadarki *Talas Savaşından* yaklaşık iki asır sonra bile onların hâlâ kendi dinî inançlarını koruduklarını göstermektedir.

Kutluklar;

Karluklardan sonra *Kutluklara* uğrayan **Seyyahımız,** onların dinî inanç ve yaşayışları hakkında fazla bir bilgi vermemiştir. *İslâm Dininin* bu devirlerde henüz *Kutluklar*'a ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Toplum hayatında emniyet ve huzurun sağlanmasında birinci derece örf, âdet ve ananeler etkili olmaktadır. Eski Türk dini *Şamanizme* bağlı olmaları gerekmektedir.

Hitaylar;

Ebû Dülef bizlere bundan sonra *Hiteyân* yani, *Hitaylardan* bahsetmektedir. Her ne kadar Seyyahımız onların sosyal yaşayışları hakkında çok geniş bilgiler vermişse de bu devirlerde *Hıtaylar*'ın, *İslâm Dini* ile henüz tanışmadıkları anlaşılmaktadır. Onlar, aralarındaki anlaşamamazlıkları akıl ve fikir sahibi yaşlılara müracaat ederek halletmeye çalışırlar, onların hepsinin senede bir ay itikâfa çekildikleri bir mabedleri vardır.

Ne varki burada *Hiteyan* şeklinde geçen kavim eski Türk kitabelerinde Qytai veya ve daha sonraki islâmi kaynaklarda *Kara Hitaylar* olarak zikredilen Türk kabileleridir. Bunlar Uygurların doğusunda oturuyorlardı[48].

48 Şeşen, R., a.g.e., s. 91.

Behîler;

Ebû Dülef bu uzun yolculuğu sırasında bize en son olarak ***Behiy*** adındaki Türk kabilesinden bahsetmektedir. ***Behiyler*** arasında ***Yahûdi, Hıristiyan*** ve ***Mecûsiler*** bulunmaktadır. Ayrıca onlardan putperest olarakta bahsedilmektedirki; bunların ***Şamanist Türkler*** olmalıdır. **Ebû Dülef** görüldüğü gibi, ***Karluklar, Kutluklar*** hatta ***Kıtaylar*** gibi Türk kabileleri hakkında verdiği izahlarda ***İslâm Dininin*** bu kabileler arasındaki durumundan fazla söz etmemektedir.

Ebû Dülef ve İslâm Dininin Ana İstikametleri;

Onun bu konularda susmuş olması İslâm dininin henüz bu geniş Türk bölgelerine ulaşmadığı anlamına gelmemelidir. Zira ***Sâmânîler'in Aşağı Türkistan*** ve diğer Türk bölgelerinde sağladıkları yüksek refâh, emniyet, barış ve buna bağlı olarak gelişen ticâri hayat ve ***Türkistanlı*** müslüman tacirler sâyesinde İslâmiyet bu devirlerde ***Çin Seddine*** kadar yayılmış olan Türk kabileleri arasında ulaşmadığı yer girmediği ülke kalmamıştır.

Ayrıca buralarda bir çok ribatlar yapılmış, ***müslüman koloniler*** oluşmuş ve onlar vasıtasıyla İslâmiyet değil şehirlerde medeni Türkler, hatta bozkırlardaki yarı göçebe Türkler bile çoğu halde müslüman olmuşlardır. Zira göçebe Türklerin müslüman tacirlerle mallarını takas etmeleri, onlara ayrı bir zevk veriyordu.

Bu rivayetler bize aynı zamanda Türkistanın iç kısımları ve siteplerde yaşayan Türklere, İslâmiyetin hangi istikâmetlerden ilerlediği ve yayıldığı hakkında da yeterli bilgiler vermektedir. Bu konulardaki rivayetlerin genel değerlendirmesinden de anlaşılacağı gibi ***İslâm Dini; Ceyhun***'un aşağı mecrası yanı ***Toharistandan*** geçerek ***Afganistan, Tibet, Hind*** ve ***Çin***'e doğru ilerlemeye başlamıştır.

Diğer taraftan ***İpek Yolu*** ve ***Aşağı Türkistan***'dan geçerek ***Uşrusana*** ve ***Fergâneye*** ulaşmış, oradan yeni bir hamle ile ***Balasagun*** ve ***Kaşgar*** hattına gelmiş ve buralarda yaşayan ***Türk Boyları*** arasında çok büyük bir hüsn-ü kabûle mazhar olmuştur.

Bir üçüncü ana istikâmet olmak üzere ***İslâm Dini,*** bu defa yine ***Buhara Baykent*** ve ***Ceyhun***'un aşağı mecrasından ilerleyerek ***Harzeme*** gelmiş, oradan Kuzey ticâret yolu ile ***Hazarlar*** ve ***İtil*** boylarında yaşayan ***Bulgar Türklerine*** ulaşmıştır. Bu asırda bu iki önemli yolun birinde meselâ Kuzey Batı yolunda **İbn Fadlan**, Doğu, üst ***İpek Yolunda*** ise **Ebû Dülef** seyahat etmektedir.

Gerek **Ebû Dülef**, gerekse diğer temel kaynaklar ve İslâm coğrafyacılarının eserlerinde çok daha ayrıntılı bir şekilde belirtildiği gibi **İslâm dini;** bir çok çetin mücâdelelerden sonra doğuda ***Seyhun*** nehrinin yukarı mecrâlarına doğru yayılırken, kuzeyde ***Hazar*** ve ***Bulgar Türkleri*** arasında kök salmıştır. Kuzeyde ***Oğuzlar,*** doğu ve güney kesimlerinde ***Karluklara*** komşu olan Aşağı ***Türkistan Türkleri,*** artık Doğu Türkistandaki Şamanist soydaşlarına karşı büyük bir vecd ve iman coşkusu ile islâmî gaza ve cihâd seferlerine çoktan başlamış bulunuyorlardı.

SONUÇ

Buraya kadar yaptığımız bu geniş açıklamalarımızda en büyük ve tarihî Türk boylarından biri olan ***Uygurlar*** arasında İslâm dininin yayılışı üzerinde durulmuş ve bu büyük oluşum çeşitli yönleri ve bir bütün hâlinde ilk defa okuyucuların istifâdesine sunulmuştur. Bu çalışmamız ile bundan fazla bir şey daha yapılmıştır. O da; Orta Asya Türk İslâm medeniyetine giden yolda ***Uygurların*** parlak durumu ve bundan daha da

önemlisi *"Fiili Uygur İslâm Destanının"* Türk İslâm ve edebiyat tarihinin bir konusu hâline gelmiş olmasıdır.

Türk Uygur Boylarının siyâsî tarihlerinin bile henüz derli toplu bir şekilde ele alınmadığı, bu konularda yazılan eserlerin daha bir çok yönlerden eksik olduğu, siyâsi Uygur tarihinin bir çok temel taşının daha yerine oturtulmamış olması göz önüne getirilirse, bu mütevazi çalışmamızın ne kadar önemli bir boşluğu doldurduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. O kadarki Uygur siyâsi tarihçileri; ***"Uygurlar nasıl müslüman olmuştur?"*** sorusuna doğru dürüst bir cevap verme ihtiyacını duymadıkları gibi, onlar ***Budizm***'in hem din ve hemde kültür olarak güçlü bir temsilcileri olarak görmüşlerdir.

Bu diğer taraftan böyle, şimdiye kadar hiç bir kimsenin, hiç bir şekilde üzerinde durmadığı bir konuda böyle ciddi, dört başı mamur, üstelik tamamen yeni ve orijinal bir eser yazmanın ne kadar zor bir şey olduğunu ortaya koymaktadır. Bu aynı zamanda çok samimi bir itiraf olmalıdır.

Evet, bu kitabın yazılması hiçte kolay olmamıştır. Temel kaynaklar ve araştırma eserlerinin bu konularda ve bir birlerinde kopuk bir çok rivayetleri ele alınmış onlar büyük bir sabır ve emekle bir bir incelenmiş eskilerin tabiri ile iğne ile hem de çok derin bir kuyu kazılmış böylece binbir ızdırab içinde ve bir çile yumağı halinde bu eser ortaya konulmuştur. Ayrıca siyâsi Uygur tarihçileri ile hemen her vesile ile temasa geçilmiş ve konu daha olgun bir hâle getirilmiştir.

Bununla beraber ***Uygurların müslümanlığı*** konusunda yazdığımız bu nâciz eserimizin tam ve mükemmel olduğunu iddia etmemiz mümkün değildir. Bu eserimizle iyiye, güzele ve mükemmele doğru bir adım atılmıştır. Öyle tahmin ediyoruz ki bundan sonra gelen tarihçilerimiz, bizim bu açtığımız kapıdan girecekler ve Uygurların müslümanlığı, onların büyük İslâm kültür ve medeniyetindeki müstesna yerleri hakkında çok daha güzel, çok daha doyurucu ve çok daha mükemmel eserler vereceklerdir.

Zira; Uygurların müslüman oluşları ve bu büyük İslâm inkılabını izah etmeden; onların siyâsi tarihi, sosyal yapı, hele hele eşsiz kültürel zenginlikleri ve bunlarla ilgili olarak daha bir çok mesele ve bu arada bu günlere kadar devam eden ve insanlık için adeta kanayan bir yara hâline gelen mukaddes vatan mücadelesi ve bu uğurda verilen şehitler, onların kudsi gayeleri ve dökülen mübârek kanları izah etmemiz mümkün değildir. Bundan sonrası artık okuyucuların yüce takdirlerine bırakılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman, A., **Türkler, İdikut Uygur Devleti,** Ankara, 2002, II, s. 239.

Akyüz, Y., **Türk Şiiri,** Ankara, 1965.

Arat, R.R., **Kudatgu Bilik,** Ankara, 1979.

Arat, R.R., **Kutadgu Bilik ve Türklük Bilgisi,** T.K. no, 98, 1970.

Arat, R.R., **Türkler; Eski Türk Hukuk Vesikaları,** Ankara, 2002.

Arslan, Mahmut, **Step İmparatorluklarında Sosyal Yapı,** İstanbul, 1984.

Attar, Feridü'd-Din, **Tezkiretü'l-Evliya,** Tahran, 1346.

Bangoğlu, T., **Uygurlar ve Uygurca Üzerine,** Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1988, s. 87.

Barthold, W., **Orta Aya Türk Tarihi Hakkında Dersler,** Ankara, 1975.

Barthold, W., Bişbalık, **İA,** II, s.

Barthold, W., Hoten, **İA,** V/I, s. 566.

Barthold, W., **Kırgızlar,** Çev. H.D. Aşçı, Konya, 2002.

Barthold, W., **Moğol İstilasına Kadar Türkistan,** İstanbul, 1981.

Binark, I., **Türkler; Turfan Uygurlarında Matbaa,** Ankara, 2002.

el-Bîrûnî, **el-Âsaru'l-Bâkiye,** Leibzig, 1923.

Bretscheider, E., **Medival Researches from Eastern Asiatic Sources,** London, 1967.

Buğra M.E., **Şarkî Türkistan Tarihi,** 1987.

Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi, İstanbul, 1986.

el-Câhız, **el-Ciddü ve'l-Hezl,** (Resâilü'l-Câhız), tah., A.M., Harun, Kahire, 1948.

el-Câhız, **et-Tabassur bi't-Ticâre,** tah. H.H., el-Vehhah, Mısır, 1935.

Carter, T.E., **Çinde Matbaacılığın Keşfi ve Onun Batıya Yayılması,** Pekin, 1977.

Chavannes, E., **Documents sur les Tou-kiue Occidentaux,** Petresburg, 1903.

Cağferoğlu, A., **Uygur Sözlüğü,** İstanbul, 1934.

Cemil, Hee-Soo Lee, **Çin md.,** TDVİA, VIII, s. 325.

Alaaddin Ata Melik., **Tarih-i Cihan Gûşâ,** Çev. M. Öztürk, Ankara, 1988.

Çandarlıoğlu, G., **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri,** İstanbul, 1967.

Çandarlıoğlu, G., **Ötüken Bölgesinde Kurulan Büyük Uygur Kağanlığı,** İstanbul, 1972.

Çandarlıoğlu, G., **Türkler: Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara, 2002, II, s. 198.

Dankoff, Robert, Yusuf Khas, **Hajib, Wisdom of Royal Gloriy,** Chicago, 1983.

Deguignest, J., **Hunların Türklerin Moğolların ve Garbi Tatarların Tarihi Umumisi,** Çev. H. Halid, İstanbul, 1924.

D'Ohsson, C., **Histoire des Mongols,** Amsterdam, 1834-34, II, s. 100.

Eberhard, W., **Çin Tarihi,** Ankara, 1987.

Eraslan, K., **Yusuf Has Hacib,** İA., XIII, s. 438-446.

Emin, Abdüşşükûr, M., **Garbi Yurt Taşkımır Sanatı,** Urumçu, 1998.

Ergin, M., **Orhun Abideleri,** İstanbul, 1970.

Erkin, E., **Türkler; Karahanlılar ve Uygurlar,** Ankara, 2002.

Erkin, E., **Türkler; Uygur Türkleri,** Ankara, 2002.

Esin, E., İA. **Turfan md.** XII/II, s. 116.

Esin, E., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş,** İstanbul, 1978.

Esin, E., **Türk Kültür Tarihi İç Asyadaki Erken Safhaları,** Ankara, 1985, Pelliot, P., Hotes on Marco Polo, Paris, 1959, "Çin" maddesi.

Ferend, Y., **Voyage de Abu Dulaf Misar b. Muhalhil,** Paris, 1913-1914.

Franke, O., **Geschichte des Chinesischen Reiches,** Berlin, 1925.

Genç, R., **Kaşgarlı Mahmuda Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası,** Ankara, 1997.

Geng, Shimin, **Türkler; Budist Uygur Edebiyatı,** Ankara, 2002.

Gerdezi, **Zeynü'l-Ahbar,** nşr. A.H. Habibi, Tahran, 1347, s. 267.

Gibb, H.A.R., **Orta Asya Arap Fütûhatı,** Çev. M. Hakkı, İstanbul, 1930.

Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara, 1997.

Grousset, R., **Bozkır İmparatorluğu,** Çev. M.R. Uzman, İstanbul, 1999.

Gumilöv, L.N., **Eski Türkler,** İstanbul, 1999.

Gumilöv, L.N., **Eski Türkler,** İstanbul, 2002.

Günay, Ü., **Türklerin Dinî Tarihi,** İstanbul, 1997.

Günay, E., **Tarihte Türkler,** İstanbul, 1996.

Güngör, H., **Türklerin Dinî Tarihi,** İstanbul, 1997.

el-Hamevi, **Mucemü'l-Büldân,** Beyrut, 1955.

Hamilton, J., **Toquz-Oğuz et On Uygur,** Journal Asiatique, Paris, 1962, s. 39-40.

Hartman, M., **Çin md.,** İA, III, s. 409.

Has Hâcib, **Kudatgu Bilik,** Çev. R.R. Arat, Ankara, 1988.

Hatipoğlu, V., **Türk Tarihinin Başlangıcı,** Türkoloji Dergisi, VIII, 1979, s. 45.

Hee, Cemil, Lee, Soo., TDVİA, VIII, s. 325.

Hududu'l-Âlem, nşr. V. Minorsky, London, 1937.

İbn Havkal, **Suretu'l-Ard,** el-Hayat neşri Beyrut.

İbn Hurdadbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik,** nşr, De Goeje, Leyden, 1967.

İbn Nedim, **el-Fihrist,** Beyrut, 1978.

İbnü'l-Esir, **el-Kâmil, fi't-Târih,** Beyrut, 1965.

İbnü'l-Cevzi, **el-Muntazam,** Dakan, 1357.

İbnü'l-Fakih, **K. el-Büldan,** Tah. Y. el-Havi, Beyrut, 1996.

İbnü'l-Fakih, **Kitabü'l-Büldan,** nşr, De Goeje, Leyden, 1885.

İbn Tayfur, **Kitab-ü Bağdad,** Kâhire, 1949.

İbnü'l-İbri, **Tarih'u-Muhtasaru'd-Düvel,** Beyrut, (Tarihsiz).

İdrîsî, **Nuzhetü'l-Müştak,** Ayasofya, no; 3502.

İzgi, Ö., **Çin Elçisi, Wang Yente'nin Uygur Seyahatnamesi,** Ankara, 1989.

İzgi, Ö., **Çinde İslâmiyetin Yayılması ve Gelişmesi,** Milli Kültür, II, no 1, (Haziran) 1980, s. 58 vd.

İzgi, Ö., **Kutluk Bilge Kül Kağan - Böğü Kağan ve Uygurlar,** Ankara, 1986.

İzgi, Ö., **Uygurların Siyâsi ve Kültürel Tarihi,** Ankara, 1987.

Kafesoğlu, İ., **Türk Milli Kültürü,** Ankara, 1977.

Kafesoğlu, İ., **Türkler,** İA., XII/II, s. 183.

Kafesoğlu, İ., **Türk Dünyası El Kitabı,** Ankara.

Kamalov, A. **Türkler; Uygur İmparatorluğu (744-840),** Ankara, 2002.

Kaşgarî, Mahmud, **Divân-ü Lağat et Türk,** Çev. B. Atalay, Ankara, 1939-1941.

Kaşgarî, Mahmud, **Divan-ü Luğat et-Türk,** Çev. K. Rifat, (Bilge), İstanbul, 1333.

Klyaştorn, S. G., **Batı Bölgesindeki Türk Haklarının Tarihinden Parça,** Xinjang Tezkereciliği, 1996.

Koca, S., **Türk Kültürünün Meseleleri,** İstanbul, 1990.

Köprülü, F., **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,** Ankara, 1981.

Köprülü, M., **İA.,** III, s. 267.

Kudame b. Cafer, **Kitabü'l-Haraç,** nşr, De Goeje, Leyden, 1967.

Ligeti, L., **Bilinmeyen İç Asya,** Çev. S. Karatay, Ankara, 1986.

Liu, En-Lin., **Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme,** VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1972.

el-Mesûdi, **Muruc,** Tah. M.M. Abdülhamid, Mısır, 1964.

Mackerras, C., **The Uighur Empire 744-840, According to the T'ang Dinastic Histories,** Canberra, 1978.

el-Makdisi, K., **el-Bd' ve't-Târih,** Paris, 1903.

Makrîzi, Takıyyüdin, **el-Hıtat el-Makrîziyye,** Kahire, 1270.

Minorsky, V., **Tamim ibn. Bahr's Jorney to the Uyghurs,** Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, XII, Part, 2. 1948, P. 276-305.

el-Mervezi, Şerefü'z-Zaman, **Tabâi el-Hayevan,** nşr. V. Minorsky, London, 1924.

en-Narşahî, Ebu Bekir Muhammed b. Ca'fer, **Tarih-U Buhara,** Mısır, 1965.

en-Necm, V.T., **el-Cahız el-Hıdaratü'l-Abbasiyye,** Bağdad, 1965.

en-Nüveyri, **Nihâyetü'l-Ereb, fi Fünûni'l-Edeb,** el-Kâhire, 1923.

Orkun, H.N., **Eski Türk Yazıtları,** Ankara, 1987.

Gömeç, S., **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü,** Ankara, 1997.

Ögel, B., **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi,** Ankara, 1988.

Ögel, B., **Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri,** Belleten, XIX, no, 175, Ankara, 1955, s. 354.

Ögel, B., **Türk Kültür Tarihine Giriş,** Ankara, 1991.

Ögel, B., **Uygurların Menşe Efsânesi,** DTCF. Dergisi, 1948, VI. 1-2.

Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1985.

Ögel, B., **Türk Kültürünün Gelişme Çağları,** İstanbul, 1988.

Öğel, B., **Sino-Turcica,** Taipei, 1964.

Özkan, İ., **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar,** Ankara, 1986.

Özönder, S.B., **Türkler; Eski Türklerde Dil ve Edebiyat,** Ankara, 2002.

Öztopçu, K., **Uygur Atasözleri ve Deyimleri,** İstanbul, 1992.

Öztuna, Y., **Türkiye Tarihi,** İstanbul, 1963.

Panipati, I., Şeyh, M. **İslamın Yayılışı Tarihi,** Çev. A. Genceli, İstanbul, 1971.

Pelliot, P., **Hotes on Marco Polo,** Paris, 1959.

Pekin Misyonu Çalışmaları, IV, s. 115.

Po-ch'van, Ch'ian, **Uygurların Batıya Göçü ve An-Hisi Uygur Kağanlığı,** Xin:ang Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 1984, sy. 2, s. III.

Pulleyblank, E.G., **The Background of the Rebelion of An Lu-Shan,** London, 1955.

Pritsak, O., Karahanlılar, İA., VI, s. 253.

Raphael, İsraili, **Müslim in China, A Study in Cultural Confarantation,** London, 1980.

Rasonyi, L., **Tarihte Türklük,** Ankara, 1988.

es-Sealibi, **Letâifü'l-Mearif,** Mısır, 1960.

es-Seâlibi, **Yetîmetü'd-Dehr,** Kahire, 1956.

es-Süyûti, **Tarihu'l-Hulefa,** Mısır, 1952.

Shiao, Liu Zihi., **Uygur Tarihi,** Pekin, 1988.

Shimin, Geng, **Türkler; Budist Uygur Edebiyatı,** Ankara, 2002.

Sarıkçıoğlu, E., **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi,** Isparta, 2000.

Sümer, F., **Oğuzlar,** İstanbul, 1992.

Sümer, F., **Oğuzlar,** İstanbul, 1999.

Şeşen, R., **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler,** Ankara, 1985.

Şeşen, R., **İbn Fazlan Seyahatnâmesi,** İstanbul, 1975.

Şerefüddin, **Ebû Dülef Eski Türk Memleketlerinde,** Yeni Mecma, İstanbul, no, 59.

et-Taberi, **Tarihu'l-Umem ve'l-Mülûk,** Beyrut, 1967.

Taşağıl, A., **Hoten,** TDVİA., XVIII, s. 251.

Taşağıl, A., **Türkler; Uygurlar,** Ankara, 2002.

Tekin, Ş., **Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dinî Olarak Kabulü,** Türk Araştırmaları Yıllığı, 1965.

Tekin, Ş., **Uygurca Metinler,** Ankara, 1960.

Tekin, T., **Kuzey Moğolistanda Yeni Bir Uygur Anıtı,** Belleten, XLVI, 1982, s. 759.

Togan, Z.V., **Umumi Türk Tarihine Giriş,** İstanbul, 1981.

Togan, Z.V., **İbnü'l-Fakih'in Türklere Ait Haberleri,** Belleten, XII, sy. 45, 1948, s. II-16.

Togan, Z.V., **Oğuz Destanı,** İstanbul, 1982.

Togan, Z.V., **Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi,** İstanbul, 1947.

Turan, O., **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi,** İstanbul, 1969.

Ünver, G., **Türklerin Dini Tarihi,** Ankara, 1977.

el-Ya'kubî, İbn Vâzıh, **Tarihu'l-Yakubi,** Beyrut, 1960.

Yusuf Ziya, **Ebû Dülef Seyahatnâmesine Nazaran Orta Asya Türk Boyları,** Dâru'l-Fünün İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, no, 22, İstanbul, 1932, s. 60.

Yıldız, H.D., **İslâmiyet ve Türkler,** İstanbul, 1976.

Türk'ün tarihi Risâlet misyonunu tanımak, İslâmî şahsiyetini kavramak ve onu bütünüyle yeniden kucaklamak ve Müslüman Türk'ün Ka'be-i İrfanına koşmak ona sığınmak isteyenler lütfen bu eserleri mutlaka okuyunuz, okutunuz !!!

YENİ İSLÂM TARİHİ VE TÜRKLER

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Türk'ün İslâmi şahsiyetini ayağa kaldırmak onun; Hz. Peygamber'in risalet misyonuna sahip olma yolunda yaptığı cihanşumul hizmetlerini kendi şartları içinde dile getirmek için yazılmış yeni bir **İslâm Tarihi**dir.

Kitapta ilk defa Hz. Peygamber'in hayatı ve Onun yüce misyonuna yön veren olaylar, yine Onun Türkler hakkındaki hadisleri ve **Orta Asya Türk Varlığı** açısından ele alınmış ve Hz. Peygamber'in hayatı yeni bir sentez içinde ortaya konulmuştur.

HZ. PEYGAMBERİN HADİSLERİNDE TÜRKLER

Selçuklular, Moğollar, Osmanlılar

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Hz. Peygamber'in Türkler hakkındaki hadislerini konu olarak ele alan ve unları çeşitli yönleri ile değerlendiren bu eser; çok büyük işler başarmış, birçok devlet ve imparatorluklar kurmuş, dünya siyasî, dinî ve askeri olaylarına yön vermiş, yine asırlarca dil, din, ırk, kültür bakımından birbirinden farklı bir çok kavimleri idare etmiş yüce bir misyone sahip ulu bir milletin tekrar kendine dönmesi, öz varlığına yönelmesi, tarihi şahsiyetine kavuşmasına doğru giden o mukadde yolun nirengi taşlarından biridir.

Hz. Peygamber'in **"Nübüvvet ayinesi"** ve şahsında Türk Milletinin **"İslâmî Şahsiyeti"** ve **"Tarihi Risâlet Misyonunu"** görmek istiyenler bu kitabı mutlaka okuyunuz, okutunuz. Gençler onu dağıtınız.

Bir geceliğine dahi olsa bu kitapla Hz. Peygamberi kendi evinizde misafir ediniz.

TÜRK BOYLARI ARASINDA İSLÂM HİDAYET FIRTINASI VE MOĞOLLAR ARASINDA İSLÂMİYET

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Orta Arap Türklüğünün müslüman olması bir ilâhî destandır. Orta Asya yaylalarında Türklerin bir sahâbe nesli olarak yeniden ayağa kalkması ve ruh-u Nebinin bu toprakları bir ilâhî sağnak olarak kuşatması ve ilâhî, irâdenin yeni bir tecellisidir. İşte kitapta bu ilâhî destan ilk defa kendi şartları içinde ele alınmış ve Türk okuyucusuna sunulmuştur.

ORTA ASYA'DA İSLÂMİYETİN YAYILIŞI VE TÜRKLER

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Türk milleti ve insanlık tarihi için oldukça önemli olan bir konuda, yani Türklerin müslüman olmaları konusunda bugüne kadar yapılmış olan bütün çalışmaların en orijinali ve en tatmin edicisi, Türk Milleti ve bütün insanlık hayrına olan bu büyük oluşumu bütün çıplaklığı ile ortaya koyan kendi sahasının tek müstakil kaynak eseri.

Kitap, yurt dışında Arapçaya çevrilmiştir. TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDULAR? sorusuna cevap arayanların 1. Temel Kitabı. Türk öğretmeni ve aydınlık biricik el kitabı.

İLK MÜSLÜMAN TÜRK HÜKÜMDAR VE HAKANLARI

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

İlk İslâmi fetih yıllarından itibaren Allah'ın hidayetine kavuşan, müslüman olan ve şimdiye kadar hiç bir yazar tarafından ciddi bir şekilde araştırılmamış bir çok müslüman TÜRK HÜKÜMDAR VE HAKANLARI'nın ibret ve heyecan dolu dini hayatları, TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU? sorusuna cevap arayanların II. büyük Kitabı. Türk aydını ve öğretmenlerinin temel kitabı.

ORTA ASYA TÜRKLÜĞÜNÜN BÜYÜK İSLÂM KÜLTÜR VE MEDENİYETİNDEKİ YERİ

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Kitapta; İslâm hidâyet güneşinin aydınlattığı bu geniş topraklarda yükselen göz kamaştırıcı İslâm Kültür ve Medeniyeti üzerinde durulmuş ve Türklerin bu medeniyetin gelişmesine yaptıkları yüce hizmetin geniş bir değerlendirilmesi yapılmış ve Orta Asyanın muhteşem mâzisine bir altın köprü kurulmuştur.

Türk dünyasının ayağa kalkması; Orta Asya Türklüğünün kendi tarihi İslâmi şahsiyetine kavuşması, yücelmesi; Dünya Türklüğünün bu büyük meşale ve müşterek kültür mirasımız içinde birleşmesi ve bütünleşmesini isteyenler bu kitabı okuyunuz, okutunuz ve dağıtınız!

SAADET ASRINDA TÜRKLER
İlk Türk Sahabe Tabiî Ve Tebea Tabiîleri

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Kitapta; Hz. Peygamber'in manevî gölgesinde yaşamış ve Onun Sahabe ve Tabiîlerine kavuşmuş mübârekler neslinin ilk Türk temsilcileri ve hilâfet câmiasının ilk zinde güçleri olan Türklerin durumları ele alınmıştır.

Ayrıca Emevî ve Abbasiler devrinde hilâfet ülkelerindeki Türklerin askerî ve idârî geniş bir değerlendirmesi yapılmış ve yeni bir terkib vücuda getirilmiştir. Türk Varlığının Orta-Doğuda Varlığının İlk Tapusal Kitabı.

TÜRKİSTAN MİLLİ TARİH VE KÜLTÜR DAVAMIZIN TEMEL MESELELERİ

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Kitap; yazarın milli tarih ve kültür meseleleri hakkında şimdiye kadar çeşitli Dergi ve Günlük Gazetelerde yazmış olduğu bir çok makale ve araştırmalardan oluşmaktadır.

Bu makalelerin her birinde milli ülkü, milli tarih ve kültür davamızın temel meseleleri dile getirilmiş ve yeni yeni hedefler gösterilmiştir. Onlar bir bakıma milli şuur milli tarih ve kültürümüz, bir vatan coğrafyası ve ufukları aşan vatan, millet ve bayrak Türkümüzün en içli terennümleridir. Kendilerini bu duygularla dolu görenler bu bir demet çiçeği koklayınız!

ABBASİ HİLAFETİNDE SELÇUKLU HATUNLARI VE TÜRK SULTANLARI

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Selçukluların Orta-Doğu hakimiyetleri, Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifeleri arasındaki Sıhriyet bağları, hilafet saraylarına intisab eden ilk soylu Türk Hatunları, onların örnek hayatı ve etkin şahsiyetleri hakkında ilk ciddi tarih değerlendirmesi, Milli Kültür hayatımız ve Türk İslâm Tarihinin yeni şeref sayfaları.

Kitapta Büyük Selçuklular döneminde Orta-Doğu Türk Misyonu ve politikasının temel esasları hakkında ilk defa geniş bir değerlendirme yapılmıştır. Genç kızlarımız bir de bu kitabı okuyunuz. Devlet Anayı tanıyınız.

MUKADDES ÇEVRELER VE ESKİ HİLAFET ÜLKELERİNDE TÜRK HATUNLARI

Prof. Dr. Zekeriya Kitapçı

Türk Hatununun; Tarihi ORTADOĞU MİSYONU'nu aydınlatmak ve bu yönde emeği geçen ilk Türk analarının hayatını, şahsiyetini ortaya koymak için kaleme alınmış bir kitaptır.

Bu kitapla TÜRK TARİHİ, TÜRK KÜLTÜR ve MEDENİYETİNE yeni bir zenginlik kazandırılmış böylece Türk tarihinin, şimdiye kadar karanlıkta kalmış yeni bir sayfası aralanmış ve gün ışığına çıkarılmıştır. Gençler! Milli tarihimizin böylesine medeni böylesine yüce yaratılışlı Türk anaları ile lütfen tanışınız. Onların gönlünü alınız.

PROF. DR. ZEKERİYA KİTAPÇI'NIN YAYINLANMIŞ ESERLERİ

* **Et-Türk; The Turks in the Work of el-Jahız,** 1972, s. 360.
* **Hz. Peygamberin Hadislerinde Türkler; Selçuklular Moğollar Osmanlılar,** Konya, 1996, 3. Baskı, 2 cilt, s. 560.
* **Orta Asyada İslamiyetin Yayılışı ve Türkler,** Konya, 1998, 4. Baskı, s. 416.
* **Yeni İslâm Tarihi ve Türkler,** Konya, 1999, 7. Baskı, 2 cilt, s. 550.
* **Milli Tarih ve Kültür Davamızın Meseleleri,** İstanbul, 1993, s. 330.
* **Saadet Asrında Türkler; İlk Türk Sahabe, Tâbii ve Tebea Tâbileri,** Konya, 1997, 3. Baskı, s. 304.
* **İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları,** Konya, 1996, 3. Baskı, s. 274.
* **Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları,** Konya 1995, 2. Baskı, s. 360.
* **Orta Asya Türklüğünün İslâm Kültür ve Medeniyetindeki Yeri,** Konya, 1996, 2. Baskı, s. 160.
* **Orta Doğuda Türk Askeri Varlığının İlk Zuhuru,** İstanbul, 1988.
* **Mukaddes Çevreler ve Eski Hilafet Ülkelerinde Türk Hatunları,** Konya 1995, s. 256.
* **Arapların Türkistana Girişi,** İstanbul, 2000, s. 168.
* **Şağab Hatun, Abbasi Hilafetinde Örnek Bir Türk Anası,** İstanbul, 1991, s. 80.
* **Türk Boyları Arasında İslâm Hidayet Fırtınası,** Moğollar Arasında İslamiyet, Konya, 2000, 2 cilt, s. 560.